

КУЛТУРА

Бр.190–191/2026.

ISSN 0023-5164

УДК 316.7

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И СОЦИОЛОГИЈУ КУЛТУРЕ И КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ

Издавач: Завод за проучавање културног развитка

Одговорни уредник: Владан Церовић

Главна уредница: др Слађана Илић, научни сарадник

Остали чланови редакције: др Зоја Бојић (Институт за књижевност и уметност, Београд) др Саша Радојчић (Универзитет уметности у Београду, Факултет ликовних уметности), др Јован Попов (Универзитет у Београду, Филолошки факултет), др Мирјана Бојанић Ђирковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет), др Михаел Антоловић (Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору), др Слободан Мрђа (Завод за проучавање културног развитка, Београд)

Извршни уредник: Пеђа Пивљанин

Дизајн: Атила Капитањ

Лектура и коректура: др Биљана Бранић Латиновић

Превод на енглески и лектура превода: Татјана Медић

Припрема за штампу: Ана Златановић

Редакција часописа Култура, Риге од Фере 4, Београд,
тел. 011 2187 637, e-mail: kultura@zaprokul.org.rs
Веб-сајт: casopiskultura.rs

Часопис излази тромесечно

Сви текстови у часопису се рецензирају
КУЛТУРА – Review for the Theory and Sociology of Culture
and for the Cultural Policy (Editor in Chief dr Slađana Ilić);
Published quarterly by Center for Study in Cultural
Development, Belgrade, Rige od Fere 4, tel. (+ 381 11) 2637 565

Штампа: Ретро Принт д. о. о.
Душана Вукасовића 74/2, Београд

Тираж: 300

ISSN 0023-5164

УДК 316.7

Објављивање овог броја Културе омогућило је
Министарство културе Републике Србије

САДРЖАЈ

» СРПСКИ МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ КАО ИЗВОРИШТЕ И ОСНОВ СРПСКОГ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

Марија Јефтимијевић Михајловић и Слађана Илић
УВОД
5

Слободан Антонић
КОСОВО И МЕТОХИЈА И СРПСКИ КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ ИЗМЕЂУ
АЛБАНСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА И СРПСКОГ АУТОШОВИНИЗМА
9

Јелена Ђорђевић
МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КАО ДУХОВНИ ТОПОС
У ПОЕЗИЈИ ДАРИНКЕ ЈЕВРИЋ
39

Ивана Женарју Рајовић
ЦРКВЕНА УМЕТНОСТ И ИДЕНТИТЕТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
У XIX ВЕКУ
53

Драгана Церовић
ПЕЋ КАО ДУХОВНИ ТОПОНИМ У ДЕЛУ *ЖИВОТ АРХИЕПИСКОПА
ДАНИЛА ДРУГОГ* ДАНИЛОВОГ УЧЕНИКА
69

Тијана Ј. Милентијевић
ХАГИОГРАФИЈА КАО НОСИЛАЦ КУЛТУРНОГ ПАМЋЕЊА
81

Исидора Ана Стамболић
ИКОНОГРАФИЈА ПАКЛЕНИХ МУКА У ФРЕСКОПИСУ МАНАСТИРА
ВИСОКИ ДЕЧАНИ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ АПОКРИФИМА
97

Оља М. Арсенијевић и Татјана Јовановић
ЖЕНСКО ЛИДЕРСТВО И АУТОРИТЕТ: ЈЕЛЕНА АНЖУЈСКА
ИЗМЕЂУ ПОЛИТИЧКОГ УТИЦАЈА, БРИГЕ И КУЛТА
111

 ИСТРАЖИВАЊА

Тамара Вученовић, Милош Стојановић и Ивана Божић Миљковић
ТРАНСФОРМАЦИЈА МАРКЕТИНГ СТРУКЕ ПРИМЕНОМ
ГЕНЕРАТИВНЕ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ (ГЕН ВИ)
129

Јелена Дробац
ДВА ПИСМА – ЈЕДАН МОДНИ (ИД)ЕНТИТЕТ
151

Драгана Грујић
УТИЦАЈ СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА НА СРПСКУ КУЛТУРУ 19. ВЕКА
БИБЛИОГРАФСКА И УРЕЂИВАЧКА ПЕРСПЕКТИВА
165

Јелена Михаиловић
БЕМУС У КОНТЕКСТУ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ
181

Невена Витошевић
НАСТАНАК И РАЗВОЈ СРПСКИХ ЛУТКАРСКИХ ПОЗОРИШТА
193

Contents
219

УВОДНА РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

СРПСКИ МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ КАО ИЗВОРИШТЕ СРПСКОГ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

Иако је српској културној баштини на Косову и Метохији у скорије време посвећено неколико важних зборника радова¹, та баштина је данас у тој мери у незавидном стању, а из више испреплетаних разлога, да је и редакција часописа *Култура* одлучила да једну тему броја у 2026. години посвети неким културним питањима везаним за Косово и Метохију².

Први текст у темату је рад Слободана Антонића „Косово и Метохија и српски културни идентитет: између албанског национализма и српског аутошовинизма”. Он описује системско угрожавање и присвајање српске културне баштине на Косову и Метохији од стране носилаца албанског националистичког пројекта, а све у функцији изградње албанизованог „косовског” идентитета. С једне стране, Срби су суочени са физичким уништавањем сопственог културног наслеђа, а на другој страни, са агресивном „косовизацијом” српске споменичке баштине, која се представља као албанско културно наслеђе. Аутор такође описује и како „инверзни национализам” у Србији преузима главне ставове албанског шовинизма, укључујући ту и пристајање на „косовизацију” српске културне баштине, као и на негирање њеног српског културног карактера.

Други текст је рад Јелене Ђорђевић „Манастири и цркве Косова и Метохије као духовни топос у поезији Даринке Јеврић”. У њему се даје поглед на верско наслеђе Косова и Метохије, манастира и цркава, у смислу духовног топоса у српској поезији. Културна поетика Даринке Јеврић сведочи о хришћанском и личном идентитету дубоко утемељеном на митском простору Хвостанске земље – Косова и Метохије – који песникиња преображава у својеврсни есхатон цивилизације и културног

1 *Друштво и култура Срба Косова и Метохије*, ур. Зоран Аврамовић, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2007; *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, ур. Saša Nedeljković, Крушевац: Ваћиник, 2008; *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју*, ур. Срђан Словић, Лепосавић: Институт за српску културу, 2012; *Заштитића, очување и афирмација српској културној наслеђа на Косову и Метохији*, т. 1-2, ур. Зоран Кнежевић, Београд: САНУ, 2023.

2 Пре тога, у нашем часопису је објављен текст Ђурђице Станковић, „Културна баштина Косова и Метохије”, *Култура*, бр. 188/2025, који говори управо о угрожености српске културе на данашњем Косову и Метохији.

наслеђа. Манастири и цркве сведочанство су страдања, окосница идентитета, али и простор духовног прочишћења, као и тихе наде читавог једног народа.

Трећи текст, Иване Женарју Рајовић, „Црквена уметност и идентитет на Косову и Метохији у XIX веку”, објашњава функцију изградње и украшавања верских објеката у очувању и изражавању колективних идентитета. У теократски устројеном Османском царству српски идентитет потврђиван је сликањем ликова српских светитеља на иконама или као део програма зидног сликарства у православним храмовима, обнављаним и новоподигнутим у XIX веку. Кроз сажети преглед сликарске делатности у црквама на Косову и Метохији, од раскошног иконостаса у параклису Светог Димитрија, до зидног сликарства у Добротину, приказује се феномен артикулације идентитета и преплитања верског и националног, с посебним освртом на простор Косовског Поморавља.

Четврти текст, Драгане Церовић, „Пећ као духовни топоним у делу *Живої архиепископа Данила Друїої* Даниловог Ученика”, истражује начин на који нарација у житију обликује сакрални простор као интегралну целину архитектуре, литургије и духовног искуства, у конституисању Пећи као духовног центра српског народа. Пећ у овом житију функционише као симболички и теолошки осмишљен простор, који превазилази географско значење и задобија карактер духовног топонима – земаљски одраз Небеског Јерусалима, простор у којем се прожимају историјска и есхатолошка димензија.

Пети текст, Тијане Милентијевић, „Хагиографија као носилац културног памћења: манастир Бањска и култ краља Милутина у делима архиепископа Данила II и Данила Бањског”, истражује хагиографију као кључни медијум културног памћења, при чему се Бањска тумачи као хијеротопијски конституисан симбол и место сећања које обезбеђује континуитет величанствене ктиторске визије. Док Данило II у контексту државног успона обликује Милутина као „Новог Константина”, Данило Бањски у посткосовском раздобљу ствара лик милосрдног пастира и заштитника заједнице. У коначници, писана реч преображава архитектонски и визуелни сјај у трајни метафизички симбол који превазилази сва историјска страдања.

Шести текст, Исидоре Ане Стамболић, „Иконографија паклених мука у фрескопису манастира Високи Дечани у српским средњовековним апокрифима: интермедијални аспекти”, полази од претпоставке да су одређене представе на дечанским фрескама с темом паклених мука делимично или у потпуности подударне с описима у апокрифним наративима. Апокрифи попут *Ошкровење айосћола Павла, Анастїасије Црноризице и Ход Боїородице њо мукама*, који нуде развијене и сликовите описе загробних казни, садрже одређен фонд мотива који је био погодан за иконографско дочаравање судбине грешних. Компаративном анализом појединачних и групних представа мучења грешника на дечанским фрескама и у апокрифним наративима уочавају се бројне мотивске и композиционе подударности.

Коначно, седми текст, Оље Арсенијевић и Татјане Јовановић, „Женско лидерство и ауторитет: Јелена Анжујска између политичког утицаја, бриге и култа”, пре-

испитује уобичајене представе о женском деловању у предмодерним друштвима, које су често ограничене на приватну или искључиво побожну сферу. У том смислу, женско лидерство се не посматра кроз призму формалне власти, већ као облик ауторитета који се остварује кроз моралну легитимацију, социјалну одговорност и способност дугорочног утицаја на заједницу. Компаративна анализа рецепције Јелене Анжујске у Србији и Француској указује на различите моделе интерпретације женског лидерства: док је у српској традицији њен ауторитет стабилизован кроз култ и светост, у француском контексту он остаје у домену историјског и династичког памћења.

Вредновање културе српског средњег века на Косову, које је предмет већине радова у овом нашем темату, од посебног је значаја имајући у виду систематско присвајање наше средњовековне баштине од стране официјелних структура у Приштини (рецимо: Fejaz Drançolli, *Trashëgimia monumentale në Kosovë / Monumental Heritage in Kosova*, Prishtinë: Ministry of Culture, Youth and Sport, 2011), а које је с изванредном прецизношћу и акрибијом у нашој литератури већ научно одбачено (у опсежној студији Марка Томића-Ђурића и Милоша Живковића: „Фалсификовање података, кривотворење идентитета и маргинализација српске средњовековне баштине на Косову и Метохији”).³

Борба за одбрану и афирмацију српске културне баштине на Косову и Метохији трајни је задатак свих српких културних институција, а ми верујемо да су приређивачи и редакција нашег часописа овим тематом успели да и *Култура*, као и њен издавач, Завод за пручавање културног развитка, снажно допринесу том изузетно важном националном и научном прегнућу.

Марија Јефтимијевић Михајловић
Слађана Илић

3 Штампано у зборнику: *Заштита, очување и афирмација српској културној наслеђа на Косову и Метохији*, т. 1, ур. Кнежевић, З., стр. 354-424, Београд: САНУ, 2023; <https://sn.rs/6hpbg>.

Слободан Антонић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за социологију

КОСОВО И МЕТОХИЈА И СРПСКИ КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ ИЗМЕЂУ АЛБАНСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА И СРПСКОГ АУТОШОВИНИЗМА

DOI 10.5937/kultura2691009A
УДК 316.752(=163.41)(497.115)
323.1(497.115)
725.94:930(=163.41) (497.115)
оригиналан научни рад
Датум пријема: 15. 4. 2026.
Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: *Системско ујрожавање и присвајање српске културне баштине на Косову и Метохији коју спроводе носиоци албанског националистичког пројекта, у функцији је израде албанизованог „косовског” идентитета. Срби су суочени, на једној страни, са физичким уништавањем својствене културног наслеђа – постојећег сачињавања 35 свештеника током Маршовског погрома (2004), а на другој страни, са агресивном „косовизацијом” српске етничке баштине, која се представља као албанско културно наслеђе. У овом раду изложено је идеологија према којој присвајање српске културе на Косову* треба контекстуализовати као део дугорочне политичке изв. насељеничке колоније, чији је циљ уклањање староседелачког становништва и успостављање новог демографског, културног и државног идентитета. У другом делу рада описује се како „инверзни национализам” у Србији преузима све главне ставове албанског шовинизма, укључујући и „косовизацију” српске културне баштине и негирање њеног српског културног карактера. Та врста поунутрења етничког немиротворног национализма одијела се као учинак наддетерминације атлантских културних конструкција које су доминантне како у Србији, тако и на Косову*. Тиме је српска културна баштина на КиМ двојструко ујрожена – не само да су је угрозили националистички шовинисти, већ и српски инверзни национализам, што њену будућност чини рањивом. Ипак, са слабљењем атлантских културних конструкција у процесу плурализације и демократизације светског поретка, може се очекивати и постојеће овог двојструког кризиса, а у коначници и историјски обрнути у правцу реинтеграције КиМ у уставној равни поредак Србије.*

Кључне речи: *хидридни идентитет, културна политика, насељеничка колонија, ајланистичке структуре, структурални детерминизам*

Албанско угрожавање српске културне баштине на Косову¹

У свакој културној равни, буквално на сваком кораку, Срби на Косову* сучени су с албанским угрожавањем своје културне баштине. Једна од манифестација тог угрожавања, на језичком нивоу на пример, јесте и упорно културно-расистичко одбијање да се српски језик у званичним документима пише ћирилицом. Приштина не дозвољава Србима на Косову да на гласачком листићу, на печату или на општинској табли користе ћирилицу. Наравно, и сам српски језик се потискује где год се то може.

„Иако су по `Уставу Косова` албански и српски службени језици, у косовској скупштини превод с албанског на српски језик обезбеђен је само посланицима, док је та могућност ускраћена новинарима који прате рад овог законодавног тела”².

Наиме, у Скупштини Косова и даље се примењује пракса да се превод на српски језик ради само док су у сали присутни српски посланици. Чим последњи скупштинар из српске заједнице напусти седницу, превод се прекида. Секретаријат Скупштине ову праксу правда тумачењем да је администрација дужна да пружи подршку искључиво за потребе посланика, али не и јавности³ — због чега медији на српском језику нису у прилици да обавесте своју заједницу какве одлуке доноси Скупштина Косова.

Али, чак и када приштинска администрација користи српски језик, пишу искључиво латиницом⁴ и врло често у облику који Срби тешко могу да разумеју. Тако Татјана Лазаревић наводи као пример реченицу са званичног сајта косовске председнице:

„Најде да се овде уз чашт сетимо Hasana Prištine, Bajrama Curri, Niman Ferizi, Ćazima Ballkani, Paška Logoreci i Ndue Butući kao i učitelja Ibrahima Fehmiu u Drenovcu Vokši i Ljatifa Šaćiri u Rizniću i mnogih drugih otadžbinara dobročinitelja obrazovanja koji su otvarajući škole na ovim prostorima otvorili horizonte znanju kao deo nacionalnog buđenja i dostojanstva”.

Лазаревићева то овако коментарише:

1 Редовни професор, santonic@f.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0002-5693-9952>; чланак је настао као учинак истраживања које је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије на пројекту FSITC 1561: „Формирање српског идентитета и теоријске контроверзе о покушајима његове деконструкције” (2023—2025).

2 KoSSev, „U Skupštini Kosova bez prevoda za srpske novinare”, *KoSSev*, 25. april 2018, <https://sn.rs/gh990>.

3 „Gracanicaonline portal: Situation difficult for journalist reporting on Serbian language”, *UNMIK Media Observer*, 5. 4. 2026, <https://sn.rs/sth3z>.

4 Anđelka Čup, „Loše vreme za srpski jezik na Kosovu: Kako je Petrović postao `Petroviq`”, *KoSSev*, 27. novembar 2015, <https://sn.rs/jupr5>.

„Латиница, рогобатне реченице, погрешни предлози, неправилна употреба падежа, опскурна и неправилна интерпункција, неправилна употреба речи (...) Намерно делимично или потпуно уништавање српског језика, у ендемичном облику налазите у свим косовским и понеким међународним институцијама на локалном и централном нивоу — од општина, јавних служби, министарстава, у цивилном сектору (...). Када се систематски и структурно сагледа епидемија ове језичке историје на Косову и Метохији од 1999, онда се већ може расправљати о линџивициду”⁵.

Ту су, затим, и свакојака „научна” открића којима се албанска културна историја увећава до мегаломанских димензија, наравно на штету српске културе. У њих, рецимо, спада „откриће” *косоварској* историчара Неџмија Ганије (Nexhmi Ganiu) да је „до осамнаестог столећа цио Балкан говорио албански”, из чега он, као каквим хокус-покусом, изводи и *косоварско* право на српске манастире. „Косово би требало да тражи аутокефалност након чланства у Унеско”, рекао је Ганију, додајући да би „делегација са Косова требало да оде код патријарха у Истанбул и тражи аутокефалност православних цркава на Косову”⁶.

Најчешће се претензије на српску културну баштину, поготово на КиМ, изводе из тврдње да су Албанци „директни и `чисти` потомци Илира”⁷, а на Косову Дарданаца, наводно несумњиво илирског племена⁸. Међутим, археолошки налази показују „да су преци Албанаца досељени после IX столећа”⁹.

„Данашњи Албанци мешавина су различитих етничких компоненти, односно различитих култура. Они који су дали име овој новој нацији, забележени су први пут тек у 11. столећу, под етнонимима Албани и Арбани”¹⁰.

5 Tatjana Lazarević, „Apel `otadžbinarima` da spasu srpski jezik na Kosovu i Metohiji od lingvocida i jezičkog inžinjeringa”, KoSSev, 16. septembar 2015, <https://sn.rs/sal1o>.

6 „’Otkrio’ da su Srbi Tribalo—Iliri — Nexhmi Ganiu: Kosovo treba tražiti autokefalnost pravoslavne crkve”, *Info—ks.net*, 7. novembar 2015, <https://sn.rs/3r6j0>.

7 Богдановић, Д. *Разговори о Косову*, [1. изд. Бгд, 1986], Београд: Хришћанска мисао, 2018, стр. 35.

8 Jusuf Buxhovi, *Kosova, Volume 1: Dardania in Ancient and Medieval Times*, Jalifat Publishing, Houston USA, 2013, <https://sn.rs/3pmby>. Међутим, „Илири” су само име за десетине племенских заједница, од Епира до Караванки, које о себи нису забележиле податке на свом језику или писму. „Илири нису били писмени и нису оставили било каква књижевна дела која би о њима сведочила” (Александар Петровић и Данко Камчевски, *Косово на крају историје: сажетна анализа њива*, Нови Сад: Матица српска, 2019, стр. 35). За Римљане су Илири тек истозначница за балканске *варваре*. И док су нам Келти или Германи предали писмо и трагове обиља домородних божанстава, илирски културни стратум је углавном провинцијска апропријација грчко-римских култова.

9 Ђорђе Јанковић, „Археолошка сведочанства о пореклу Албанаца и потомцима Илира”, излагање са стручно-научног скупа *Методолошки проблем истраживања њорекла Албанаца*, Српска академија наука и уметности, Београд, 21. јуна 2007, објављено у зборнику радова „Кавкаски Албанци: лажни Илири”, Пешић и синови, Београд 2007, <https://sn.rs/0fi5o>, стр. 43—48; навод је на стр. 44.

10 Исто.

И не само да први помен Албанаца као народа датира из 1079. године, први помен њиховог језика је тек из 1284. године, а први запис тог језика долази из 1462. године¹¹. Такође, ваља знати и да су културе самих Илира и Дарданаца упадљиво различите¹², због чега је далеко од потврђеног да су Дарданци Илири, затим да Дарданија није обухватала данашњу Метохију¹³, као и да је присуство Срба на Косову и Метохији више него уверљиво доказано и за преднемањићко раздобље.

„Несумњиво српској култури припадају громиле под Шаром, које се морају врло широко датовати између VI и IX столећа. Деветом столећу припадају наушнице из уништених гробова Чечана код Вучитрна, као и део крчага са глагољским записом из истог града. Наушнице са средишњом лунулом између три јагоде из Чечана делују као особене за српско златарство. Оне су нађене и у гробљу у Матичану код Приштине из X—XI столећа. Најстарије средњовековне цркве су Светих Апостола у Пећкој патријаршији, саграђена вероватно у VII столећу, можда на старијим темељима, и Студеница Хвостанска, где је на срушеној базилици рановизантијског манастира подигнута нова црква у VII—VIII столећу. Оне по типу основе одговарају градитељству Далмације, што показује да је Метохија била у саставу тадашње српске државе”¹⁴.

Такође, још је Хенрик Барић (1888—1957) одбацио илирску хипотезу¹⁵, утврдивши да је албански језик из индоевропске групе *satem*, а илирски, колико се може закључити из сачуваних фрагмената, из групе *centum*¹⁶. Осим тога, „у њиховом језику”, пише Барић за Албанце, „нема трага индигеној поморској терминологији, а топоними у историјској арбанаској језичкој области немају арбанаски фонетски лик”¹⁷. „Барићева схваћања о мјесту албанског у кругу индоевропских језика данас у

11 Византијски историчар Михаило Аталијат у свом делу *Историја* (1079) први пут помиње Албанце (Albanoi) као учеснике у побуни против Цариграда (Димитрије Богдановић, *Књиџа о Косову*, [1. изд. Бгд, САНУ, 1985], Београд: Хришћанска мисао, 2018, стр. 35). У једном дубровачком документу из 1284. године забележено је: „Audiui vocem clamantem in monte in lingua albanesca” („Чуо сам глас који виче на планини на албанском језику”), мада ни тада није још забележена ни једна једина реч тог језика. Тек из 1462. године датира најстарија позната реченица на албанском језику, у посланици драчког надбискупа, која гласи: „Unte raghesont premenit Atit et Birit et Spiritit Senit” („Ја те крстим у име Оца и Сина и Светога Духа”); Борис Стојковски, „Порекло и најстарија историја Албанаца”, *Културни центар Новог Сада*, 15. децембар 2020, <https://sn.rs/v1esq>; Петровић и Камчевски, *истио*, стр. 72—73.

12 Тасић, Н. „Гвоздено доба”, *Археолошко блајо Косова и Метохије: од неолита до раној средњеј века*, ур. Тасић, Н. књ. I, стр. 147—225, Београд, Српска академија наука и уметности, нарочито стр. 162—224; Фанула Папазоглу, „Илирска и дарданска краљевина”, *Илири и Албанци*, серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, ур. Гарашанин, М., стр. 145—171, Београд, Српска академија наука и уметности; Јанковић, *истио*, стр. 45.

13 Јанковић, *истио*, стр. 45; ур. Богдановић, *Књиџа...*, исто, стр. 37.

14 Исто, 46; за свако налазиште Јанковић је упутио на литературу, која је овда изостављена.

15 Henrik Barić, *Lingvističke studije*, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1954, стр. 8—23.

16 Исто; Богдановић, *Књиџа...*, исто, стр. 18—19.

17 Barić, исто, стр. 24—25; Богдановић, *Књиџа...*, исто, стр. 19.

главнини прихваћа већина лингвиста¹⁸. И В. Георгијев (Владимир Георгиев, 1908—1986), кроз детаљне језичке анализе, пориче илирску претпоставку, показавши да постоје значајне разлике између илирских топонима и албанске фонологије¹⁹. То је затим потврдио и Готфрид Шрам (Gottfried Schramm, 1929—2017), нашавши да се албански лингвистички супстрат не подудара с илирским, те закључивши како су се преци Албанаца доселили на данашње територије највероватније у IX веку²⁰. Све у свему, изједначити данашње Албанце с античким Илирима исто је што и поистоветити садашње бруклинске црнце с преколумбовским Индијанцима.

Директно присвајање српске културне баштине врши се на све стране, Пећка патријаршија представља се као наслеђе византијско-албанске културе²¹, а не као српска заоставштина. За Високе Дечане тврди се да нису српски, већ „храм православних Албанаца” изграђен на темељима „илирскодарданског храма”, а није га подигао српски краљ Стефан Дечански, већ су то учинили локални албански мајстори, на земљи албанског властелина Хака Кучија („Fra Vita Kuci on the land of Нака Куси²²”). За Грачаницу се каже да је изграђена на темељима базилике која је била „средиште епископије Улпијане Дардан”, те да представља немањићко окупационо присвајање древне дарданско-албанске цркве²³. На сличан начин, прокламује се да је и „манастир Светих Арханђела Михаила и Гаврила изграђен на древној дарданској цркви из периода касне антике”, као богомоља „хришћанског илирскоалбанског култа²⁴”.

18 *Hrvatski biografski leksikon*. 1, А—Би, [ur. Nikica Kolumbić], Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983, str. 465—466, <https://sn.rs/byuvw>; навод се налази на стр. 466.

19 Georgiev, V. “The Genesis of the Balkan Peoples”, *The Slavonic and East European Review* 44, no. 103, 1960, pp. 285—297, <https://sn.rs/ui5ao>.

20 Gottfried Schramm, *Anfänge des albanischen Christentums: Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*, Freiburg im Breisgau: Rombach, 1994.

21 Kosovo Online, „Музеј у Пећи средњошколцима представио Пећку патријаршију као `албанску и византијску`”, *Kosovo Online*, 1. april 2026, <https://sn.rs/3zk1e>.

22 Koha, “Albanian historians: `Abbot of Visoki Decani to apologize for genocide of the Serbian state and people. The monastery is Albanian`”, *KoSsev*, 14. avgust 2019, <https://sn.rs/ie-z0w>; уп. Петровић и Камчевски, *исџо*, стр. 127—130; Богдановић још 1986. извештава да поједини косоварски аутори, попут Скендера Ризаја (Skënder Rizaj, 1930—2021; *Kosova gjatë shekujve XV, XV dhe XVII: administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore*, Prishtinë: Rilindja, 1982), тврде да су становници средњовековног Косова били насилно србизовани Албанци, односно да се чак „и таква српска словенска имена као што су Доброслав, Дабижив, Мирослав и слична проглашавају за имена `посрбљених Албанаца`, за албанска имена, и то напосто — тако, без икаква доказа”; Богдановић, *Разјовори...*, исто, стр. 38.

23 Koha, “Appropriation of medieval Arberian monuments in Kosovo by Serbs”, *KoSsev*, 12. septembar 2020, <https://sn.rs/0au8d>.

24 *исџо*. „Приштински лист на Албанском *Еџока и ре* је, на пример, током августа 2005. године штампао фељтон у коме се тврди да Срби никада нису живели на Косову. Све цркве и манастири су албански које су им `отети`. Споменици културе су `византијско-косовског стила`. То је чак штампано и у публикацији коју је финансирао и Унмик и која је тог лета представљена на једној од донаторских конференција Унеска” (Siniša Ljepejević, *Kosovo i Metohija: realnost, ekonomija i zablude*, Beograd: Tanjug i Politika, 2006, стр. 114).

Једнако се тврди да је „краљ Милутин 1307. године присвојио катедралну цркву Свете Петке (Срби је зову Богородица Љевишка) у Призрену, која је била седиште Призренске епископије”, да је „основни назив цркве Shën Prenda—Shën Premtja”, али „јој је (Милутин — С. А.) променио име и посветио је Вазнесењу Пресвете Богородице”²⁵. Такође, Богородица Љевишка је наводно подигнута на темељима „дарданске цркве” Shën Premtja, која је припадала „црквеној организацији у Дарданији”, пошто су „Дарданци (...) прихватили прву монотеистичку религију”. Та црква је наводно страдала у српско-византијским ратовима, па „када је Косово коначно освојио Стефан Милутин II”, обновио ју је и посветио Богородици, „како би се створио нови српски идентитет”. „Уврштена је на посебну листу српских средњовековних споменика под заштитом Унеска”, чиме се придружила осталим црквама на Косову које су, „у српским и међународним академским круговима, најжалост, описане као српске”. Иначе, „становништво Призрена је било састављено од Албанаца”, док су „Срби стигли с новим немањићким освајачем (...) у XIII веку”²⁶.

То нису усамљени покушаји отимања српских светиња „у сврху креирања нових идентитета на овим просторима”²⁷, односно у циљу „крађе идентитета, кроз лажно представљање српске културне баштине као косовске”²⁸ (тзв. *косовизација* српске културне баштине²⁹). Тако Министарство културе Косова српску цркву у

25 Koha, “Serbs built on the foundations of ancient Illyrian and Arberian temples”, *KoSSev*, 19. septembar 2020, <https://sn.rs/r2fa3>.

26 Agon Rrezja, “Kisha e Shën Premtës në Prizren, trashëgimi kulturore universale e Kosovës”, *Koha*, 7 janar 2024, <https://sn.rs/dx9wp>; „Koha za Ljevišku da je dardanskog porekla; reagovali V. Dečani: Pogrešno predstavlanje istorije”, *KoSSev*, 7. januar 2024, <https://sn.rs/zzq1k>.

27 Марко Николић, Марта Вукотић Лазар, Мирјана Ротер Благојевић, „Споменици светске културне баштине на Косову и Метохији — проблеми и перспективе заштите”, *Архитектура и урбанизам*, 2021, бр. 53, стр. 89—99, <https://sn.rs/zal03>, стр. 93.

28 Снежана Антонијевић, *Мојћносџи унајређења зашџиџије и очувања срџске националне башџине џросџора Меџохије на џочетџу 21. века*. Докторски рад, ментор Владимир Јаковљевић. Факултет безбедности — Универзитета у Београду, 2013, <https://sn.rs/lo84m>, стр. 228.

29 Ненад Перић и Ана Јевтовић, „`Косовизација` српске културне баштине и креирање синтетичке нације”, *Истџорија, кулџура, иденџиџиџеџи: џемаџски зборник међународноџ значаја. Св. 2, Језик и кулџуролоџија*, <https://sn.rs/7ld4v>, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2025, стр. 347—361; Nenad Perić and Ana Jevtović, “`Kosovization` of Serbian monumental culture and creation of new identities”, *Baština, Priština—Leposavić*, vol. 63 (2024), pp. 419—433, <https://sn.rs/ihn0x>; тако, на пример, српска верзија Радија Слободна Европа, чији је дописник Ибрахим Бериша, извештава да је „манастир Дечани један од најважнијих објеката косовске културне баштине”, при чему „српско православно свештенство служи у манастиру Дечани, примајући стране и домаће госте” (Ibrahim Berisha, „Manastir Dečani između lepote i neslaganja”, 6. juni/lipanj 2022, *Radio Free Europe*, <https://sn.rs/pkbqj>). Манастир је дакле *косовски*, а српски монаси су ту тек некакви оказионални *џослужџиџеџи*. Међутим, „термин `косовско културно наслеђе` се не може пронаћи у стручној и научној литератури” (Perić and Jevtović, *исџо*, стр. 424). Постоји *срџско* културно наслеђе, *османско* културно наслеђе, а у последња два века настаје и *албанско* културно наслеђе на КиМ — али никакво *косовско* културно наслеђе нити је постојало, нити може да постоји (Perić and Jevtović, *исџо*).

месту Горње Винарце код Косовске Митровице, подигнута у XIV веку, у селу које је тада било чисто српско (што потврђује турски попис из 1455. године), назива „католичком црквом”³⁰. Цркву Светог Арханђела Михаила код Подујева покушава да присвоји група која себе назива „Албанска национална православна црква” и која жели да је преименује у Kisha Fan Noli (Црква Фана Нолија)³¹. Цркву Свете Ане у селу Горњи Стрмац у Зубином Потоку, која је стављена под заштиту Министарства културе Косова, албански *косоварски* медији упорно називају „католичком”, уз тврдњу да „становници тог подручја, првенствено албански муслимани, сматрају ову цркву саставним делом свог историјског и културног наслеђа”³²(?!). Везано за остатке манастира Светих Архангела, који је задужбина цара Душана из 1352. године, „директор новооснованог Албанског националног музеја у Призрену уложио је протест КФОР-у, тражећи да манастирски комплекс буде под јурисдикцијом овог музеја као део албанске културне баштине”³³, итд.

За Србе је ово присвајање њиховог културног наслеђа на Косову потпуно несхватљиво³⁴, због чега су каткада парализовани у својој запрепашћености. Срби знају да је „Косово српска земља, свакако још од сеобе народа, од VII века”³⁵, да су на КиМ несумњиво демографска већина још IX века³⁶, а „да је та област бивала и у поседу дукљанске одн. зетске српске државе још од X века”³⁷. Знају да је Косово било срце средњовековне Србије 1204—1459, њено културно, духовно и политичко средиште³⁸, на којем је изграђено готово две хиљаде српских цркава,

30 Kosovo Online, “Eparchy of Raska and Prizren: The Ministry of Culture in Pristina is restoring the church in the village of Gornje Vinarce without the approval of the SOC”, *Kosovo Online*, 24 December, 2023, <https://sn.rs/9wolq>; „Srpsko istorijsko društvo: Novi atak na srpsku duhovnu i kulturnu baštinu na KiM”, *Kosovo Online*, 26. decembar 2023, <https://sn.rs/k5ywe>; Perić and Jevtović, *истио*, p. 425.

31 KoSSev, “OSCE Expresses Concern Over Third Unauthorized Intrusion into Serbian Orthodox Church in Podujevë/Podujevo”, *KoSSev*, July 4, 2025, <https://sn.rs/odu11>; Perić and Jevtović, *истио*, p. 422.

32 Oculus News, “The Albanian Catholic Church in Mitrovica Utilized by Serbian Orthodox”, *Oculus News*, June 02, 2024, <https://sn.rs/we8jq>; упореди: Kosovo Online, „Gornji Strmac: Ova crkva je preživela mnoge ratove, preživeće i režim Aljbina Kurtija”, *Kosovo Online*, 31. januar 2024, <https://sn.rs/p486h>.

33 Антонијевић, *истио*, стр. 104—105.

34 „Србима и српским историчарима чини се невероватним да Европа подржава један таква регрес и повратак у дезакоње (...). Запад је Косово дуквално цивилизацијски вратио вековима уназад”; Милојица М. Шутовић, „Косово: политика насиља или насиље политике”, *Полијичко насиље*, тематски зборник радова, ур. Драги Маликовић, Урош Шуваковић и Обрад Стевановић, стр. 129—142. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2011, <https://sn.rs/ke9y4>; навод је на стр. 131.

35 Богдановић, *Књија...*, исто, стр. 314.

36 Богдановић, *Књија...*, исто, стр. 42.

37 Богдановић, *Разговори...*, исто, стр. 50.

38 Богдановић, *Књија...*, исто, стр. 49; 59.

манастира, задужбина и двораца³⁹ — „највећа концентрација сакралних објеката у Европи”⁴⁰. Такође, то што је за седиште српске патријаршије била одређена Пећ, и то не само у доба Немањића и Лазаревића (1346—1457), него чак и у турско доба (1557—1766), јасно показује средишњи културни карактер Косова за српски идентитет. Отуда ми држимо да одговор на питање *чији су манастири на КиМ* не може да зависи од статуса државне територије на којој се они налазе, већ од њихове несумњиве културне и историјске припадности.

Али албански националисти, у свом „фанатичном антагонизму према Србима”, мисле да би сви српски национални споменици на Косову требало да буду *косоварски*: „Косовски Албанци настоје да освоје позицију универзалних креатора, поседника и чувара свих врста баштине и вредности, а понајвише оних који им ни по једном мерилу не припадају. У крадљивом самоуверавању у дубоке историјске корене којих напросто нема, (...) косметаским Албанцима причињава се да је све на Косову и Метохији њихово”⁴¹.

Ова „албаноидна контракултурна клептократија”⁴² заиста хоће да отме српске цркве и манастире, не би ли од њих направила некакву Косовску православну цркву⁴³, односно не би ли их покатоличила по моделу који Степић овако представља: 1. Српски православни манастири и цркве → 2. Византијски православни манастири и цркве на Косову → 3. Косовски православни манастири и цркве → 4. Албански православни манастири и цркве на Косову → 5. Католички самостани и цркве косовских Илиродарданаца (Албанаца)⁴⁴. Албански носиоци културцида на КиМ већ су стигли до 4. тачке овог клептоманског пројекта уз „тиху подршку Ватикана

39 На карти *Српска духовна баштина на Косову и Метохији*, Љубише Гвоића (Vukotić media, Београд, 2015) представљене су 1.181 црква и црквиште, 115 манастира и манастиришта, 48 испосница, 8 спомен-капела и спомен-костурница, дакле укупно 1.352 црквена здања. Ту су и 534 стара српска гробља, 96 тврђава, старих градина и трговишта и 14 дворца српске властеле, тако да укупан број српских културних топонима на КиМ износи 1.996.

40 Петровић и Камчевски, *истио*, стр. 133.

41 Кнежевић, М. (2021) *Дијалози о Косову и Метохији: критика предлога територијалне поделе Косова и Метохије*, Београд: Институт за политичке студије, стр. 382.

42 *Истио*, стр. 387; 388.

43 Као што канонски не постоји никаква Британска православна црква или Немачка православна црква, не може постојати ни некаква „Православна црква Косова”. То би било исто као кад би приштинске власти неки стан у северном делу Косовске Митровице прогласиле власништвом „грађана Косовске Митровице”, а онда, у другом кораку, у њега уселиле станаре који, наводно, репрезентују „грађане Косовске Митровице”, да би им у трећем кораку омогућили приватизацију тог стана. Може, јер су данас на Косову *бесудна времена*, али то представља такво правно насиље које се ничим не може оправдати.

44 Миломир Степић, *Косово и Метохија: њој модерни теолошко-политички експерименти*, Београд: Институт за политичке студије, 2012, стр. 120; Богдановић још 1986. извештава да *косоварски* аутори (С. Ризај) „измишљају непостојећу католичку `Албанску цркву` у средњем веку и у турско доба”, односно да је под Немањићима дошло до „тобожњег `покрштавања` или `шизматизовања` католичких Албанаца Малесије и Дукађина”; Богдановић, *Разговори...*, исто, стр. 38; 50.

инверзији података и моделирању наратива како су хришћански споменици остаци римокатоличких светиња које су Срби (православци) присвојили⁴⁵.

Исто тако, ако досада нико није осуђен за спаљивање или скрнављење 35 српских манастира и цркава, током 17. и 18. марта 2004. године⁴⁶, то Србима сасвим лепо сведочи шта може да се догоди ако Приштина преузме у старање српске средњовековне манастире. Јер, само на подручју Призрена, 2004. спаљени су Саборни храм Богородице Љевишке из 12. века, црква светог Спаса из XIV века, Саборни храм Светог великомученика Георгија из XIX века, црква Светог Николе Тутићева из XIV века, црква Светог Георгија Руновића из XV века, црква Свете Недеље из XIV века, црква Светог Пантелејмона из XIV века, црква Светог Козме и Дамјана из XIV века, као и манастир Светих архангела из XIV века⁴⁷. Иначе, Свети архангели, задужбина цара Душана из XIV века, страдали су два пута. Најпре су у јуну 1999, након повлачења наше војске, припадници ОВК опљачкали и спалили новообновљене конаке, зверски погубивши монаха Харитона. А онда је, током Мартовског погрома (2004), манастирски комплекс потпуно спаљен и уништен. Исто је прошао и манастир Девич (Ваведења Пресвете Богородице), код Србице у Дреници, из XV века: у јуну 1999. манастир је три дана био изложен пљачки и малтретирању монахиња, а онда је 18. марта 2004. ова светиња спаљена до темеља, при чему је гробница Светог Јоаникија оскрнављена и разбијена⁴⁸.

Најмање 12 цркава је тако темељито разрушено да од њих, дословце, ништа није остало.

Саборна црква Свете Тројице, у центру Ђаковице, потпуно је избрисана с лица земље у неколико фаза. Најпре је у јулу 1999. црква оскрнављена и запаљена, а затим у ноћи између 24. и 25. јула минирана⁴⁹ с неколико стотина килограма ек-

45 Перић и Јевтовић, исто, стр. 351.

46 Ана Јовић-Lazić, „Zaštita kulturne baštine na Kosovu i Metohiji”, *Međunarodni problemi*, vol. 56 (2004), br. 4, str. 465—489, <https://sn.rs/z15ux>, стр. 473; видети исцрпан попис у Бојан Ђокић, „Страдање Српске православне цркве 1999—2015. године: духовно-културни геноцид на Косову и Метохији”, *Црквене студије*, бр. 12 (2015), стр. 445—456, <https://sn.rs/yo9pr>, стр. 450—451; такође и: Ђурђица Станковић, „Културна баштина Косова и Метохије: очување идентитета у време кризе и геополитичких превирања”, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, бр. 188 (2025), стр. 79—91, <https://sn.rs/pl1ewu>, стр. 84.

47 СПЦ, „Двадесет друга годишњица Мартовског погрома на Косову и Метохији”, *Српска православна црква*, 17. март 2026, <https://sn.rs/a8z64>.

48 *Светиње и културна добра унишћени у мартовском погрому*, Влада Србије, Београд 2004, <https://sn.rs/bcksr>, стр. 38; 46; Антонијевић, исто, стр. 89; Ђокић, исто, 451—452; Пјер Пеан, *Косово: „йраведни рай” за стварање мафијашке државе* (Pierre Péan, *Kosovo: Une guerre «juste» pour un État mafieux*, 2013), прев. Милан Комненић. Београд: Службени гласник, 2013, стр. 147—149.

49 Од свих девастираних храмова на КиМ 1999—2022, минирано је њих 63%, односно скоро две трећине урушавања извршено је минско-експлозивним средствима — бомбама, динамитом или артиљеријским гранатама; Јово Медојевић, Саша Милосављевић, „Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске детерминанте”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, *log.* 52 (2022), бр. 4, стр. 237—256, <https://sn.rs/ql1ic>, стр. 243.

сплозива. Тада су срушене све три куполе и већи део зидова. У марту 2004, порушена су и преостала два звоника. У септембру 2007. багери и грађевинске машине почели су да уклањају шут и да руше темеље храма. Коначно је, 2008, на месту где се налазила црква направљен градски парк, а у средишту некадашње црквене порте постављен је споменик Терези Бојаџију („Мајци Терези”)⁵⁰.

Слично се догодило и са црквом Светих Апостола Петра и Павла из XVIII века, у селу Петровци, општина Косовска Каменица. Црква је најпре демолирана и спаљена 1999. године, а затим је рушевина уклоњена и на месту где су били темељи цркве постављен је споменик ОВК (УЧК). То је учињено како би се онемогућила обнова храма, бдући да би рушење споменика „славним” ослободиоцима било неприхватљиво за приштинске власти⁵¹.

И црква Светих апостола Петра и Павла, позната и као „Краљева црква”, која се налазила на брду Краљевица у селу Горња Пакаштица код Подујева, потпуно је уништена. Црква је подигнута 1925. на темељима средњовековне задужбине краља Милутина из XIV века. Током 1999. храм је демолиран, запаљен и потпуно срушен. Страдало је и старо православно гробље које се налазило у порти цркве⁵². Црква Свете Петке у Муштушту, из 19. века (обновљена 1973), запаљена је 1999. године, а касније је, заједно са већином других српских светиња у Муштушту — укључујући и чувену цркву Богородице Одигитрије из XIV века⁵³ — додатно девастирана и на крају срушена. Муштуште је пре рата било једно од највећих српских села у Метохији с богатом духовном баштином. Данас у њему нема преосталих Срба, а свих 10 православних цркава и манастир који су се налазили у атару овог села потпуно су уништени⁵⁴. Остаци зидова ове цркве још су делимично видљиви, али Србима из овог села је онемогућен приступ и тим остацима, због „демонстрација Албанаца, који се противе њиховом повратку, тврдећи да међу повратницима има и оних који су починили ратне злочине”⁵⁵.

50 Танјуг, „Уклоњени сви трагови цркве Свете Тројице у Ђаковици”, *РТВ*, 3. септембар 2009, <https://sn.rs/6iye8>; Антонијевић, *истио*, стр. 8.

51 Ђорђе Д. Радовановић, *Српско-албански односи и етнички сукоби у оквиру савремених друштвених промена на Косову и Метохији*, докторска дисертација, ментори Љубиша Митровић и Иван Башчаревић, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, 2023, <https://sn.rs/m2lml>.

52 Владика Атанасије Јевтић. „Уништене, спаљене, демолиране и опљачкане Цркве (1999—2003)”, *Покрећ за одбрану Косова и Метохије*, 13. мај 2021, <https://sn.rs/67dt6>, 71.

53 Црква Свете Богородице Одигитрије, задужбина великог казнаца Јована Драгослава и његове породице, саграђена 1315. године, „у јулу 1999. године комплетно је уништена експлозивом” (Антонијевић, *истио*, стр. 102).

54 „Манастир Света Тројица XIV—XIX век, два километра од Муштушта у подножју Русенице данас, нажалост, не постоји, а таман је била завршена рестаурација фресака, када је запаљен и минирањен, у јуну и јулу 1999. године” (Антонијевић, *истио*, стр. 103).

55 РТС и Танјуг, „Муштуште, ухапшен мушкарац из групе расељених Срба”, *РТС*, 28. август 2017, <https://sn.rs/hetvc>.

Црква Свете Тројице, у Великој Реци код Вучитрна, почев од 1999. године пет пута је демолирана, рушена и минирана, да би 2013. године коначно била сравњена са земљом. Након уништења храма, у делу црквеног дворишта, изграђени су школа и џамија, а сва оближња столетна храстова стабла посечена су и однета⁵⁶.

Црква Светог Јована Претече, у Самодрежи код Вучитрна, саграђена 1932. године на историјској локацији српске средњовековне цркве, најпре је запаљена и остала без крова (2004), да би затим била претворена у тоалет за оближњу албанску школу, односно у сметлиште за локалне Албанце. Приштинске власти не дозвољавају СПЦ да обнови цркву, упркос међународном посредовању⁵⁷.

Симболика скрнављења и затирања српских културних светиња огледа се и у крађи и уништењу преко 60 црквених и манастирских звона. Тако су нестала три звона из запаљеног и до темеља опустошеног манастира Девич код Србице.

„Мислили смо да су их албански вандали бацили у бунар поред цркве који су до врха напунили црквеним стварима марта 2004. године”, приповеда игуманија Анастасија, „но, после детаљног чишћења нису била ту. Једно од тих звона је пре шест деценија донето из Самодреже, цркве код Вучитрна и имало је најлепшу боју тона. (...) Пар година, после 2004, звоно је мењало клепетало које смо добили из манастира Високи Дечани, али се још увек надамо да ће се пронаћи стара Девичка звона”⁵⁸.

Многа украдена звона завршила су на отпаду.

Звона са цркве Светог Саве из јужног дела Косовске Митровице, нестала после Мартовског погрома, пронашао је УНМИК полицајац на отпаду у Косову Пољу (2006). Од једног Албанца чешки војници Кфора одузели су украдено велико звоно са цркве Светог Илије у Подујеву, које је својевремено поклатио краљ Александар (1932). Двојица Албанца украли су три звона са цркве у селу Новаке код Призрена и 2010. године их продали отпаду у Призрену за 105 евра, где их је Кфор случајно открио. Наравно да ова двојица крадљивца нису одговарали за пљачку⁵⁹.

Уопште, нико никада није одговарао, нити за Мартовски погром (2004), нити за пустошење или присвајање српске културне баштине пре или после тога⁶⁰. У

56 „У Великој Реци код Вучитрна `избрисана` црква свете Тројице!”, *Србин инфо*, 13. мај 2014, <https://sn.rs/8t0ht>.

57 „Sava Janjić: Crkvu u Samodreži pretvorili u javni toalet, toliko o verskoj toleranciji na Kosovu”, *Kosovo Online*, 14. април 2021, <https://sn.rs/9gnhb>.

58 З. Влашковић, „Звона која не звоне”, *Јединство*, 1. новембар 2021, <https://sn.rs/tj6mf>.

59 *Истио*.

60 Пре Мартовског погрома, а након повлачења наше војске, уништено је 15 споменика културе у првој категорији (из XIV, XV и XVI века) и 23 у трећој категорији; укупно је оштећено и уништено 1999—2004. више од 140 споменика и светиња (Јовић—Лazić, *истио*, стр. 472—473), од чега 115 цркава и манастира (Антонијевић, исто, стр. 13). На пример, спаљена је и минирана црква Богородице Одигитрије из XIV века (Муштутиште, Сува Река), као што су тешко пострадали и манастир Св. Марка из 1467. године у Кориши (Призрен), односно манастир Св. Архангела Михаила из XIV века (Бинач, Витина); у експлозији је тешко оштећена црква Св.

Београду је, као реакција на Погром, те 2004. године, спаљена једна џамија (са темељима из XVI века), али је тужилаштво идентификовало двадесетак нападача и повело процес. Није утврђено ко је тачно зажегао ову исламску богомољу, али су, због нереда испред Бајракли џамије, осуђени: Милош Радисављевић, Раде Радисављевић и Бојан Хрватин, на по четири месеца затвора⁶¹. А на Косову тридесет и пет уништених богомоља и ниједан изгредник да је макар оптужен? Зато се и сматра да је за Србе поверити Приштини на старање средњовековне српске манастире исто као када би се Нотр Дам дао на бригу Исламској држави.

Као део културцида широких размера, односно својеврсног „духовно-културног геноцида“⁶², врши се и албанизација свих топонима, хидронима, антропонима и других назива у званичним документима или на путним таблама, односно предузима се систематско и интензивно преименовање српских назива градова, села, заселака или објеката⁶³.

Илије у селу Церница код Ѓњилана из XV века; такође је страдала и црква Св. Николе из XVI века, у селу Словиње (Липљан), као и црква Св. Богородице из XVI века у Белом Пољу (Пећ); запаљена је и црква Св. Петке из XVI века, у Дрснику (Пећ); тешко је оштећен Храм Св. Спаса у Приштини, као и црква Св. Илије у селу Помазатин код Косова Поља; Самодрежа — црква Св. Лазара из XIV века у Вучитрну је срушена; запаљена је и оштећена црква Св. Илије у селу Жегра код Ѓњилана; гранатиран је, урушен, а затим претворен у склониште за стоку, манастир Св. Петра и Павла из XIII века у селу Добра Вода код Клине; минирана је црква Св. Николе (XV/XVI век) у Чабићима (Клина); запаљена је и минирана црква Св. Николе, из XV века у Сићеву (Клина); опљачкана је и оскрнављена црква Св. Николе у Косовској Каменици; минирана је црква Св. Николе из XIV века у Кијеву (Призрен); гранатирана је црква Св. Николе из XVI века у Млечану (Призрен); запаљена је црква Св. Николе из XVI века у Љубижди (Призрен); миниране су цркве Св. Николе из XIV века у Призрену, црква Св. Ђорђа из XIV века у Речану (Призрен), и црква Св. Николе из 1626. године у Поповљану (Призрен); запаљена је и тешко оштећена црква Св. Ђорђа из XIV века у Сиги (Пећ); минирана је и срушена црква Св. Николе, из XIV века, у Ђураковцу (Пећ); запаљена је црква Св. Арханђела Михаила из XIV века у Ракитници (Подујево); миниран је манастир Св. Арханђела, из XIV века, у Горњем Неродимљу (Урошевац); уништена је црква Успења Пресвете Богородице, из XIV века, у Шајковцу код Урошевца; црква Св. Илије у Качанику је запаљена и тешко оштећена; опљачкани су, оштећени и до темеља срушени експлозивом храмови изграђени у средњем веку: манастир Св. Тројице из XIV века код Муштушта (Сува Река); манастир Св. Архангела Гаврила код Витине, из XIV века; опљачкан је и оштећен манастир Св. Врача Козме и Дамјана у Зочишту, из XIV века, да би у лето 2002. године, остаци срушеног манастира били минирани; тешко је оштећен манастир Ваведена Богородице, из XIV века, у Долцу код Клине; уништена је црква Св. Пречисте Богородице из XV века, као и црква Св. Ваведена, саграђена 1601/1602. године, обе у близини Ораховца; уништена је црква Св. Тројице у Ђаковици; уништене су цркве Св. Петра и Павла у Сувој Реци, Св. Тројице у селу Петрич код Пећи, Св. Тројице у селу Велика Река код Вучитрна; спаљена је и уништена црква Св. Тројице у селу Грмову код Витине; минирана је црква Св. Марка у Клини; спаљена је црква Св. Петке у селу Добрчане код Ѓњилана; спаљена је и порушена црква Св. Василија Великог у близини Призрена, итд; Ђокић, *истио*, стр. 448—449; Станковић, *истио*, стр. 82—83.

61 Р. Х. „Од десет оптужених за паљење џамије, тројица осуђена”, *Полиџика*, 17. јули 2013, <https://sn.rs/mb6mn>.

62 Ђокић, *истио*.

63 Антонијевић, *истио*, 13.

„Српска имена се просто на различите начине изобличавају, како би се сакрила њихова повезаност са српским наслеђем, културом и језиком. Нема ниједног случаја да се враћају имена из албанске `илирске прошлости`. Чудно је да, током тако дуге прошлости, `Илири` нису створили ниједно име, што просто сведочи да албанска `илирска историја` није ни постојала”⁶⁴.

Чак и сама употреба синтагме „Косово и Метохија” проглашава се за „акт агресије — без обзира на намере онога који је овај термин употребио”⁶⁵. Фанатично се уклањају готово сви споменици српским великанима, било кад и било коме да су подигнути⁶⁶. Такође, „систематски су рушени и уклањани објекти српске световне архитектуре, а нарочито властелински дворци, градови, утврђења и тврђаве из средњег века”⁶⁷. „Књиге на српском језику су спаљиване”, а немилосрдно су уништаване и „драгоцени литургијски предмети, галерије икона с иконостасима — а неке од њих датирају још из средњег века”⁶⁸.

У свим крајевима из којих су протерани Срби забележено је систематско *иродоломство*: готово сва православна гробља су поломљена и оскрнављена, а немали број је и потпуно уништен, тако што су надгробни споменици разнети (за поплочавање или израду вртних столова), гробља преорана (рецимо, у Речанима) или претворена у депоније (у Којловици, као и у Матичану крај Приштине) или поплочана (у Ђаковици) или пак засута песком (у Великој Реци код Вучитрна), а чак су и покојници ископавани и разбацивани унаоколо (у метохијским селима Жакову, Сиги, Брестовику, Белом Пољу, у Вучитрну, као и селу Врници надомак Вучитрна) — а све како би се свему што је српско на Косову уклонио сваки траг⁶⁹. Једноставно, у овом случају је видно како „освајач туђе територије настоји да сатре све што је симбол културе народа чију је територију запосео”⁷⁰.

64 Петровић и Камчевски, *истио*, стр. 64—65.

65 Agon Maliqi, „Zašto je termin `Kosovo i Metohija` uvredljiv”, *KoSSev*, 20. jul 2020, <https://sn.rs/5aiq5>.

66 У Приштини су срушени споменици Доситеју Обрадовићу, Петру Петровићу Његошу и Вуку Караџићу, у Урошевцу је уклоњен споменик цару Урошу, а у селу Горњем Неродимљу посечен је чак и бор из 1336. године, само зато што га је, према месној причи, посадио цар Душан; у Призрену је срушен споменик цару Душану, а у Њилану тешко оштећен споменик кнезу Лазару; у Обилићу је срушен споменик Милошу Обилићу, итд. Ђокић, *истио*, стр. 448.

67 Степић, *истио*, стр. 81.

68 Ђокић, *истио*, стр. 448; рачуна се да је, само у раздобљу од 12. јуна 1999. до 13. јануара 2000, „опљачкано или уништено око 10.000 икона и других сакралних предмета” (Медојевић и Милосављевић, *истио*, стр. 243). Неки аутори чак говоре о „више десетина хиљада икона, сасуда, одежда, књига и архивалија”, који су, „током паљевина и рушења верских објеката, нестали (опљачкани), што је ненадокнадив губитак не само за православна светилишта, већ и за хришћанске споменике културе” (Perić and Jevtović, *истио*, р. 422).

69 Митра Рељић, *Српска гробља на Косову и Метохији: унишћена споменичка и језичка баштина*, 2. проширено изд. Нови Сад: Матица српска; Приштина: Архив Косова и Метохије; Грачаница: Дом културе Грачаница, 2025; Perić and Jevtović, *исто*, р. 426.

70 Станковић, *истио*, стр. 85. „Такав напад на свет мртвих могу да изведу само они који сматрају да им је пакао савезник2; Петровић и Камчевски, *исто*, стр. 65.

Приметно је да је „покушај тзв. `косовизације` српске националне баштине на Косову и Метохији”, а што „представља директан напад на српски идентитет”⁷¹, у непосредној противречности са систематским уништавањем тог истог културног наслеђа. Мери Волш (Mary Walsh), која је десет година радила за међународне организације на КиМ (1999—2009), каже да је од Албанаца непрестано слушала „причу о томе да су сви предивни средњовековни манастири, као и друге светиње којима се Косово с правом дичи, припадали првобитно Албанцима, све док им их Срби нису отели”. Ова Иркиња примећује:

„Не мора да се буде стручњак за византијску црквену архитектуру, како би се схватило да су светиње, попут Дечана или Пећке патријаршије, очигледно православног стила. Није тешко проверити ни чињеницу да су ови манастири задужбине српских краљева и њихов поклон српском народу. Тврдње да су манастири првобитно припадали Албанцима брзо су престајале чим бих упитала: ‘Ако је тако, зашто се онда Албанци толико труде да их униште’? На то никада нисам добила одговор”⁷².

Међутим, ваља разумети да је отимање српског културног наслеђа саставни део настојања албанског национализма, а од 2008. и власти из Приштине, да докажу како су Албанци *одувек* били већина на Косову. Зашто је то важно? У „постмодерном” добу прошлост се не рачуна као некаква особена вредност, већ само оно што је *saga*. Данас су Албанци на Косову и Метохији већина, а Срби мањина (испод 10 посто). Шта ће им, онда, поменуто настојање? Једно од објашњења свакако је и *нечистија савес*. Албанци су у последња два века масовније продрли на Косово и на крају протерали староседеоце, присвојивши све што су могли. Иако је, у овом најновијем таласу преотимања, највећа светска сила стајала иза тог чињења, нико се не осећа добро када на силу присваја туђе. Отуда и непрестана потреба да се доказује да је то „туђе” одувек био „њихово”.

Но, историјски посматрано, Албанци су на Косову већина тек однедавно. Историографија, археологија, дипломатика и демографија недвосмислено показују да је Косово све до краја XIX века било етнички већински српска територија. Тек дво-вековним етничким чишћењем у Османском царству (XVIII—XIX век), као и у титоизму (1944—1987), а нарочито под управом НАТО-а (1999—2026), Косово је добило албанску демографску већину. Данашњи етнички састав Косова последица је, најпре, систематске *колонизације* КиМ од стране Османског царства у XVIII и XIX веку⁷³ — када је КиМ од окупиране територије постао *насељеничка колонија* (settler

71 Антонијевић, *истио*, 232—233.

72 „Мери Волш, Посматрач на суду Врана: Личне успомене са Косова 1999—2009”, *Српски меморијал*, 7. април 2025, <https://sn.rs/r4pdt>; пренето из књиге *Kosovo: the score, 1999—2009*, Washington [etc.]: The American Council for Kosovo; The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, 2009, pp. 58—59; уп. Петровић и Камчевски, *истио*, стр. 136.

73 Богдановић, *Књига...*, исто, стр. 125; *Разговори...*, исто, стр. 52—53; 74—75; 107.

colony)⁷⁴ са свим елементима геноцида над српским староседеоцима⁷⁵. Уследило је осамостаљивање ове насељеничке колоније у југословеној федерацији (1966—1988), када је настављено с тихим геноцидом староседелаца⁷⁶. На крају се поновило одвајање ове насељеничке колоније од остатка земље, овога пута под патронатом атлантистичког империјализма (од 1999. до данас), као завршна фаза *јродуженој ѿеноцида над зашеченим сѿановнишићвом*.

Етничка сѿрукѿура Косова

(у %)⁷⁷

Година	Албанци	Срби ⁷⁸	Остали
1455.	1	98	1
1871.	32	64	4
1899.	48	44	8
1921.	69	26	5
1931.	60	27	13
1939.	60	34	5
1948.	68	27	5
1953.	65	27	8

74 Док у „класичном” колонијализму империја само шаље војску и чиновнике како би експлоатисала ресурсе (Британија у Индији), у насељеничкој колонији циљ је трајно насељавање и замена староседелачког становништва (Британија у Аустралији); Patrick Wolfe, *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology: The Politics and Poetics of Structural Erasure*, London: Cassell, 1999. Насељенички колонијализам није једнократан историјски догађај (нпр. искрцавање брода), већ трајна структура секуларног (столетног) карактера (Wolfe, исто, стр. 2), која својом унутрашњом логиком (“the settler—colonial logic of elimination”) води до геноцида над затеченим становништвом; Patrick Wolfe, “Settler colonialism and the elimination of the native”, *Journal of Genocide Research* 8, no. 4 (2006), pp. 387—409, <https://sn.rs/k2fj3>; навод је на стр. 387.

75 Богдановић, *Разјовори...*, исто, стр. 75; 86; 107.

76 Урош Шуваковић, „Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности” (1912—2012), *Полиитичко насиље*, тематски зборник радова, ур. Драги Маликовић, Урош Шуваковић и Обрад Стевановић, стр. 143—166. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2011, <https://sn.rs/ke9y4>; посебно стр. 151—156.

77 Извори: *Турски катјастарски ѿойиси из 1455. ѿодине за одласѿ Вука Бранковића* (сачињено према: *Oblast Brankovića: opširni katastarski popis iz 1455. godine*. Сарајево: Оријентални институт, 1972), Глас јавности, Београд 2007, <https://sn.rs/gpj1f>; Богдановић, *Књиѿа...*, исто, стр. 55; 304; *Разјовори...*, исто, стр. 106; Снежана Миљивојевић, „Етничка смена становништва на Косову и Метохији”, *Башѿина*, 2002, бр. 14, стр. 281—290, <https://sn.rs/wd5r2>; Шуваковић, „Век сепаратистичког насиља...”, *исѿо*, стр. 143—145. Степић, *исѿо*, стр. 120; Петровић и Камчевски, *исѿо*, стр. 104; *Statistical Yearbook of the Republic of Kosovo 2019*, Kosovo Agency of Statistics, Prishtina, 2019, <https://sn.rs/7houx>, p. 32.

78 Укључујући и оне који су се после 1945. изјашњавали као „Црногорци”.

1961.	67	27	6
1971.	74	21	5
1981.	77	15	8
1991.	82	11	7
2002.	88	7	5
2011.	91	3 ⁷⁹	6

Дакле, све до краја XIX века Срба је на Косову било више него Албанаца, те је прављење од Косова албанизоване „државе” било могуће, најпре, уз помоћ ауторитарног и према хришћанима непријатељског Османског царства, затим уз помоћ титоистичког комунизма, који је, најпре, Србима забранио повратак на Космет (6. марта 1945), а онда косметским Албанцима, као некадашњим османским насељеничким колонизаторима, на „сребрном таџиру” дао фактичку државу (са законодавном, извршном и судском влашћу; 1974), да би коначно уобличиће албанизоване насељеничке колоније извршио НАТО својим нападом на Србију у пролеће 1999. године. Ако имамо у виду ове чињенице, „држава” Косово може бити схваћена само као колонија атлантистичког империјализма, који користи албански шовинизам како би одбацио Србију, перципирану као „историјског руског савезника”,⁷⁹ што даље од Јадранског мора⁸⁰, те како би од Косова сачинио *илац-гарм* (*place d'armes*) за контролу Балкана, односно за милитаристичку експанзију ка Русији. Безобзирну апропријацију српског културног наслеђа на КиМ ваља сагледати тек као саставни део тог стратешког наума.

Многима је у Србији данас комично све то „албанско гротескно умишљање” на КиМ, односно њихова псеудоисторијска „мегаломанија” и псеудокултурни „гигантизам”⁸¹. „Све чему се могу додати префикси *йсеудо* или *квали* као да се појавило на Косову⁸², које је постало један „велики произвођач и потрошач умишљаја”⁸³, и само се претворивши у „утварни идентитет без покрића”⁸⁴, у својеврсно „хи-меричко биће”⁸⁵, у „виртуелну имитацију”⁸⁶. Имајући у виду „постструктурално”

79 Срби су дојкотовали попис 2011. на КиМ, који је организовала званична Приштина. Видети опширније: Ђован Кршич, „Етнически албанци Косова и Метохије: демографически измененија в 1948—2011 година”, *Косовскаја верџикал или неоконионална јоризон-шал?* Демографически, економически, социални, јравови, геополитически и екологически аспекти косовско—метохийской проблем, сост. Ч. Оцич, перев. Л. Зелькович, с. 135—171, Санкт—Петербург, Владимир Даль, 2022, с. 163 и даље.

80 Петровић и Камчевски, *истио*, стр. 92—94, 96.

81 Кнежевић, *истио*, стр. 379.

82 Петровић и Камчевски, *истио*, стр. 142.

83 *Истио*, стр. 150.

84 *Истио*, стр. 139.

85 *Истио*, стр. 121.

86 *Истио*, стр. 151.

релативизовање сваке истине⁸⁷, могло би се рећи да је данас „Косово идеална пост-структурална држава”⁸⁸.

„Разобручена имагинација, неограничавана мером истине, неопходан је услов настајања и одржања Косова и његовог албанског идентитета. Сва енергија усмерена је ка распаљивању и подјаривању колективне маште која треба да буде претопљена у историју”⁸⁹.

„Косово практично нема реалну економију”⁹⁰, а „виртуелна” димензија косоварске државе⁹¹, њен међународно непризнати „политички мехур” — који „нема никакву основу у историји, култури, језику, моралу или било чему другом”⁹² — чини да данас „оно не може да постоји изван имагинације”⁹³. Србе теши то што знају да док они, када је реч о Косову, имају Завет, Албанци имају тек „авет”⁹⁴. Али, иза те авети стоји специфична стратегија читаве атлантистичке структуре. „Америка признаје Косово, јер виртуелну земљу види као образац неодговорне земље будућности”⁹⁵. САД и ЕУ, наиме, теже да на овим просторима овековече своју доминацију и онемогуће сваку побуну, тако што ће учинити да се „стварни свет раствара у виртуелним испарењима”⁹⁶, јер знају да се у данашњој технолошкој реалности „више не може владати силом, већ привиђењима”⁹⁷. Тако, „монтирање вештаственог идентитета постаје основно колонијално средство”⁹⁸.

Међутим, с постепеним слабљењем или чак с распадом атлантистичких структура услед различитих унутрашњих противуречности, сва бесмисленост и сав аветињски привид ове виртуелне „државе”, њене имитативне „културе” и њене клептократске „историје”, постаће очигледан. Србији је отргнут суштински важан део њене територије, и то на тако противправан (неправедан) начин⁹⁹ и уз такве и толике масовне злочине, укључујући и културцид, да се у будућности питање повратка Србије на КиМ неминовно мора отворити. Бити спреман за то наш је главни културни и национални задатак.

87 *Исџо*, стр. 88.

88 *Исџо*, стр. 109.

89 *Исџо*, стр. 150.

90 *Исџо*, стр. 138.

91 *Исџо*, стр. 91.

92 *Исџо*, стр. 126.

93 *Исџо*, стр. 151.

94 *Исџо*, стр. 126; док су у привиду, *Косовари* глуме „чуваре историје и светиња”, али „у стварности, изван привида, кад год стигну и кад год могу, руше, разарају и уништавају” (Кнежевић, *исџо*, стр. 382).

95 Петровић и Камчевски, *исџо*, стр. 138.

96 *Исџо*, стр. 140.

97 *Исџо*, стр. 144.

98 *Исџо*, стр. 141.

99 Урош Шуваковић, „Глобализација насиља: `нови светски поредак` и отимање Косова и Метохије”, *Косово и Метохија у цивилизацијским џоковима*. Књ. 4. Социологија и друге друштвене науке, ур. Драги Маликовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2010, <https://sn.rs/fd2dr>, стр. 923—942.

*Аутошовинистичка подршка сецесији Косова
и ошимању српске културне баштине*

Овдашњи инверзни национализам¹⁰⁰, који се обавезно јавља на темама попут Републике Српске¹⁰¹ или отаџбинско-одбрамбеног рата 1992—1995/1999¹⁰², посебно изражајно се активира по питању Косова — готово у целости преузимајући албанско националистичко становиште. Тако, уместо да српско јавно мњење јединствено врши притисак на све наше институције да одлучније бране право српске државе или културе на Косову, суочени смо с обрнутим феноменом: део нашег јавног мњења лобира да се пристане не само на отргнуће Косова, већ и на франкенштајнски идентитетски инжењеринг — препуштање српске културне баштине на КиМ *косоварском* клептоманском пројекту.

Аутошовинистичка позиција у вези Косова има неколико општих места, која наша компрадорска елита непрестано понавља.

Косово је изгубљено.

„Србија не може да крене напред док се не суочи с тим да је Косово изгубљено у рату”¹⁰³ (Дубравка Стојановић). „Косово је за Србију изгубљено (...). Ми смо Косово вратили (...) 1912. године, изгубили смо га (...) 1999”¹⁰⁴ (Милан Ст. Протић). „Косово је изгубљено капитулацијом у Куманову 1999. године”¹⁰⁵ (Ненад Костић). „Стално заборављате да је 10. јуна 1999. у Куманову влада С. Милошевића потписала капитулацију и предају Косова. И о чему ви националисти причате кад говорите о Косову?”¹⁰⁶ (Милојко Пантић). „Србија се, због илузија да између осталог не да давно изгубљено Косово, одриче европских интеграција”¹⁰⁷ (Павле Радић). „Нема више пута којим ће Косово бити `наше`, готово је с тим”¹⁰⁸ (Биљана Србљановић). „Косово јесте независно, имало или немало сто-

100 Видети одређење у Слободан Антонић, *Неоколонијализам и инверзни национализам: случај Србије*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2025, <https://sn.rs/0awdb>, стр. 55—60.

101 Слободан Антонић, „Инверзни национализам против Републике Српске”, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, год. 56 (2025), бр. 186/187, стр. 105—119, <https://sn.rs/epn00>.

102 Слободан Антонић, „Култура сећања у инверзном национализму”, *Језик и друштвене науке у конјакту: култура сећања*, ур. Нина Илић, Кристина Пејковић и Маја Босанац, стр. 429—454, <https://sn.rs/xjaub>. Нови Сад: Филозофски факултет, 2026.

103 Branka Trivić, „Kapitulacija koju Srbija nije priznala”, *Radio Free Europe*, 12. juni/lipanj 2019, <https://sn.rs/pbbmk>.

104 Aleksandar Roknić, „Milan St. Protić: Srbija ne treba da sledi ni SAD, ni EU, ali ni Rusiju i Tursku”, *Danas*, 7. april 2018, <https://sn.rs/g9p42>.

105 Nenad M. Kostić, „Lekovita amputacija Kosova”, *Danas*, 24. mart 2019, <https://sn.rs/y2zk6>.

106 Miloško Pantić, „Sveta srpska zemlja traži nove žrtve”, *Danas*, 4. april 2018, <https://sn.rs/ilnpl>.

107 Pavle Radić, „O Srbima u 'regionu’”, *Autonomija*, 6. decembar 2023, <https://sn.rs/r1opp>.

108 Biljana Srbljanović, „Vašingtonski dogovor”, *Blic/Javni servis*, 6. septembar 2020, <https://sn.rs/v3pzy>.

лицу у УН¹⁰⁹ (Бојана Маљевић). „Требало је овај народ навикавати на време да је Косово изгубљено” (Никола Хајдин)¹¹⁰. „Подржавам академика Хајдина највише што могу”¹¹¹ (Душан Теодоровић, цитирајући претходну изјаву Хајдина). „Косово није наше — и то треба што пре схватити”¹¹², оно „ни де факто ни де јуре није у рукама Србије”¹¹³ (Владимир Костић). „Слепило и лудило уграђени су у Устав Србије као `преамбула`” (...) и поповање како је Косово `наше`. Није. Већ више од две деценије. (...) Преамбула је за озбиљну амбуланту, па издајство српске будалаштине може само да буде излечење”¹¹⁴ (Новица Милић). „Косово са свим елементима суверене државе, ал` је, као, наше. Србија као разведена жена чији бивши има нови живот, а она и даље показује бурму”¹¹⁵ (Биљана Лукић). „Одбранили територије и Србе у Крајини, Босни, Дубровнику... И на Косову ће?”¹¹⁶ (Биљана Лукић).

Косово је воденични камен.

„Косово, камен око врата (...), терет који нас вуче на дно”¹¹⁷. „Нема, нити може бити нормалне, демократске и пристојне Србије, док се не ослободи воденичког камена око врата”¹¹⁸. „Клеронационалисти су за то да се воденички камен не скида са врата Србије”¹¹⁹. „Воденички камен и даље ће — сва је нажалост прилика — остати на врату Србије”¹²⁰ (Павле Радић). „У Србији је камен спотицања, а у ствари камен око врата, питање Косова”¹²¹ (Ана Јовановић). „Националистички политичари су због Косова одузели будућност читавој Србији”¹²² (Владимир Вељковић). „Лековита ампутација Косова”¹²³ (Ненад Костић).

109 FoNet, „Bojana Maljević: Kosovo jeste nezavisno, imalo ili nemalo stolicu u UN”, *NI*, 31. januar 2020, <https://sn.rs/odch5>.

110 Nedeljnik, „Hajdin: Trebalo je narod navikavati da je Kosovo izgubljeno”, *NI*, 25. januar 2018, <https://sn.rs/iogig>.

111 Dušan Teodorović, @duteodor1 (Twitter nalog), Jan 25, 2018, <https://sn.rs/9bewg>.

112 Tanjug, „Kostić: Kosovo nije naše, Grigorije da se mane parola”, *Nova.rs*, 8. januar 2021, <https://sn.rs/y1hpd>.

113 Радио Београд, Танјуг, „Костић: Како са елементима достојанства напустити КиМ”, *РТС*, 18. октобар 2015, <https://sn.rs/1zc7f>.

114 Novica Milić, „Kontroverze: Vučić kao izdajnik”, *Novi magazin* 4. novembar 2021, br. 549, str. 22—23, <https://sn.rs/5wgpv>; навод је на стр. 22.

115 Biljana Lukić, @BiljanaLuki (Twitter nalog), Oct 26, 2017, <https://sn.rs/87180>; слично: „Косово је жена која је оставила мужа, развела се, а он и даље говори пријатељима и колегама да је ожењен, чекајући је да се врати”; Biljana Lukić, @BiljanaLuki, Jun 28, 2016, <https://sn.rs/13avt>.

116 Biljana Lukić, @BiljanaLuki (Twitter nalog), Dec 18, 2018, <https://sn.rs/jgnhz>.

117 Nikola Krstić, „Kosovo, kamen oko vrata”, *Danas*, 28. april 2023, <https://sn.rs/waw86>.

118 Pavle Radić, „A šta ćemo sa Kosovom?”, *Autonomija*, 17. novembar 2023, <https://sn.rs/fxkq8>.

119 *Исџо*.

120 *Исџо*.

121 Ana Jovanović, „Naš Zoki”, *Peščanik*, 12. novembar 2025, <https://sn.rs/0ajre>.

122 Vladimir Veljković, „Protiv nasilja ili protiv izdaje”, *Peščanik*, 21. juni 2023, <https://sn.rs/kmu44>.

123 Nenad M. Kostić, „Lekovita amputacija Kosova”, *Danas*, 24. mart 2019, <https://sn.rs/y2zk6>.

„А шта бисмо с Косовом и да нам га врате?“¹²⁴ (Љубомир Симовић). „Занима ме како би, кад би нам добра вила вратила Косово, већина прихватила да нам гро парламентарца буду Албанци и доносе одлуке о Србији“¹²⁵ (Биљана Лукић). „Нико није говорио о томе како би грађани Косова гласали на будућим замишљеним изборима за скупштину Републике Србије и како би српска елита прихватила албанске посланике, па и министре у својим будућим владама“¹²⁶ (Дубравка Стојановић).

Треба љризнајти реалности — независности Косова.

„Нема другог решења сем уважавања реалности да је Косово де факто независна држава с којом Србија треба да успостави нормалне односе“¹²⁷ (Павле Радић). „Косово је фактички независно и то је та нека реалност“¹²⁸ (Алексеј Кишјухас). „Ја бих прихватио реалност. (...) Не бих спречавао Косово у чланству у свим међународним организацијама“¹²⁹ (Саша Јанковић). „Признавање реалности значи (...) неометање приступања Косова међународним организацијама. Косово би без противљења Србије ушло у Уједињене нације“¹³⁰ (Душан Јањић). „Независност Косова је једини прихватљив компромис“¹³¹ (Снежана Чонградин). „Србија треба прва да призна Косово, то је једино решење“¹³² (Ненад Прокић). „Признање Косова једино решење“¹³³ (Филип Давид). „Од почетка сам био за признање Косова као државе“¹³⁴ (Ненад Ж. Петровић). „Ако питате за мој лични став, наравно да га имам и он је да је Косово независна држава“¹³⁵ (Добрица Веселиновић). „Србија се ломи око потребе, да се одреди у односу на стварну косовску независност“¹³⁶ (Никола Самарџић). „Помирити се с Албанцима с Косова (...) поред осталог значи и признати им државу или, барем, не правити им проблем што сад имају

124 Ljubomir Simović, „А шта бисмо с Kosovom, i da nam ga vrate?“, *Blic*, 11. oktobar 2017, <https://sn.rs/co7ai>; слика насловне стране: <https://sn.rs/zmu5h>.

125 Biljana Lukić, @BiljanaLuki (Твитер налог), Sep 15, 2016, <https://sn.rs/ll4br>.

126 Dubravka Stojanović, „Kraj nacionalne arogancije“, *Peščanik*, 31. januar 2007, <https://sn.rs/efigj>.

127 Pavle Radić, „Unutrašnja nesloboda, blokada i porazi Srbije“, *Autonomija*, 5. jun 2024, <https://sn.rs/e2dqm>.

128 Aleksej Kišjuhas, „Suočavanje sa Kosovom“, *Danas*, 23. oktobar 2015, <https://sn.rs/znjv>.

129 N1, „Janković: Treba prihvatiti realnost na Kosovu“, *Autonomija*, 4. april 2018, <https://sn.rs/r9xaw>.

130 FoNet, „Janjić: Vučićev pucanj u nogu“, *Danas*, 30. oktobar 2017, <https://sn.rs/3fak5>

131 FoNet, „Čongradin: Nezavisnost Kosova jedini prihvatljiv kompromis“, *Danas*, 27. decembar 2019, <https://sn.rs/60kgf>.

132 Beta, „Tepić: Uskoro deklaracija o pomirenju između Srba i Albanaca“, *N1*, 13. maj 2019, <https://sn.rs/oymlw>.

133 Фонет, „Филип Давид: Признање Косова једино решење, замрзнути конфликт може произвести нови оружани сукоб; Постоји тренутак у историји када је морално и етично бити издајник“, *НСПМ*, 13. мај 2019, <https://sn.rs/bjvb5>; наслов „Књижевник Филип Давид: Признање Косова једино решење“, *Danas* је ставио на прву страну: <https://sn.rs/gy2ck>.

134 Nenad Ž. Petrović, „Kosovo i po koju cenu?“, *Danas*, 21. avgust 2019, <https://sn.rs/eb5uv>.

135 Dobrica Veselinović, @dobrinacelnik (твитер налог), Feb 29, 2020, <https://sn.rs/zi0ic>.

136 Nikola Samardžić, „Kosovo republika“, *Danas*, 6. april 2018, <https://sn.rs/g3ukw>.

своју државу¹³⁷ (Дејан Илић). „Више ме је погодило то што су Новака Ђоковића избацили са тениског турнира у Њујорку, него евентуална могућност да је Вучић пре неколико дана у Вашингтону потписао независност Косова¹³⁸ (Дејан Илић). „Да ли је Косово стварно српско? Ја не бих рекао. Ја могу да мислим да је Антарктик део Србије, али то ми ништа неће помоћи¹³⁹ (Владимир Арсенијевић). „Косово није српско, а нико не може да га избрише из визуре великосрпских националиста¹⁴⁰ (Бојан Тончић). „У овом тренутку једина политичка мудрост је на који начин, са елементима достојанства, напустити Косово¹⁴¹ (Владимир Костић). „Србија никада није прихватила независност Косова, иако је тамошње већинско албанско становништво јединствено против српске државе, и то не од јуче, него практично у континуитету од 1912. (...) Потребно је схватити да је наш државни оквир ова међународно неспорна територија која нам је после ратова преостала¹⁴² (Бруно Ђурђевић). „Остваривање конкретних дипломатских односа са фактички самосталном државом¹⁴³ (Ана Јовановић). „Ја нећу доћи на митинг за одбрану Косова. Ако има неки митинг за признање независног Косова, с циљем да нам они буду добри суседи, пазећи на српску мањину као ми албанску у граничним подручјима — на тај митинг ћу ићи¹⁴⁴ (Предраг Брајовић).

Срби су криви јер су чинили злочине.

„Упала је србијанска војска на Косово, током балканских ратова и починила свирепе злочине које речи не могу да опишу”; „Наша војска и полиција спроводиле су нацистичку сегрегацију током последњих година прошлога века¹⁴⁵ (Никола Крстић). „Одбрана Косова кроз одбрану криминалаца који 'држе' српско становништво у строју, последица је негирања злочина из деведесетих које су починили Срби¹⁴⁶ (Биљана Лукић). „Последице ратнозлочиначке политике Слободана Милошевића, током ратова деведесетих... повукао своје злочиначке хорде из некадашње јужне српске покрајине... тог црног мартовског дана за Србе на Косову, који су се потпуно незаштићени, препуштени трагичним последицама изгубљеног рата¹⁴⁷ (Снежана Чонградин).

137 Dejan Ilić, „Iz—da—ja, iz—da—ja, iz—da—ja”, *Peščanik*, 17. mart 2023, <https://sn.rs/jiwte>.

138 Dejan Ilić, „Loptica pravo u grlo”, *Peščanik*, 8. septembar 2020, <https://sn.rs/2kyor>.

139 Nedim Sejdinović, „Vladimir Arsenijević: Nisu nama krivi nikakvi 'brđani' i 'papci'”, *Lupiga*, 4. kolovoza 2020, <https://sn.rs/slf9l>.

140 Bojan Tončić, „Sve bilo je Kosovo”, *Remarker*, 19. januar 2021, <https://sn.rs/lm46s>.

141 Радио Београд, Танјуг, „Костић: Како са елементима достојанства напустити КиМ”, *РТС*, 18. октобар 2015, <https://sn.rs/1zc7f>.

142 Bruno Đurđević, „Još jednom o Kosovu”, *Peščanik*, 6. septembar 2017, <https://sn.rs/zh3la>.

143 Ana Jovanović, „Naš Zoki”, *Peščanik*, 12. novembar 2025, <https://sn.rs/0ajre>.

144 Predrag Brajovic, @PredragBrajovic (Твитер налог), Apr 8, 2019, <https://sn.rs/dsrph>.

145 Nikola Krstić, „Obećana zemlja i podla kletva”, *Danas*, 23. januar 2024, <https://sn.rs/gg9wa>.

146 Biljana Lukić, @BiljanaLuki (Твитер налог), status 1135271901612400641 (nedostupan), Jun 2, 2019, slika statusa ovde: <https://sn.rs/nwn4e>.

147 Snežana Čongradin, „Nasilje i nasilje”, *Danas*, 18. mart 2021, <https://sn.rs/nugfp>.

Мора се деконструисати косовски завети ако ћемо у ЕУ.

„Централна симболика великосрпског национализма формирала се око косовског мита и завета”¹⁴⁸ (Томислав Марковић). „Фразетином о `најскупљој српској речи` (...) пумпа се и оживљава (...) ратнохушкачка националистичка љуштура”¹⁴⁹ (Гордана Суша). „Косовски мит је и даље присутан, али након ратова његова политичка употреба је другачија, има другачије циљеве — оправдање ратова, злочина и геноцида”¹⁵⁰ (Стефан Милосављевић). „Тисућугодишња лаж о косовском завету — јер, деконструкција тог чувеног завета јесте почетак обнове разума и људскости у овом друштву”¹⁵¹ (Никола Крстић). „Позивање на Косово значи у ствари начин да се обустави модернизација и сваки развој Србије. И онда, и сада”¹⁵² (Дубравка Стојановић). „Бранећи Косово подрива се идентитет модерне, цивилизиране либерално-демократске европске државе”¹⁵³ (Филип Ејдус).

Србима не треба давати ни Заједницу српских општина.

„Јасно да би то значило стварање неке нове САО или Републике Српске, те да би тако Вучићу дали нови алат у руке за изазивање немира, сукоба и дестабилизацију. Нико с пола грама мозга на то не би пристао”¹⁵⁴ (Томислав Марковић). „Влада Косова се притишће да озакони асоцијацију општина са српском већином, прије него Србија и Косово не постигну договор о међусобном признавању — и још важније — прије него Србија из свог устава не избрише све референце на Косово као саставни дио Србије. (...) Ко гарантује да умјесто признања Косова, Србија неће моментално ову асоцијацију убацили као уставну категорију свог државног система, дати јој прерогативе законодавне и извршне власти и третирати је као аутономну област унутар `своје јужне покрајине`. Ко може забранити скупштини и влади Србије да сутра озакони специјалне везе са том асоцијацијом и инсистира да се те везе остварују у складу са њеним а не косовским правним поретком? Тиме би се отворио дуалитет уставно-политичких аспирација над асоцијацијом као политичким ентитетом унутар Косова, који може временом постати спорна зона, можда и са специјалним међународним надзором и статусом. Била би то

148 Tomislav Marković, „Studentski protest i ideologija ‘srpskog sveta’: Neki novi bacači cvijeća na tenkove”, *Al Jazeera*, 29 jun 2025, <https://sn.rs/9z5ww>.

149 Gordana Suša, „Nož, žica, 011”, *Danas*, 20. januar 2021, <https://sn.rs/2z94o>.

150 Stefan Milosavljević, „Mnoštvo Lazara i pokoji Branković”, *Danas*, 28. juni 2018, <https://sn.rs/h0u4h>.

151 Nikola Krstić, „Obećana zemlja i podla kletva”, *Danas*, 23. januar 2024, <https://sn.rs/gg9wa>.

152 Bratislav Nikolić, „Dubravka Stojanović: Beograd brzo i sigurno postaje kasaba”, *Nova.rs*, 7. avgust 2022, <https://sn.rs/ynv72>.

153 Filip Ejdus, *Crisis and Ontological Insecurity: Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*, Palgrave Macmillan, London/New York, 2020, p. 131.

154 Tomislav Marković, „Srbija na Zapadu i druge satirične priče”, *Tačno.net*, 9. juli 2024, <https://sn.rs/brrik>.

велика победа Београда у намери да контролише сувереност и независност Косова до неког новог `америчког одласка` из регије`¹⁵⁵ (Срђан Шушница).

Наравно да се, када се већ прихвата све из репертоара албанских националиста, исто тако преузима и клептоманска *косовизација* српске културне баштине. Тако Ненад Чанак каже: „На Косову нема ни једног српског манастира — то су православни манастири”¹⁵⁶. А Вид Мајорски у *Ауџиномији* пише: „Концепт косовске културне баштине не албанизује српске (прецизније је рећи православне) споменике (...). Косовска културна баштина реферира на територију, а не на националност. Као део косовске културне баштине, Високи Дечани ће и даље представљати средњовековни православни манастир. Православни, а не српски. Пошто Срба у време њихове градње није ни било”¹⁵⁷. Тако се још једном показује да овдашњи инверзни национализам дословце преузима, од околних непријатељских националиста, све негативне есенцијализације српског народа, његове историје и културе, приказујући их као *објективносћ* и *кријичносћ*¹⁵⁸.

Овај рад није место за деконструкцију оваквог наратива, нити за неку опсежнију контрааргументацију. Као што је већ више пута речено, ако Косово није српско, зашто се онда од Србије толико тражи да га што пре призна? Од 7,5 милијарди људи на планети, њих 5,3 милијарди живе у државама које нису признале Косово (71%)¹⁵⁹ — да није можда зато? Кажу да треба признати реалност, стање на терену, али „стање на терену је увек било такво да би Србија и данас требало да буде отомански санџак”¹⁶⁰. На Косову су НАТО и скоро милион Албанаца — а Срба мање од 100.000. Али, то је резултат двовековног етничког чишћења и насељеничког колонијализма, дакле такве неправде која нема право на легализацију — поготово не када је реч о нечијој Заветној земљи. А наспрам НАТО и њих милион стоје наши милиони и милиони, и с Косова и око Косова, како мртви, тако и живи („А Богу [...] су сви живи”; Лука, 20; 38). Чим на дневни ред дође Косово, појаве се и старине из XIV века, па онај ко хоће „референдум о Косову” и њих мора да стави у бирачки списак — како може један нараштај да одлучује о *йиџијању за вечносћ*?

Тридесет година атланстичка империја упумпава милијарде долара у овдашње аутоколонијалне структуре¹⁶¹, како би се Срби, између осталог, убедили и да је Косово „изгубљено”. А резултат? Свака следећа генерација српских матураната још гласније

155 Srđan Šušnica, „Ram za sliku zadovoljne Srbije”, *Tačno.net*, 24. oktobar 2024, <https://sn.rs/iyu6f>.

156 Koha/ KoSsev, „Čanak u Prištini: Na Kosovu nema srpskih manastira, već pravoslavnih”, *KoSsev*, 21. septembar 2025, <https://sn.rs/5qor8>.

157 Vid Maјorski, „Mirdita, Šapiću, Mirdita”, *Autonomija*, 17. jun 2024, <https://sn.rs/5tqrB>.

158 Видети више: Слободан Антонић, *Неоколонијализам и инверзни национализам: случај Србије*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2025, <https://sn.rs/0awdb>, стр. 55—60.

159 „Више од пет милијарди људи није признало Косово”, *ИН4С*, 2018, <http://skr.rs/zKb3>.

160 Александар Ламброс, „Сањате ли, Срби?”, *Видовдан*, 9. март 2019, <https://sn.rs/06xht>.

161 Сума директних грантова само једне атланстичке агенције (УСАИД) у Србији, од 2000. до 2024. године, износила је 1,1 милијарда долара (Ана Вуковић, „Промашена

пева о Косову¹⁶², док истраживања показују да „највише младих сматра да би Србија требало да настави да ради на повлачењу признања Косова (24,3 одсто), при чему је тај одговор у стопу праћен и опцијом да, у одговарајућем тренутку, Србија треба да поврати власт над Косовом војним средствима (23,2 одсто)”¹⁶³. Јер Косово за нас није тек територија, оно је, као и за наше старе, образац одбијања да се прихвати насиље и погне глава, да се оно материјално и ћифтинско прогласи за једини животни императив¹⁶⁴. Ми знамо да ко прихвати *философију свиње*¹⁶⁵, може да очекује да ће га већ сутра, као што га сад убеђују да ће му бити боље без Косова, почети да уверавају како ће му бити боље без једног дубрега. И као што је лепо примећено, „није Косово баласт, ви сте. Не смета нам Косово да у потпуности дамо маха својим потенцијалима. Ви сметате”¹⁶⁶.

Одавно је забележено да је „Косовско опредељење — најдубље усечена црта која обележава заједнички карактер Срба. Ако се том народу, као што се више пута хтело, из његове историјске свести силом избаци предање о Косову, то неће више бити исти народ”¹⁶⁷. И ма колико идеологија или пропаганда то покушавале, „корење српске самосвести толико је, расплићући се, урасло у косовско тле, да ће и после најдубљег преоравања понека жилица ипак надживети и то потоње зло, те избацили нове изданке”¹⁶⁸. „Највећа вредност косовске легенде јесте што је жива”, додаје и песник. „Што није скамењена, ни довршена, ни размршена. Што њена порука није умрла, ни мисао закована, ни идеја заглављена. Што се креће, укључује нове нараштаје, тражи њихов допринос и тумачење”¹⁶⁹.

Александар Ламброс (1972—2024) приповеда како му је, 2015. године, водич у Јерусалиму уверено рекао да ће они (Израелци) обнову Храма урадити „по Иродовом моделу”. „Али тамо је Ал Акса џамија!”, зачудио се Ламброс. „Јесте, али то је *џиренуино*”, одговори водич. То „тренутно” је неких 1.300 година, али ако сте после две хиљаде година обновили своју државу, онда 1.300 година можда и није превише. Ламброс вели да је његов израелски водич „обнову храма поменуо с таквим убеђењем, да се мени учинило да је блок поред нас, од једно десетак тона и

инвестиција: Кома је отишла 1,1 милијарда долара америчке `помоћи` Србији”, *РТ Балкан*, 21. март 2024, <https://sn.rs/lbinp>).

162 Видети примере у: Слободан Антонић, „Очај колонизатора и (ауто)колонизатора због омладине `заражене` српским патриотизмом”, *Сјање сивари*, 17. јун 2019, <https://sn.rs/n45xl>.

163 V. A. „Кома млади у Србији највише верују”, *Danas*, 12. август 2022, <https://sn.rs/q1big>.

164 Слободан Антонић, „Косовски завет не дозвољава Србији да буде права колонија”, *Сјање сивари*, 11. април 2018, <https://sn.rs/leasr>.

165 Pig—Philosophy“, *Nuttall Encyclopædia of General Knowledge*, ed. Rev. James Wood, 1907, <https://sn.rs/jed9r>.

166 Александар Ламброс, „Сањате ли, Срби?”, *Видовдан*, 9. март 2019, <https://sn.rs/06xht>.

167 Радован Самарџић, „Косовско опредељење Срба”, *Књижевне новине*, бр. 779-780, 1-15. јули 1989. године, стр. 4—5, <https://sn.rs/7zmxu>; навод је на стр. 4.

168 *Исјо*.

169 Матија Бећковић, „Косово — најскупља српска реч”, Срба”, *Књижевне новине*, бр. 779-780, 1-15. јули 1989. године, стр. 1, 6—7, <https://sn.rs/w0t4f>; навод је на стр. 7.

три пута моје висине, управо био напрсао, због почетка извођења радова, горе на површини¹⁷⁰. Такав завет, уверење и упорност имали су и наши преци.

„Тако смо се ослободили од Турака, тако смо израсли од заостале провинције Отоманског царства у модерну европску краљевину, за мање од сто година (чудо коме само настанак Израела може да парира). Тако смо победили вишеструко надмоћну Аустроугарску. Мимо сваких реалних шанси. Мимо сваког реалног стања на терену (...). Сваку смо битку добили, јер смо је претходно решили и пре него што смо се у њу упустили. Косово смо вратили након пет векова гуслања. И то је искључиви разлог овог непрестаног и бесомучног бомбардовања другосрбијанским дефетизмом. Ваља нам изгубити битку, ваља нам предати Косово — а то најпре морамо учинити у свом срцу¹⁷¹.”

Зато су наш завет, уверење и упорност под толиким нападом, иако је „апсолутно све управо супротно од онога што вам причају и чиме вас плаше”. Ми баш треба „да оставимо својој деци *йроблем Косова*, и они својој и она после својој”, јер ако то не урадимо „осуђујемо их на тиху колонијалну смрт, на тело без душе, на ампутирано бивство”. Повратак Косова, као део нашег Завета, објашњава Ламброс, може и мора да буде покретач наше државности и културе, као што је и за наше старе био то вековима:

„Од наше пољопривредне самоодрживости, улагања у образовање, технологију, уметност, привредног раста, до сваке могуће инвентивности и незамисливе дрскости која ће стварати чуда. (...) Предајом Косова не решавамо никакав проблем, већ га тим чином умножавамо пута сто. (...) А дословно читава наша историја даје разлога за оптимизам. Јер, све смо у историји остварили упркос реалном стању ствари и ситуацији на терену. Баш све¹⁷².”

Наш народ на Косову и Метохији тренутно је у очајној позицији, али знамо да то није први пут. Из књиге *Живои Срба на Косову 1812—1912*. види се какав је наш положај био тамо пре ослобођења. Као немуслиманци, Срби нису могли да добију никакав посао у државној управи, чак нису могли да буду ни обични полицајци (заптије)¹⁷³. „Цео српски народ на Косову био је чифчија” — кмет на агиним земљишту¹⁷⁴. „Срба са сопственом земљом било је онда колико и белих врана” — дакле, изузетно мало¹⁷⁵. Срби су се највише бојали да се „аге могу договорити и све нас са чифлука отерати и Арнауте населити¹⁷⁶”. Чифчија је „агама давао четврти део од свега онога што ради у пољу”, а осим тога држави је давао и порез од

170 Александар Ламброс, „Ко да ми отме из моје душе Косово?”, *Искра*, 21. август 2018, <https://sn.rs/ocdny>.

171 *Исјо*.

172 *Исјо*.

173 Јанићије Н. Поповић, *Живои Срба на Косову 1812—1912*, Београд, Манастир Светог архиђакона Стевана у Сланцима, 2017, стр. 29.

174 *Исјо*, стр. 200.

175 *Исјо*, стр. 274.

176 *Исјо*, стр. 217.

12,5%¹⁷⁷, тако да је део који је Србима узиман од њиховог прихода износио је 37,5%. То није било неподношљиво, али оно што јесте, била је изложеност безобзирној пљачки сваког мало имућнијег Србина. Све сеоске српске куће на Косову биле су покривене сламом и без димњака, с огњиштем на средини, јер, како се говорило, „раја и аге не могу имати једнаке куће”¹⁷⁸. „Хоћеш да ти, због оцака, порезници и заптије (полицајци) сваког дана навраћају на преноћиште?” — опомињан је Србин који је помишљао да стави цреп на кров. Тако је прва српска кућа на Косову, ван вароши, покривена ћерамидом и с димњаком саграђена тек 1891. године¹⁷⁹.

Србима је посебно тешко падао терор осамостаљених турских феудалаца, који се нису обазирали ни на законе, ни на Порту. Нарочито се по злу гласу помиње Јашар-паша (Јаџар-раша Ђиноли, 1788—1846), који се тридесетих година XIX века осамостаљио од Цариграда и управљао Косовом. Он је користио српске цркве и манастире као извор грађевинског материјала. Из Грачанице је дигао мермерни под и тим плочама патосирао свој амам, а после је цркви—манастиру скинуо и оловни кров, да би њиме покрио џамију у Приштини¹⁸⁰. Такође је на Ситници, код Липљана, градио мост тако што је порушио цркве у Батусу, Скуланову, Рајцу и Словињи, као и припрату цркве у Липљану, па је тај камен одвукао за грађевинске радове¹⁸¹.

Књига је пуна жалби и на турске зулуме, а у њих спада и то што су по косовским градовима лепо српски дечаци били принуђени да „ашикују” с „дилберима”.

„По варошима, Боже ме прости, родитељи нису волели да им се роди лепо мушко дете. Са лепим женским дететом је било лакше, јер оно ће седети код куће, између четири зида, а кад изађе на улицу биће забрађено марамом, тако да ће му се видети само очи. По очима, пак, нико не може знати да ли је лепо или ружно, младо или старо, и опасност му не прети. А лепо мушко дете? Њему је место у чаршији, да учи какав занат, да ради и заради. И због тога је било тешко оцу с лепим сином, јер је морао да живи стално под стрепњом да му једног дана не дође неко од *дилбера* и затражи дете за *ашик*, да с њим проводи блуд. Да похотљивца тужи суду? Судија би му само подсмешљиво одговорио: `А шта ће детету бити, бре, кузум? Лепо ти га (дилбер) облачи и добро храни!’”¹⁸².

Ето, тако су живели Срби на КиМ пре 1912. – и то ако су имали среће да их не опљачкају и не протерају придошли Албанци, у овој османској насељеничкој колонији¹⁸³. Ипак, на крају је стигло ослобођење. Тада је забележена следећа епизода. Одрасли Срби на Косову нису кратили косу, мушкарци су, према старом обича-

177 *Исџо*, стр. 200.

178 *Исџо*, стр. 106.

179 *Исџо*.

180 *Исџо*, стр. 281.

181 *Исџо*.

182 *Исџо*, стр. 316—317.

183 Упечатљиве описе систематског насиља албанских колониста над Србима даје Богдановић, *Књига о Косову*, исто, стр. 125 и даље.

ју, пуштали власи од како би се замомчили. Везивали су косу у перчин или у две витице које су падале низ леђа¹⁸⁴. Кратка коса за мушкарце сматрала се нечим неприличним и „мимо света“¹⁸⁵. Тек осамдесетих година XIX века млађи су — под утицајем из Србије — почели да прихватају кратку косу. Последњи косовски Србин, који је носио две витице, до испод појаса, био је извесни Акса од Сушице. Он се ошишао у својој 70. години живота, када је српска војска 1912. године стигла на Косово. Акса је ставио шајкачу и пошто је видео да „перчин испод шајкаче ич не иде“ ошишао се¹⁸⁶. Ако будемо упорни, верни и ако се будемо држали завета, дочекаћемо поново слободу нашег народа, наших манастира и наших гробова на Косову. Епоха сатирања и крађе ће се завршити. Неко ће се ошишати, неко пусти косу, а ми ћемо поново бити оно што треба да будемо – свој на своме.

Закључак

Системско угрожавање и присвајање српске културне баштине на Косову и Метохији од стране носилаца албанског националистичког пројекта, у функцији је изградње албанизованог „косовског“ идентитета. Срби су суочени на једној страни са језичком дискриминацијом, потискивањем ћирилице и физичким уништавањем сопственог културног наслеђа – попут спаљивања 35 светиња током Мартовског погрома (2004). На другој страни, сведоци смо агресивне „косовизације“ српске споменичке баштине, где се Пећка патријаршија, Високи Дечани или Грачаница представљају као албанско културно наслеђе. У овом раду изложено је гледиште по којем присвајање српске културе на Косову треба контекстуализовати као део дугорочне политике тзв. *насељеничке колоније*, чији је циљ уклањање староседелачког становништва и успостављање новог демографског, културног и државног идентитета.

Тако је данашња албанска демографска већина плод дновековне колонизације и етничког чишћења извршених под окриљем различитих империја – од некадашње Османске, до данашње атланстичке. Сама „држава“ Косово може се означити као „постструктурални“ и „виртуелни“ ентитет који је настао и опстаје управо захваљујући подршци атланстичког империјализма. „Косовски“ идентитет, у том смислу, вештачки је конструкт заснован на апропријацији туђе културе и историје. Атланстичка подршка том пројекту део је стратегије за контролу Балкана и слабљење химеричног „малигног руског утицаја“.

У другом делу овог рада показујемо како је „инверзни национализам“ у Србији преузео све главне ставове албанског национализма, залажући се за коначно напуштање Косова и Метохије. Косово се у овим круговима приказује као „воденички камен“ и терет који спречава демократизацију и модернизацију српског друштва. Сугерише се да је Косово дефинитивно изгубљено 1999. године и да Србија треба да прихвати ту „реалност“. Губитак територије оправдава се српским злочинима из прошлости и

184 Поповић, *истио*, стр. 47.

185 *Истио*.

186 *Истио*, стр. 48.

позива се на деконструкцију Косовског завета. Исти део јавности чак се противи и формирању Заједнице српских општина и свесрдно подржава „косовизацију” српске културне баштине, негирајући њен национални карактер. Та врста поунутрења становишта непријатељског национализма одиграва се као учинак *нагдештерминације* атланстичких структура које су доминантне како у Србији, тако и на Косову*.

Тиме је српска културна баштина на КиМ двоструко угрожена – не само од стране албанског шовинизма, већ и од стране српског инверзног национализма – што њену будућност чини прилично неизвесном. Међутим, са слабљењем атланстичких структура у процесу плурализације и демократизације светског поретка, може се очекивати и слабљење овог двоструког притиска, као и историјски обрт у правцу реинтеграције КиМ у уставно-правни поредак државе Србије.

ЛИТЕРАТУРА:

- Антонијевић, С. (2013) *Могућности унапређења заштите и очувања српске националне баштине јосифа Метохеје на почетку 21. века*. Докторски рад, ментор Владимир Јаковљевић. Факултет безбедности — Универзитета у Београду, <https://sn.rs/lo84m>.
- Антонић, С. (2025) *Неоколонијализам и инверзни национализам: случај Србије*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, <https://sn.rs/0awdb>.
- Антонић, С. (2025) „Инверзни национализам против Републике Српске”, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, год. 56, бр. 186/187, стр. 105—119, <https://sn.rs/epn00>.
- Антонић, С. (2026) „Култура сећања у инверзном национализму”, *Језик и друштвене науке у контакту: култура сећања*, ур. Нина Илић, Кристина Пејковић и Маја Босанац, стр. 429—454, <https://sn.rs/xjaub>. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Богдановић, Д. (2018) *Књига о Косову*, [1. изд. Бгд, САНУ, 1985], Београд: Хришћанска мисао.
- Ђокић, Б. (2015) „Страдање Српске православне цркве 1999—2015. године: духовно-културни геноцид на Косову и Метохији”, *Црквене студије*, бр. 12, стр. 445—456, <https://sn.rs/yo9pr>.
- Јовић—Лazić, А. (2004) „Zaštita kulturne baštine na Kosovu i Metohiji”, *Međunarodni problemi*, vol. 56, br. 4, str. 465—489, <https://sn.rs/z15ux>.
- Кнежевић, М. (2021) *Дијалози о Косову и Метохији: кришка предлоја теоријорјалне поделе Косова и Метохије*, Београд: Институт за политичке студије.
- Кршич, Ђ (2022) „Этнические албанцы Косова и Метохии: демографические изменения в 1948—2011 годах”, *Косовская вертикаль или неоколониальная горизонт*

- ијалъ? Демографические, економические, социальные, правовые, геополитические и экологические аспекты косовско—метохийской проблемы*, сборник статей, сост. Ч. Оџич, прев. Л. Зелькович, с. 135—171, Санкт—Петербург, „Владимир Даль”.
- Љеројевић, S. (2006) *Kosovo i Metohija: realnost, ekonomija i zablude*, Beograd: Tanjug i Politika.
- Медојевић, Ј. и Милосављевић, С. (2022) „Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске детерминанте”, *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, тог. 52, бр. 4, стр. 237—256, <https://sn.rs/q11ic>.
- Миливојевић, С. (2002) „Етничка смена становништва на Косову и Метохији”, *Баштина*, бр. 14, стр. 281—290, <https://sn.rs/wd5r2>.
- Николић, М., Вукотић Л. и Ротер Благојевић М. (2021) „Споменици светске културне баштине на Косову и Метохији — проблеми и перспективе заштите”, *Архитектура и урбанизам*, бр. 53, стр. 89—99, <https://sn.rs/zal03>.
- Пеан, П. (2013) *Косово: „праведни рай” за стварање мафијашке државе* (Pierre Réan, *Kosovo: Une guerre „juste” pour un État mafieux*, 2013), прев. Милан Комненић. Београд: Службени гласник.
- Петровић, А. и Камчевски, Д. (2019) *Косово на крају историје: сажета анализа њривуда*, Нови Сад: Матица српска.
- Рељић, Р. (2025) *Српска њробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина*, 2. проширено изд. Нови Сад: Матица српска; Приштина: Архив Косова и Метохије; Грачаница: Дом културе Грачаница.
- Станковић, Ђ. (2025) „Културна баштина Косова и Метохије: очување идентитета у време кризе и геополитичких превирања”, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну њолиџику*, бр. 188, стр. 79—91, <https://sn.rs/p1ewu>.
- Степић, М. (2012) *Косово и Метохија: њосџмодерни геополитички експеримент*, Београд: Институт за политичке студије.
- Шуваковић, У. (2011) „Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912—2012)”, *Политичко насиље*, тематски зборник радова, ур. Драги Маликовић, Урош Шуваковић и Обрад Стевановић, стр. 143—166. Косовска Митровица: Филозофски факултет, <https://sn.rs/ke9y4>.
- Шуваковић, У. (2010) „Глобализација насиља: `нови светски поредак` и отимање Косова и Метохије”, *Косово и Метохија у цивилизацијским њоковима*. Књ. 4. Социологија и друге друштвене науке, ур. Драги Маликовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, <https://sn.rs/fd2dr>, стр. 923—942.

- Шутовић, М. (2011) „Косово: политика насиља или насиље политике”, *Политичко насиље*, тематски зборник радова, ур. Драги Маликовић, Урош Шуваковић и Обрад Стевановић, стр. 129—142. Косовска Митровица: Филозофски факултет, <https://sn.rs/ke9y4>.
- Wolfe, P. (2006) Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research* 8, no. 4, pp. 387—409, <https://sn.rs/k2fj3>.

Slobodan Antonić

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Sociology,
Belgrade

KOSOVO AND METOHIJA AND SERBIAN CULTURAL IDENTITY

BETWEEN ALBANIAN NATIONALISM AND SERBIAN AUTO-CHAUVINISM

Abstract: The systematic threat and appropriation of Serbian cultural heritage in Kosovo and Metohija by the bearers of the Albanian nationalist project is in the function of building an Albanianised “Kosovo” identity. Serbs are faced, on the one hand, with the physical destruction of their own cultural heritage – such as the burning of 35 shrines during the March Pogrom (2004), and on the other hand, with the aggressive “Kosovisation” of Serbian monumental heritage, which is presented as Albanian cultural heritage. This paper presents a view that the appropriation of Serbian culture in Kosovo should be contextualized as part of a long-term policy of the so-called settler colonies, whose goal is to remove the indigenous population and establish a new demographic, cultural and state identity. The second part of the paper describes how “inverse nationalism” in Serbia takes over all the main positions of Albanian chauvinism, including the “Kosovisation” of Serbian cultural heritage, and the denial of its Serbian cultural character. This type of internalisation of the position of hostile nationalism takes place as an effect of the overdetermination of Atlanticist structures that are dominant both in Serbia and in Kosovo. Thus, the Serbian cultural heritage in Kosovo is doubly threatened – not only by Albanian chauvinism, but also by Serbian inverse nationalism, which makes its future vulnerable. However, with the weakening of Atlanticist structures in the process of pluralisation and democratisation of the world order, one can expect a relaxation of this double pressure, and ultimately a historical turn towards the reintegration of Kosovo and Metohija into the constitutional and legal order of Serbia.

Key words: *hybrid identity, cultural politics, settler colony, Atlanticist structures, structural determinism*

Јелена Ђорђевић

Завод за проучавање културног развика, Београд

МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КАО ДУХОВНИ ТОПОС У ПОЕЗИЈИ ДАРИНКЕ ЈЕВРИЋ

DOI 10.5937/kultura2691039D
УДК 821.163.41.09-1 Јеврић Д.
оригиналан научни рад
Датум пријема: 15. 4. 2026.
Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: Циљ овој научној рада јесте сагледавање верској наслеђа Косова и Метохије, манастира и црква као духовној топосу у поезији Даринке Јеврић. Њена културна поетика сведочи о хришћанском и личном идентитету дубоко ушемељеном на митском простору Хвосњанске земље – Косова и Метохије – који јесничиња преображава у својеврсни есхајон цивилизације и културној наслеђа. Манастири и цркве за јесничињу представљају сведочанство страдања, окосницу идентитета, али надале простор духовној ушемељења српској народа. У раду је приказано тумачење поезије Даринке Јеврић која обједињује специфичан мотивски круг сакралних хришћанских трајевина и уметности фресколикарства на Косову и Метохији као колевци традиције. Основно питање у раду јесте интерпретација књижевној корнуса Д. Јеврић који сведочи о простору као духовном топосу и ушемељењу дића – колективној и социјалној. Дескриптивном методом и значењском интерпретацијом открива се доживљај манастира и црква Косова и Метохије у поезији Даринке Јеврић као есхајона – места среће, страдања и јачања, али и места наше наде. У закључку рада се кроз рефлексивну анализу мојивској кругу јесама истражује важност Косова и Метохије – као темеља уметничкој, хришћанској и културној идентитету.

Кључне речи: Даринка Јеврић, Хвосњанска земља, манастири, цркве, Косово и Метохија, духовни топос, уметничко питање, културни идентитет, мотивски круг

Сакрални свет и хришћански идентитет поникао на јединственом простору, централни је мотив поетике Даринке Јеврић у коме духовно и верско наслеђе Косова и Метохије постаје обележје колективног и личног постојања, али и сведочанство страдања.¹ Поимање вере, фреске, српски манастири и мона-

1 Овај рад делом је заснован на резултатима истраживања из докторске дисертације ауторке Ђорђевић, Ј. (2022) *Културна поетика јаванској, хришћанској и личној идентитету*

штво конструишу универзални глас лирског субјекта који кроз њену поезију исповеда значај Косова и Метохије као континуитета прошлог, садашњег и будућег идентитетског темеља. „Стрепњом и зебњом кроз стихове Даринка Јеврић оживљава порушене манастире, фреске и звона, те се они као симболи хришћанског и националног страдања стапају у поезију болног крика”.²

Читав животни и уметнички пут Даринке Јеврић, везан је неодвојивим нитима за Косово и Метохију. Рођена је 21. октобра 1947. године у Глођанима крај Пећи. Њен песнички пут започиње објављивањем заједничке збирке песама са Ратком Делетићем и Браниславом Тодићем 1970. године под насловом *Додир леђа*, док своју прву самосталну песничку књигу објављује 1973. године под насловом *Преварени џишином*. Потом следе збирке: *Несћварни зайиси* (1974), *Ижице* (1980), *Хвошћанска земља* (1990), *Слово љубве* (1990) и *Јудин њољубац* (1998). Решеност да буде глас српског националног идентитета на Косову и Метохији, Јеврић је показала још 1986. године, када враћа *Децембарску напругу Косова*, не желећи признање које јој је додељено поводом Бујанске конференције³. Последње године живота, све до Мартовског погрома 2004. године, сопственом одлуком проводи у ратној Приштини. Три године након напуштања Косова и Метохије, 16. фебруара 2007. године, Даринка Јеврић је умрла у Београду. Први избор њених песама приредио је и објавио Мирослав Егерић 2004. године под насловом *Дечанска звона и друје њесме*, док је други под насловом *Псалам бездомника и друје њесме* у избору Слободана Ракитића објављен 2006. године. Значајан допринос њеном књижевном корпусу представља и постхумно објављена збирка песама *Посланице с Проклећија* 2008. године као избор из објављене и необјављене песничке заоставштине, које су приредиле Митра Рељић и Нада Павићевић.

Манастири и цркве Косова и Метохије престављају један велики мотивски круг – духовни топос око кога се таложу песничке конструкције Даринке Јеврић. Лирски субјекти у њеним песмама су страдалници, а њихове исповести јесу сведочанства „о ономе што се догодило – о злочинима над Србима на Косову и Метохији – али на начин који не одступа од песничких норми”.⁴ Слутња о будућим страдањима, о манастирима и црквама као духовним чвориштима – преосталим местима слободе,

---

у њој поезији Драгиње Урошевић, Даринке Јеврић и Златице Коцић, докторска дисертација, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд, али представља нови увид, надоградњу и развијање у другачијем интерпретативном правцу, уз методолошку дистинкцију топоса као оквирног чворишта.

2 Ђорђевић Ј. (2022) нав. дело, стр. 94.

3 Бујанска конференција је одржана јануара 1944. у селу Бујане, у Албанији. Сматра се да је Народноослободилачки одбор Косова управо на овој конференцији изразио јасне идеје о прикључењу Косова и Метохије Албанији. Више у: Glišić, V. (1990) *Bujanska konferencija* : 31. decembar 1943–2. januar 1944, u: *Vojno-istorijski glasnik*. God. 41, br. 1, Beograd: Institut za strategijska istraživanja., str. 107–125.

4 Ракитић, С. (2006) Од монолога до вишегласја или опора лирика Даринке Јеврић предговор у: *Псалам бездомника и друје њесме*, Приштина: Панорама, стр. 21.

али и њиховом разарањима и рушњима, јавља се већ у првим песничким остварењима у збирци *Преварени њишином* у песми *Девојка са амфором*.⁵

Загледана у фреску из Пећке патријаршије Рођење Богородице из 14. века, која је насликана на зиду Цркве Светог Димитрија, а на којој се као део композиције налази девојка која држи амфору, песникиња ће испевати песму *Девојка са амфором*.⁶ Црква Светог Димитрија једна је од четири цркве манастирског комплекса и мањих је димензија, њен ктитор је архиепископ Никодим, док је црква највероватније саграђена између 1320. и 1324. године, док је претпоставка да су фреске настале две деценије касније.⁷ Из медијума фрескосликарства песникиња оживљава лирски субјекат градећи га попут сведочанства „од мокрог жара и воде”. У симболичном приказу песникиња доживљава моментум у коме престаје време, и само црква и њена фреска постају тренутак трајања, тренутак опстајања на Косову и Метохији:

*Корак којим ѡресѡјаје вријеме
и као ѡуѡа ѡречисѡа дива
љубави моја
круна се уморила од сјаја
узалуд ѡе ѡоисѡовећујем
ѡремало ѡе има за ѡајну усѡаванку
ѡревише за ѡредјел ѡихоѡ оѡња*⁸

Уласком у цркву, једним кораком лирски субјекат улази у јединствени духовни топос – простор у коме „престаје време”. Очију упртих у детаљ фреске лирски субјекат доживљава прочишћење сопствене туге и у вапају евоцира „круну која подсећа на трнов венац Христа (и која се) уморила од сјаја – света”.⁹ Осећај неспокоја и свест о не-памћењу доминира стиховима и као да наговештава будуће страдање које ће задесити ову цркву и Пећку патријаршију. Тај и такав глас лирског субјекта осетиће се и појачавати и у будућим стиховима који певају о Високим Дечанима, манастиру Девич, Грачаници...

Манастир Високи Дечани и молитвени бруј његових звона кроз читаву поезију Даринке Јеврић пројављиваће се као топос хришћанског духа, мотив око ког се обликује њен лични, али колективни идентитет Косова и Метохије. Манастир Високи Дечани је српски средњовековни православни манастир, задужбина је краља Стефана Дечанског и цара Стефана Душана. Саграђен је између 1326. и

5 У конкретной збирци песма је објављена под насловом *Фреска из Пећке ѡаѡријаршије*, под наведеним и познатијим насловом биће прештампавана у свим каснијим збиркама Даринке Јеврић.

6 Ракитић, С. (2006) нав. дело, стр. 6.

7 Више у: Милеуснић, С. (1999) *Свеѡиње Косова и Меѡохије*, Нови Сад / Београд: Православна реч / Војноиздавачки завод, стр. 198.

8 Јеврић, Д. (2006) *Псалам бездомника и друје ѡесме*, Приштина: Панорама, *сѡр*. 32.

9 Ђорђевић Ј. (2022) нав. дело, стр. 96.

1335. године, док су фреске завршене око 1348. године. Уз реку Бистицу, а подно Проклетија, манастир је посвећен Вазнесењу Господњем – Спасовдану.¹⁰ Манастир ће се пројављивати као мотив духовног чворишта у песмама попут: *Дечански љејојисаи, Како ојићи у Дечане, Дечанска звона, Инок Сава Дечански* и многим другим. У песми *Дечанска звона или свейковина срца* песникиња пева о јеку звона са Дечана, али оном тихом молитвеном, о томе што „вјековима ћутим твоје име”. Кроз тиху молитву песникиња доживљава тиху светковину у којима монахиње доживљава као кћери јерусалимске, удовице и невесте:

*збој шебе кћери јерусалимске
све чедне а удове јесу
и ушве златокриле рањавају љаучину
снимају
како ти из образа кљују вино
и круне од руку дукаше од чиста злата
невјестинске
чемерне кад у невакај дођу
руке ми љод најдоњи камен дечански љију¹¹*

У манастиру Дечани, простору тиховања и молитве, лирски субјекат песникиње симболично преплиће слике златокрилих утви из српске народне поезије и кћери јерусалимске у својеврстан чин евхаристије – вишезначном сликом у којој девственице „из образа кљују вино” и небеске дарове узимају попут дуката.

У потоњим стиховима лирски субјекат Даринке Јеврић евоцира и Светог кнеза Лазара као седмог светогорског јунака, као тачку неизрецивог бола царице Милице, али и тачку страдања, мучеништва и надасве жртве:

*ти светица и љомор дидлијски
ти седми свейојорски монах
ти мојих девей Јујовића и дол царице Милице
Љејојиа
шћо је не видјеше очи ни цара ни ћесара
ниј младе Гојковице¹²*

Косово и Метохија – манастир Дечани за песникињу представљају духовна чворишта свих нас, топос на којима је кнез Лазар, себе и свој народ, принео жртву на Богу, избравши Небеско Царство спрам земаљског, чиме постаје сличан Христу, а

10 Сајт манастира Високи Дечани: <https://www.decani.org/rs/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0> Приступљено дана: 04.03. 2026.

11 Јеврић, Д. (2006) нав.дело, стр. 27.

12 Исто, стр. 27.

његова жртва наликује Христовој жртви. Свесна греха заборавља, враћајући се дому песникиња носи бруј дечанских звона попут клетве у ушима, али и шапуће тиху молитву *ѵрашћај љубави*. „Брига за жртву и памћење жртве је накнадна одбрана жртве, јер насиље бира жртву која не може да се брани ни свети.”¹³ Памћењем страдања песникиња оживљава културу сећања и стиховима брани Хвостанску земљу, њене цркве и манастире кроз векове и тачке у којима се прошлост и садашњост сусрећу.

Значај манастира Дечани у поезији Даринке Јеврић посебно ће се истаћи у песми *Дечански љеѿоѿисац*. У њој ће као у сублимацији јединственог духовног топоса песникиња повезати манастир, фреске и личну интимну исповест лирског субјекта – онога који упреда историјску нит од Византије, кроз векове који су минули сјетно, све до данашњих дана:

*Ал моје је да свједочим. О ведрини да зборим,
Исѿисујем бездан, душе сѿреѿ – безувјетно
У међувремену ма колико дуѿом, међ
Временима рески усклик. Веза
Тајна и сњеваѿ сѿрѿљив над оѿвореним
рукойисом и кандилом древним¹⁴*

Све сведочи о вековном трајању и постојању, а Дечански летописац је ту само да време испише, да посведочи истину о манастиру као духовној вертикали која обједињује и уједињује:

*крв се сјећа, дамари –
док мрвим вријеме улудо
Разбијам вјекове и извиднице лажне.
Ал наизусѿѿ знам: неѿѿозив је дѿљеѿ мој
ѿрајање фреске.¹⁵*

Управо то духовно трајање и постојање јесте белег који памти крв, који сведочи о уништавању манастира и цркава на Косову и Метохији. Како наводи проф. Бошко Сувајѿић: „Даринка Јеврић је песникиња завичаја, али је њена реч постојбина. Редак је пример да песник својим животом тако потпуно и без остатка потврди своју поезију. Но, та чињеница, по себи, није довољна да поезија остане жива и усправна. Она мора да буде много више да би опстала у времену. Даринка Јеврић то јесте. Опстала”.¹⁶

13 Шијаковић, Б. (2013) *Присуѿносѿѿ ѿрансценденције: хеленсѿѿво, хришћансѿѿво, филозофија исѿорије*. Београд: Службени гласник: Правословни богословски факултет, стр. 35.

14 Јеврић, Д. (2006) нав. дело, стр. 123.

15 Јеврић, Д. (2006) нав. дело, стр.123.

16 Сувајѿић, Б. Славјанска госпа од сутона у: *Даринка Јеврић: археѿѿѿѿѿ, љубав, ѿраѿѿѿѿѿ*, пр. Андрејевић Д. (2017), *Косовска Митровица/ Грачаница: Филозофски факултет Универзитета у Приштини/ Дом културе Грачаница*, стр. 267.

У збирци песама *Хвосћанска земља* глас песникиње биће најживљи и одјекиваће смело у име одбране и очувања колевке српске културе, у име манастира Косова и Метохије, у име опстанка. У песми *Свечасни збор* који је песникиња у поднаслову назвала *Молићва Десанке Максимовић*, овладава посебна свечана атмосфера и жеља за заједништвом:

*Сабери сабор, Вишњи, и ойомени на лозинку йростју:
Свјетлостй рукойиса: хрисовул, йовеље о земљама и
задужбинама,
дворце у їрадинама и йетйричима, неродимску воду;
йусйиножищеље и чудойворце од Корише до
Црне Ријеке;
високо у Дечанима Сйефанов крсй, Поменик
и гаскалске сйисе;
новобрско и бањско злайо, йаїријаршијску свишју
- све
наше истйочнике – злаћан йрах на йраку међ йрвом
и йойноњом уром.
Ойомени на кнежеву клейву и звоно Самодрже,
Айик-минаре
на Љевишкој звонари, свевиду йшаму Симонидиној
вида.
И на новожишја Данила и Ђорђа, хвосћанске сеобе,
ноћне сйраже, мучке йреказске и йараћинске хице.
Свих нейоода, угава из Белој Дрима, Сийница
и Бистйрица,
црних орлова над Мећохијама саклони¹⁷*

Под истим поетским небом, тихом надом и прецизношћу попут средњовековног писара сабраће Јеврић светиње Косова и Метохије, повеље о земљама и задужбинама: од Корише до Црне Реке, Високе Дечане, Самодрēju, Богородицу Љевишку, Грачаницу, све од Белог Дрима до Ситнице и Бистрице... Све молећи Вишњег да заштити и сачува светионике вере и хришћанског идентитета српског народа. „Манастири на Косову и Метохији били су и остали највећа светиња; место за молитву и монашко тиховање. У прошлости су били седишта епископа, митрополита, арихиепископа и патријарха. Вековима су културна средишта и народна зборишта”.¹⁸ Управо те светиње песникиња позива на свечасни збор не би ли се у заједништву очувао онај нуклеус вере и живота Хвосна, његовог народа и културе.

17 Јеврић, Д. (2006) нав.дело, стр. 152-153.

18 Милеуснић, С. (1999) нав. дело, стр. 16.

У истој збирци песме под насловима: *Тамна бијела књиџа*, *Причестџ из џујиноџ неџџа*, *Неми џсалам у освџџ црна зорњача*, *џори џаџријарџијски конак* и *Девичка џусџиџња* морамо посматрати као јединствену целину – јер оне представљају исповести лирских субјеката које се утапају у јединствени глас, и представљају сведочења о страдањима и свакодневним искушењима која преживљава српски народ и монаштво на Косову и Метохији. Сва ова сведочанства подижу се као духовне вертикале управо из српских манастира и цркава као јединим топосима слободе. Бројношћу и снагом молитве као последње одбране песникаџња подиже живи зид саткан од речи лирских субјеката.

Слепи Макарије, игуман Дечана преузеће страдалнички глас у песми *Тавна бијела књиџа* уписујући у ту књиџу „речи опстанка међу невером (...) Речи слепог Макарија звоне као опомена, и Страшни суд, где човек – хришћанин есхатолошки загледан у мрачну будућност вапије пред оним горе – Умником”¹⁹:

*Одваџај чџџко, сваком џо џравди Исџџинџиџоџа:
нек џреџџеџне џраведно џџас, језичак ваџе оџрљџ
Онај шџџо му је дано ће да џресуди: самјери
џријех, оџросџ удјели. И злокућџи, и уходи и зџиру
Гласницама џријџџворним. И џуџџовођџи – зловођџи,
власџџиџељу шџџо џаџрено нам закади.
Поручџх, неџоменику, давно: ово је Лавра
од сџџарина, нијесу ово еџџиоџскоџ цара даровџи”²⁰*

Глас слепог игумана Макарија одзвања као молитва, претња и последњи вапај Богу да одвага праведно, милостиво, да самери грех и удели опрост, јер Дечани као света лавра дуго страдају. Дечани су у песми много више од места, они су духовни топос од старина, који твори идентитет појединца и народа – колевка једне цивилизације. Зајажен глувилом непоменика слепи Макарије упозорава на ослабљење снага и моћи трпљења:

*А и оном мом Њеџовој Светџостџи, џресавџх џџабак,
зајажен глувилом
оџџџисах: даџџџе нам
од јејеја ваџеџа, јако свеџџилници наши усасујеџџи!”²¹*

Бунтовнички подижући свој глас Његовој Светости, упозоравајући да се светионици вере на Косову и Метохији гасе и да је истина коју као народ памтимо у расцепу: „У том расцепу у којем добро не може да стане у дискурс, али може да се изрази с оне стране дискурса, више говори једна реч него све речи. У тој пукотини

19 Ђорђевић Ј. (2022) нав дело, стр. 99.

20 Јеврић, Д. (2006) нав.дело, стр. 155.

21 Исто, стр. 156.

добра пребива целина песништва”.²² У тој пукотини пребива и један топос вере, духа и бића, слепи Макарије који својим унутрашњим очима види и рефлектује постојаност манастира – места светлости.

Уз ову песму Даринка Јеврић оставља и белешку, која готово новинарски прецизно приказује тренутак у коме обневидели Макарије Поповић оставља дневнички прецизна сведочанства: „О свему је уредно извештавао Епархију Рашко-призренску и Синод, али, међу првима, и световне власти. Но, како вели у писму патријарху српском – упућеном 3. априла 1968. године – «жали се свемогућим властима овде и све без успеха». Када, после једног обраћања патријарха српског, Верској комисији СИВ-а и Светом Синоду врле косметске власти отпишу: «Истог дана поменути другови посетили су манастир Високи Дечани. У разговору са старешином манастира, игуманом Макаријем Поповићем закључено је да манастир нема никаквих проблема»²³. Даринка Јеврић и стихом, али и новинарским пером сведочи систематско потискивање и занемаривање жалби српског народа и монаштва на верску нетрпељивост и мржњу, бирајући да не буде подобна, већ истрајна. „Проблеме Срба на Космету није било подобно помињати; жалбе грађана и представника Цркве тумачене су као одраз ‘српског национализма’, што је било довољно за неосновану осуду, која је управо и подстицана...”²⁴ Поезија, дух и дело Даринке Јеврић бирали су да не ћуте, али лирска и дневничка исповест, „жалба и мољење оца Макарија” остају без одговора, и не само без одговора већ потпуно непризнате и поништене.

Кроз речи монаха Јустина у песми *Причесѝ из љујиноѝ нейца* песникиња Даринка Јеврић ће са Хвостанске земље као светог места уздигнути глас до небеса кроз вапај и молитву. Монах Јустин покорним гласом од неба и Бога тражи савет, путоказ и смер, да ли је време праштања или одбране похараних светиња:

*Свјеѝуј мене недосѝојноѝ ѝсалмойјевца; је ли
ѝрашѝаѝи за час, за конаке и боѝазе ѝохаране
или је час: ѝлијевѝиј нечисѝи, клейаѝи зарђао мач и –
љуѝу ѝраву на љуѝу рану.²⁵*

Немир и сумња одјекују у речима монаха, а како од људи нема зашѝиѝиѝе, осѝаје једино вера и нада у Боѝа. Манастири Косова и Метохије у духовним очима слепих страдалника сијају као светионици, места трајања и крви – топоси душе. „Доживљај косовских манастира као духовних чворишта је дубок и потресан, исцртан

22 Jerkov, A. (2010) *Smisao (srpskog) stiha. Knj.2, Samo/osporavanje*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, str. 87.

23 Јеврић, Д. (2006) нав. дело, стр. 168.

24 Нешић, Д. Верски објекти као мета албанских исламиста на Косову и Метохији (1999-2010) у: *Унишѝавање и ѝрисвајање кулѝијурноѝ наслеђа: од Лувра, до Косова и Палмире*, приредио Симеуновић Д. (2022), Београд: *Службени ѝласник*, стр. 60.

25 Јеврић, Д. (2006) нав.дело, стр. 157.

страхом и немиром, тугом због страдања и уништавања српских духовних језгара као врела хришћанства”.²⁶

У песмама *Ниједи њсалам у освић црна зорњача, јори њајријаршијски конак и Девичка њусињња* песникиња интензивира мотив страдања, лирски субјекти у виду монахиње Варваре и игуманије Параскеве, ламентирају дубоким и потре-сним исповестима над српским хришћанским светињама. *Ниједи њсалам* бележи почетну наизглед безбрижну слику тихе ноћи, али „арнаутски паукови” не мирују. Светиња ће убрзо букнути у страшном пожару који разара и гута све пред собом – књиге, фреске иконе, конак:

*У освић црна зорњача! Гори кайела зимска
Уочи њремаљења. У небо лејје минеји,
Србљаци, окјоиси, цвиле црквене ујивари.
Изјоре домазлук наш скромни, земно наше бљао.*

*Дођоше државни вајројасци, без воде –
Злурадошћу, ваљда с ломачом да се боре.*²⁷

Очи монахиње Варваре рефлектују готово језиву слику застрашујућег огња, који прождире капелу, домазлук, читав комплекс манастира Пећке патријаршије. Помоћ без помоћи, заштита без смисла, како песникиња додаје у белешци уз ову песму: „*Дођоше државни вајројасци без воде* – у пјесму уденута реченица из извештаја пароха Славка Божића о паљевини конака Пећке паријаршије, у зору, 16. марта 1981. године”.²⁸ Поезија и фактографија говоре исто, не постоји жеља за очувањем, манастири и цркве Косова и Метохије се системски уништавају и постају топоси: „где и мртве убијају, руше, пале и скрнавe српске гробове и светиње, (где) Даринка Јеврић стојички одеолева, ствара и сведочи о зверињаку у коме се нашао читав један народ, његов језик, култура, обичаји”.²⁹ Сведочанство уткано у стихове и белешке, фактографски прецизно остављено као залог вере и траг памћења културе. Та унутрашња неутољива тежња песникиње наставиће се и у потоњим песмама.

У песми *Девичка њусињња* Даринка Јеврић показаће уништавање српског манастира Девич из XV века чији је први ктитор био Јоаникије Девички, а игуманија Параскева преузеће глас лирског субјекта који говори о страдању од „зловиве душманске руке” кроз страдалну молитву и вапај:

26 Ђорђевић Ј. (2022) нав. дело, стр. 101.

27 Јеврић, Д. (2006) нав. дело, стр. 159.

28 Исто, стр.169.

29 Милојевић, Л. Песничка заоставштина Даринке Јеврић, у: *Даринка Јеврић: архетипи, љубав, њрајика*, приредила Андрејевић Д. (2017), Косовска Митровица/ Грачаница: Филозофски факултет Универзитета у Приштини/ Дом културе Грачаница, стр. 178.

*Гинула њидељ ода свуд као на ничију земљу;
уш свака до тохули, Јоаникије Девички,
сред наше Србице, Прејни Блајочасни, њросвијејли
сред зорова, мрчаве, њлухојте. Обједини
и мир наш насушни дај нам дњес.
и нека њред свјејлошћу њвојом њројледају
обневидлије³⁰*

Позивајући и самог свеца Јоаникија Девичког на помоћ и сведочанство, игуманија Параскева ламентира над моштима небеског заштитника позивајући га да уједини народ и пода му мир. „Сијач црног сјемена” не чини уступке, не престаје са нападима, и све претвара у пепео и пустош. Загледан у небо и Бога, лирски субјекат Даринке Јеврић као да полаже песнички завет еквивалентан митском Косовском завету који су дали Срби у Косовском боју 1389. године заједно са кнезом Лазаром, свесно се жртвујући за „царство небеско”. Тај тихи песнички завет потврђује и белешка песникиње која наводи: „Бранимо се Бојом – реченица је коју је изговорила игуманија Манастира Девича Параскева, 14. априла 1982. године. Пошто је прецизно набројила 18 околних села, из којих је последњих година избегло 509 српских и црногорских породица и невоље манастира, сестринства и домазлуха њиховог”.³¹

Мотив манастира Грачаница, задужбине краља Милутина, подигнуте на „рушевинама старије Богородичине цркве из 13.века, а она на темељима ранохришћанске тробродне базилике из 6. века”³², Даринка Јеврић обрадиће у циклусу састваљеном од три песме са истим насловом *Повратњак зојрафа у Грачаницу*³³, од којих је свака са посветом косовскометохијским уметницима, сликарима и њеним савременицима.³⁴

У првој песми песникиња Петра Ђузу назива „зографом са просветљеном руком” и смерним Божјим радом. „Иконопишући сликар лечи душу, нижући представе са фресака у храму указује на један пут од успења, до Страшног суда и до ока Симониде, као свевидећег, стално будног. Присуство Бога се наслућује кроз многозначно Симонидино око, које у српском хришћанском идентитету представља истовремено и страдање од непријатељске руке, али и излечење вида”.³⁵ Сликара и зографа у стиховима песникиња претвара у свог сведока, саучесника, сабрата:

30 Јеврић, Д. (2006) нав. дело, стр.161.

31 Јеврић, Д. (2006) нав. дело, стр.170.

32 Милеуснић, С. (1999) нав. дело, стр. 84.

33 Даринка Јеврић је ове песме први пут објавила у часопису *Гласовник*, број 1, а касније су оне постхумно објављене избору песама *Посланице с Проклејија* 2008. године.

34 Наведени циклус обрађен је у наведеном докторату под насловом: *Лични идентитет и њоезији Даринке Јеврић*.

35 Ђорђевић, Ј. (2022) нав. дело, стр. 158–159.

*Сцртао је зоџраф са њросвейћљеном руком
Смјени црнац и рад
Рисује њорке цвасцци
изболовану душу
Усцнења
Сцтрашци суд
Симонидино око³⁶*

Другу песму Даринка Јеврић посвећује Зорану Фуруновићу, чија душа у песми „заходи и мироточи пред Првородним”. Зоограф Фуруновић тако постаје лирски субјекат који вештом руком изображава икону Исуса Христа:

*и снују злаћане ницци
За ацосцолник
Владици Хрисццу³⁷*

Трећу песму ауторка посвећује академском сликару Зорану Јовановићу, којим затвара круг уметника који иконопишу Грачаницу. Јовановића песникиња представља као човека који путује заједно са пламеном: „У ложицу небесну /У сан”³⁸. Фрескопишући Грачаницу ови уметници проговарају из позиције оних који сликом сведоче идентитет народа окупљеног око манастира и цркава Хвостанске земље.

Притиснута личним, али надасве колективним страдањем, песникиња Даринка Јеврић је јединствена фигура у српској поезији која наспрам ћутања и подобности бира да подигне глас, не у личну, већ у одбрану светиња: манастира и цркава Косова и Метохије као јединих преосталих светионика наде српског народа. Своје песме она доживљава као посланице и псалме упућене са тог духовног топоса – врела цивилизације, хришћанства и светлости. Њен песнички пут бележи и памти систематско уништавање, занемаривање и заборав места које нису само сакралне грађевине већ она искра на којој почива вера и хришћански идентитет српског народа. Поезија која временски припада прошлости, нажалост, жива је и актуелна у садашњости. Као залог Даринке Јеврић остаје вера у колективно памћење, у снагу речи и истине коју као народ не смемо заборавити – да су манастири и цркве Косова и Метохије далеко више од физичких творевина, они су духовни топоси и чворишта идентитета српске културе.

36 Јеврић, Д. (2008) *Посланице с Проклеција*, Београд: Српска књижевна задруга, стр.14.

37 Исто, стр.15.

38 Јеврић, Д. (2008) нав. дело, стр. 16.

ЛИТЕРАТУРА:

- Glišić, V. (1990) Bujanska konferencija : 31. decembar 1943–2. januar 1944, u: *Vojno-istorijski glasnik*. God. 41, br. 1, Beograd: Institut za strategijska istraživanja.
- Милеуснић, С. (1999) *Светињиње Косова и Метохије*, Нови Сад / Београд: Православна реч/ Војноиздавачки завод.
- Јеврић, Д. (2006) *Псалам бездомника и друје њесме*, Приштина: Панорама.
- Јеврић, Д. (2008) *Посланице с Проклеџија*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ракитић, С. (2006) Од монолога до вишегласја или опора лирика Даринке Јеврић предговор у: *Псалам бездомника и друје њесме*, Приштина: Панорама.
- Јerkov, A. (2010) *Smisao (srpskog) stiha. Knj.2, Samo/osporavanje*, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Шијаковић, Б. (2013) *Присујиносџи џирансценденције: хеленсџиво, хришћансџиво, филозофија исџиорије*. Београд: Службени гласник: Правословни богословски факултет.
- Милојевић, Л. Песничка заоставштина Даринке Јеврић, у: *Даринка Јеврић: археџиџи, љубав, џираџика*, приредила Андрејевић Д. (2017), Косовска Митровица/ Грачаница: Филозофски факултет Универзитета у Приштини/ Дом културе Грачаница.
- Сувајџић, Б. Славјанска госпа од сутона у: *Даринка Јеврић: археџиџи, љубав, џираџика*, пр. Андрејевић Д. (2017), Косовска Митровица/ Грачаница: Филозофски факултет Универзитета у Приштини/ Дом културе Грачаница.
- Ђорђевић, Ј. (2022) *Кулџиурна џоеџика џаџанскоџи, хришћанскоџи и личноџи иденџиџиџи у џоезџији Драџиње Урошевић, Даринке Јеврић и Злаџи Коџић*, докторска дисертација, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Нешић, Д. Верски објекти као мета албанских исламиста на Косову и Метохији (1999–2010) у: *Униџиџавање и џрисвајање кулџиџиурноџи наслеђа: од Лувра, до Косова и Палмире*, приредио Симеуновић Д. (2022), Београд: Службени гласник.
- Сајт манастира Високи Дечани: <https://www.decani.org/rs/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0> Приступљено дана: 04.03. 2026.

Jelena Đorđević

Centre for Study in Cultural Development, Belgrade

MONASTERIES AND CHURCHES OF KOSOVO AND METOHİJA
AS A SPIRITUAL TOPOS IN THE POETRY OF DARINKA JEVRIĆ

Abstract: The aim of this scientific work is to examine the religious heritage of Kosovo and Metohija, monasteries and churches as a spiritual topos in the poetry of Darinka Jevrić. Her cultural poetics testifies to a Christian and personal identity deeply rooted in the mythical space of the Hvosan land – Kosovo and Metohija, which the poet transforms into a kind of eschaton of civilization and cultural heritage. For the poet, monasteries and churches represent a testimony of the formation, the backbone of identity, but above all, the space of spiritual foundation of the Serbian people. The work presents an interpretation of the poetry of Darinka Jevrić, which unites the sacred Christian buildings and the art of fresco painting in Kosovo and Metohija as the cradles of tradition into a specific cyclical motif. The main focus of the paper is interpretation of the literary corpus of D. Jevrić, which testifies to space as a spiritual topos as well as the foundation of being – collective and personal. The descriptive method and semantic interpretation reveal the experience of monasteries and churches of Kosovo and Metohija in the poetry of Darinka Jevrić as an eschaton – a place of ascension, suffering and purification, but also a place of quiet hope. In the conclusion of the paper, through a retrospection of the analysed cyclical motif of the poems, the importance of Kosovo and Metohija is emphasized – as the foundation of artistic, Christian and cultural identity.

Key words: *Darinka Jevrić, Hvosan land, monasteries, churches, Kosovo and Metohija, spiritual topos, artistic memory, cultural identity, cyclical motif*

Ивана Женарју Рајовић

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија

ЦРКВЕНА УМЕТНОСТ И ИДЕНТИТЕТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У XIX ВЕКУ

DOI 10.5937/kultura2691053Z

УДК 75.052.046.3(497.113)"18"

оригиналан научни рад

Датум пријема: 15. 4. 2026.

Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: У теократски успројеном Османском царству иконици су изражавани кроз коришћење визуелних верских симбола, израђујући и коришћење верских објеката, њихово опремање и украшавање сликама и предметима религиозне садржине. То је била и једна од функција сликања ликова српских светица на иконама или као део програма зидно сликарства у српским православним храмовима, обнављаним и новонасталим у XIX веку. Кроз сажет и прецизан сликарски делатност у црквама на Косову и Метохији, од раскошног иконописа у параклису Свете Димитрије у Дечанима, са чак иконама српских светица из доба Немањина и Бранковића, преко иконописа у Приштини, до зидно сликарства у Доброшину, и других примера, у раду се приказује феномен иконици верског и националног идентитета. Говори се и о усмерености Срба са овог простора ка српским властима и механизмима финансирања просветних и верских програма, а посебно њихова скреће се на простор Косовског Поморавља.

Кључне речи: иконица, црква, иконе, зидно сликарство, Косово и Метохија, Рашко-призренска епархија, Косовско Поморавље, Османско царство

Простор Косова и Метохије је у XIX веку био део Османског царства и различитих вилајета у његовим границама, као и део Рашко-призренске епархије, односно Васељенске патријаршије.¹ Царство је било теократски устројено, а становништво категорисано по милет систему, односно према вероисповести. Све до ослобођења, култура православних Срба била је део заједничке културе православних народа унутар такозваног балканско-османског културног

¹ Текст говори о територији данашње покрајине Косово и Метохија, простору који у XIX веку није постојао ни као географски ни као политички појам.

Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 01. 2026. године.

модела.² Овај контекстуални оквир за креирање и развој свакодневног живота, културе и верске праксе, обједињавао је све верске заједнице на Балкану. Али, законским оквирима било им је одређено и/или ограничено јавно понашање и деловање у зависности од вероисповести, што се, на пример, односило на одевање, верске обреде, као и изглед верских објеката.³ Успостављање танзиматских реформи 1839. године донело је промену идентитета читаве царевине, у којој се тежило представи религијског и културног плурализма, те тако постепено долази до видног испољавања верске припадности и идентитета мањинских верских заједница.⁴ Осим у Рашко-призренској епархији, то се дешавало и у другим епархијама Васељенске патријаршије.

Идентитети се заснивају на заједничком вредносном систему, традиционалним веровањима и обредима, односно усаглашавању културе и њених елемената попут симбола, митова, традиција и вредности.⁵ У мешовитим друштвима идентитет заједнице формира се спрам онога што представљају заједничке карактеристике вредности *групи*.⁶ Православни верски идентитет је у османском друштву обједињавао различите етничке групе, а изражаван је посредством црквене уметности на више начина. На најужем плану и у приватним оквирима, црквена уметност била је огледало верског идентитета у домовима у којима су верници поседовали иконе, превентивно својих заштитника односно своје славе. Један од најилустративнијих примера свакако је онај из Велике Хоче, где је свој идентитет, уједно и подухват – ходочашће у Свету земљу – чувени Хаџи Спаса изразио такозваном Јерусалимском собом чији се изглед и садржај и данас чувају. У овој соби он је направио кућни иконостас и у њему чувао иконе, ходочасничке меморабилије и друге предмете култне намене.⁷ У јавном простору, храмови и њихов унутрашњи изглед говорили су о верском идентитету, док се он често није могао видети кроз спољне одлике црквене грађевине. Тек од друге половине XIX века православни храмови постају јасно видљиви, а понекад и доминантни маркери града. Нови саборни храмови су

2 Макуљевић, Н. Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку, у: *Приватни живот код Срба у деведнаестом веку*, прир. Столић, А., Макуљевић, Н. (2006), Београд: Clio, стр. 21–22.

3 Исто, стр. 24.

4 Уп.: Makuljević, N. Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju. Zbornik radova 2*, ur. Kamberović, H. (2011) Sarajevo: Institut za istoriju, str. 213.

5 Smit, A. (1998) *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 19. О верском идентитету и: Cvitković, I. (2011) *Identitet i religija, Diskursi: društvo, religija i kultura* god. I, br. 1, Sarajevo: Predstavništvo Centra za empirijska istraživanja religije u BiH, str. 12, 13.

6 О формирању идентитета кроз посматрање у односу на *групи*, видети: Van Alphen, E. Strategies of identification, in: *Visual culture: images and interpretation*, eds. Bryson N. et al. (1994), Hanover: Wesleyan University Press, p. 260.

7 Уп.: Женарју Рајовић, И. Јерусалимска соба у Великој Хочи, у: *Косово и Меџохија кроз чињенице, тумачења и симболе, књ. 2 Историја и етнологија*, ур. Женарју Рајовић И. и Зарковић В. (2023), Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 87–104.

имали облик тробродних базилика, што је представљало репрезентативно решење које је показивало и економску моћ наручилаца, значајну у визуелном обликовању православне махале у односу на друге делове града.⁸ Својим изгледом, монументалношћу и висином нарочито су се истицале Саборна црква Светог Николе у Гњилану и Саборна црква Светог Георгија у Призрену, а нешто касније и Црква Светог Саве у Косовској Митровици, грађена у периоду од 1896. до 1913. године, која је представљала симбол верског и националног идентитета и самом својом посветом. Илустративан је у овом смислу и пример цркве у Доњој Гуштерици код Грачанице, која је до 1906. године била посвећена Усековању главе Светог Јована Претече. Након обнове, црква је по жељи митрополита рашко-призренског Нићифора посвећена Светом кнезу Лазару, „да би се српски осећаји у народу будили“.⁹

Комплексност положаја, околности и окружења верских заједница довела је до принципа преплитања верског и народног, односно националног идентитета, нарочито од Кримског рата. Тако је црква у Османском царству постала средиште духовног, социјалног, политичког па и економског живота Срба. Истовремено, и Бугари стварају Бугарску егзархију, а јавља се и феномен румунизације цркве,¹⁰ што у XIX веку говори о улози религије у конструкцији националне идеје у кризним временима.¹¹ Другим речима, креира се феномен народне цркве и народне вере.¹² За Србе је то значило јасну усмереност према Србији, оличену у константном одржавању контакта и српском финансирању просветних и верских програма, као што је пре тога за Србе у Србији то означавало и коначно формирање српске државе. Одржању националног идентитета током XIX века доприносила је свест о животу у такозваној Старој Србији – области која није ушла у границе новоосноване Кнежевине Србије, али је деценијама тежила уједињењу.¹³ Срби из пограничне регије су често изражавали три врсте идентитета истовремено, етнич-

8 Макуљевић, Н. Црква Свете Тројице, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, ур. Макуљевић, Н. (2008), Врање: Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, стр. 32.

9 О свим овим примерима код: Женарју Рајовић, И. (2016) *Црквена уметност у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.

10 Димон, П. Период Танзимата (1839–1878), у: *Историја Османског царства*, ур. Мантран, Р. (2002), Београд: Clio, стр. 603.

11 Smit, A. *nav. delo*, str. 13. О развоју српске националне идеје видети: Макуљевић, Н. (2006) *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 6–13.

12 Тимотијевић, М. Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку, у: *Култ светих на Балкану II*, ур. Делетић, М. (2002), Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, стр. 113.

13 Појам Старе Србије, иако се јавио средином XVIII века, у употреби је колико и политички појам Србије, и односи се на територију која је остала јужно од новоосноване Кнежевине Србије. О томе детаљно: Илић, Ж. (2024) *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 79–117.

ки, верски и локални или територијални – говорећи да су Срби, хришћани и, на пример, народ бугарски уколико су живели у Нишком санџаку. Са друге стране, и у документима српских власти они се помињу као „Срби у Турској”, „онострански Срби”, док су Срби у Нишком санџаку понекад заиста називани и Бугарима.¹⁴ Кнежевина Србија у првим деценијама свог постојања, до убиства кнеза Михаила, није имала осмишљену стратегију деловања у Старој Србији, али је ипак цркве и манастире на Косову и Метохији континуирано помагала када је та помоћ тражена, па су њихови представници добијали новац или могућност да прикупљају добровољне прилоге по Србији.¹⁵ Српска власт сматрана је легитимним наследницима Немањића, па се и у молбама које су им слате за потребе цркава и манастира из свих крајева Старе Србије то и наглашавало. Они који су молили за помоћ називали су средњовековне задужбине славјаносердским, старославним и стародревним споменицима српске славе и прошлости, а актуелне владаре новим ктиторима.¹⁶ Братство Пећке патријаршије је у једној молби (1858) чак апеловало на кнеза Александра да не заборави „стару своју дедовину”.¹⁷

Организованије деловање започиње иницијативом митрополита српског Михаила 1868. године када је у Београду, унутар Министарства просвете покренут рад Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Македонији, који је потом систематски радио на буђењу и одржавању националне свести српског народа.¹⁸ Касније започиње и званично српско присуство на подручју Османског царства, отварањем српских конзулата у Скопљу и Солуну (1887), Битољу (1888), Приштини (1889) и Серу (1897). Захваљујући реформама у царству које су то омогућавале, а локална власт није (успешно) спречавала, тако је изграђен или обновљен и опремљен неопходним предметима и мобилијаром велики број цркава.¹⁹ Учешће Србије у црквеном животу и верској обнови у Рашко-призренској епархији огледало се и у константним напорима да на чело ове епархије дође митрополит српске народности, што се десило тек са Диони-

14 Такође, у једној молби из манастира Бање код Прибоја српским властима је послата молба у којој се говори о Србима – хришћанском и босанском народу. Јагодић, М. (2016) *Србија и Стара Србија (1839–1868), Наслеђе на јују*, Београд: Evoluta, стр. 44–46.

15 Исто, стр. 133.

16 Исто, стр. 53–69.

17 Исто, стр. 59.

18 Марковић Новаков, А. (2011) *Православна српска Бојословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш: Епархија рашко-призренска, Епархија нишка, стр. 17.

19 Јагодић, М. нав. дело, стр. 133. О слању новца црквама и манастирима на Косову и Метохији: Недељковић, С. (2012) *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш: Филозофски факултет, стр. 143–149, 225–227, 343–346, 392–394; Јагодић, М. нав. дело, 133–146; Шешум, У. (2017) *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд: Филозофски факултет, стр. 392–400. Ипак, османска власт је имала врло јасна правила о такозваним идентитетским садржајима у књигама, попут на пример географских уџбеника које су користила српска деца. Стога у њима није било места за географске појмове као што су Косово Поље или Краљева Гора, а етнографски подаци су били присутни само уколико су одговарали османским интересима. Илић, Ж. нав. дело, стр. 324.

сијем Петровићем 1896. године.²⁰ Такође, српске власти су од 1894. до 1910. године интезивно и званично радиле на признавању српске националности, али је то питање решено тек ослобођењем од османске власти. Ипак, иако не кроз званични систем администрације и лична документа, власти на терену јесу препознавале и признавале српску националност, српске школе, учитеље и митрополите.²¹

***

Од најранијих портрета Немањића у средњовековним храмовима, преко представа Светог Саве и Симеона, веома популарних у доба обновљене Пећке патријаршије, до хорова српских светих владара у XIX веку – заједничка карактеристика свих ових сликаних представа била је изражавање идентитета, који је за Србе у Османском царству једнако био национални и верски. Томе је осим историјског сећања на славну српску прошлост, живота на историјској српској земљи у чије се ослобођење веровало, језика и других градивних елемената идентитета, посебно доприносила чињеница да су имали своје небеске заштитнике. Стефан Немања, Растко Немањић и сви остали владари из рода Немањића, а потом и Бранковића, српски представници власти, историјске личности након смрти канонизоване и уврштене у ред светих, постале су национални заштитници. У српским срединама у XIX веку, славно доба Немањића представљало је идеал у и политичким и у црквеним програмима.²²

Ретко се срећу храмови на тлу Рашко-призренске епархије без сликаног лика макар једног националног светитеља, на иконама на иконостасу или као део програма зидног сликарства. Заправо, њихово увођење у сликани програм иконостаса може се пратити од самог почетка XIX века када су бјелопољски сликари Симеон и Алексије Лазовић осликали иконостасе за дечанске параклисе.²³ Иконостас у параклису Светог Димитрија, настао 1813–1814. године, карактерише ликовни програм у којем доминирају српски светитељи. Док се у престоној зони налазе Свети Сава и Свети Симеон, у вишим зонама краси га српски светитељски хор у којем је обједињено петнаест средњовековних светих Срба, владара, архијереја и монаха – Свети Стефан Првовенчани, Свети архиепископ Никодим, Свети Стефан Штиљановић, Свети архиепископ Сава II, Свети преподобни Теоктист, Свети краљ Милутин, Свети архиепископ Арсеније, Свети архиепископ Данило, Свети архиепископ Максим, Свети Василије Острошки, Свети преподобни Јоаникије Девички, Свети кнез Лазар, Свети Урош Рапави, Свети деспот Јован и Свети

20 Недељковић, С. *нав. дело, сѝр.* 367–379.

21 Јагодић, М. (2008) Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910, *Историјски часопис* књ. LVII, Београд: Историјски институт, стр. 346.

22 Макуљевић, Н. (2003) Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века. Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века, *Послвизантијска уметносѝ на Балкану, I том, Зборник Маѝице срѝске за ликовне уметносѝи* 32–33, Нови Сад: Матица српска, стр. 193–211.

23 Уп.: Станић, Р. (1992) Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима, *Саошѝишења* бр. XXIV, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 240–250.

Стефан Дечански.²⁴ Са једне стране, исказано је духовно јединство разједињене Српске цркве на територијама две царевине, Хабзбуршке и Османске, а са друге стране изражен је национални програм који снажно изражава и представа крунисаног двоглавог орла коју је изрезбарио дуборезац Трајко Рекалија у соклу и изнад царских двери. Исти мотив поновљен је 1818. године и на иконостасу параклиса Светог Николе, када је Лазовић сликао и иконе за иконостас придворне цркве кнеза Милоша у Крагујевцу, где је двоглави орао примењен као званично српско хералдичко знамење.²⁵ Три деценије касније у Дечанима настаје и раскошни дрвени трон за нетљене мошти Светог Стефана Дечанског. Резбарен, осликан и позлаћен, овај кивот украшен је сценама из житија Стефана Дечанског, уједно и националне историје, а краси га и чак тридесет и један медаљон са сликаним попрсјима националних светитеља и светитељки.

Угледајући се на раскошни дечански модел у параклису Светог Димитрија, а у складу са изузетним духовним и националним значајем Дечана за Србе на Косову и Метохији, и други поручиоци тражили су да се на нове иконостасе у тек обновљеним или новоизграђеним црквама, уведу ликови српских светих. Највећа њихова галерија била је остварена на иконостасу у Цркви Светог Николе у Приштини, где је иконе током 1843. и 1844. године сликала тајфа зограф Анастаса Константинова. Међу тридесет и седам икона смештених изнад престоних налазиле су се и иконе са ликовима десетак светих Срба.²⁶ Иконе српских светих срећу се и другим храмовима на тлу Рашко-призренске епархије, од Штиткова на крајњем северозападу, до Средачке жупе на самом југу. Ређе су самосталне иконе које нису биле на иконостасу, а икона Светог Саве који благосиља Србе из Цркве Светог Николе у Мушникову, коју је крајем XIX или почетком XX века насликао највероватније Аврам Дичов, представља изузетан пример.²⁷ На њој је насликана предимензионирана фигура Светог Саве у ентеријеру, који је одевен као оновремни архијереји и благосиља осам умањених женских и мушких фигура, од којих је половина у народним ношњама. Ова тема, која је за циљ имала истицање Савине просветитељске улоге, може се у српској визуелној култури пратити од 1838. године и бакрореза Доминика Преласке преко радова еминент-

24 Макуљевић, Н. Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839), у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, значај*, ур. Војводић, Д., Марковић, М. (2017) Београд: САНУ, стр. 321.

25 Исти мотив јавља се и 1815. године у Старој цркви у Нишу. Уп.: Костић, А. Иконостас цркве Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, у: *Споменица два века Саваре цркве у Крагујевцу (1818–2018)*, ур. Крстић, З. (2018), Крагујевац: Каленић, стр. 152–153.

26 Женарју Рајовић, И., Павличић Шарић, Ј. Баштина, пепео: уништавање црквеног сликарства током мартовског погрома на Косову и Метохији, у: *Маршовски погром: узрочи, разарања, последице*, ур. Виријевић, В. (2025), Грачаница – Чаглавица: Дом културе – Архив Косова и Метохије, стр. 229.

27 Женарју Рајовић, И. Црквена уметност Сиринићке и Средачке жупе у ери османске власти (XVI–XX век), у: *Цркве Сиринићке и Средачке жупе*, ур. Станчић Д. и др. (2024), Нови Сад: Матица српска, стр. 212.

них домаћих сликара попут Аврамовића, Тодоровића и Крстића, све до слике Уроша Предића из 1921.²⁸

Распоред икона на свим иконостасима одговара општеприхваћеним начелима, симболици и значењима, али уношењем српских светих парохија добија „личније” заштитнике. Доминантне су иконе Светог Симеона Мироточивог и Светог Саве,²⁹ који су врло присутни и у зидном сликарству. Њихово заједничко сликање било је готово неизоставно у време обновљене Пећке патријаршије, а било је засновано, осим на чињеници да су били оснивачи српске државе и цркве, и на њиховом заједничком прослављању кроз житија која су саставили хиландарски монаси Доментијан и Теодосије, као и заједничку службу.³⁰ У периоду након обнове Пећке патријаршије 1557. године, прикази ове двојице истакнутих представника куће Немањића сликају се редовно међу стојећим фигурама у западном делу наоса,³¹ док је за XIX век карактеристично њихово померање ка иконостасу, при чему се више не инсистира ни на њиховим заједничким приказима.³²

Путујући зографи који су украшавали православне храмове у овом рудном делу Османског царства, обрасце за сликање српских светитеља преузимали су из чувене Жефаровићеве *Сѣматѿоѿрафије* и уносили их у своје преписе још чувенијег сликарског приручника Дионисија из Фурне. Светитељи су сликани као фронтално постављене стојеће фигуре, у виду поворке, односно хора одабраних светитељских ликова.³³ Смештени у првој зони зидног сликарства у простору намењеном верницима, уз свете ратнике и лекаре, представљали су идеалне заштитнике у царству небеском. Док се Свети Симеон Мироточиви слика као великосхимник, а Свети Сава у архијерејској одежди, остали српски светитељи приказују се у владарским орнатима. Имају круну и скиптар, као инсигније власти и хермелински плашт, а врло често и мученички крст.

Један од сликаних програма који је најбогатији српским светитељима остварен је у Цркви Светог Димитрија у Добротину. Тамо је насликан чак и Свети Стефан Првовенчани, као монах и сигниран као Свети Симеон Првовенчани, краљ српски, чији се лик не среће у другим црквама, а насликана је и цела породица Бран-

28 Макуљевић, Н. (2006) *Умјетносћ и национална идеја у XIX веку*, стр. 104–105.

29 Срећу се у најразличитијим деловима епархије, у Великој Хочи, Ораховцу, Витини, Косовској Каменици, Ђилану, Косовској Митровици, Новом Пазару, Штитарима, Драганцу (...).

30 Милошевић Д. Срби светитељи у старом српском сликарству, у: *О Србљаку*, ур. Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 178–186.

31 Видети: Петковић, С. (1965) *Зидно сликарство на ѿдручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад: Матица српска, стр. 69, 161–214.

32 Женарју Рајовић, И. (2016) *Црквена умјетносћ у Рашко-ѿризренској епархији (1839–1912)*, стр. 175.

33 Српски свети владари срећу се и у храмовима ван Рашко-призренске епархије, захваљујући делатности дебарских и самоковских зографа. Уп.: Грозданов, Ц. Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века, у: *Западноевропски барок и византијски свет*, ур. Медаковић, Д. (1991), Београд: САНУ, стр. 217–224.

ковић – Свети Стефан деспот и Свети Јован деспот у владарским одежама, Света преподобна мати Ангелина и Свети Максим као српски архиепископ. Иако припадница Свете лозе Бранковића, Света мати Ангелина је присутност у црквеном сликарству стекла пре свега захваљујући женској побожности, као српска света заштитница жена. Тако је, поред цркве у Добротину, сликана и у црквама Светог Георгија у Станишору, Преображења Христовог у Пасјану, Светог Николе у Косовској Каменици, Новом Пазару, у припрати манастира Пећке патријаршије.³⁴

***

Кроз обликовање програма зидног сликарства, у којима су истакнуто место заузимали светитељи из лоза Немањића и Бранковића, црквено сликарство је служило прослављању прошлости државе и цркве, исказујући тако јасан национални идентитет заједнице. Специфична је у овом погледу област Косовског Поморавља, где су нарочито у зидном сликарству присутни српски свети. Такав је случај са црквама у Доњем Кормињану, Пасјану, Каменици, Станишору, Великом Ропотову, Гњилану, Драганцу. Истовремено, у свим овим црквама изражено је присуство приложничких натписа на великом броју икона, у чему се нарочито истиче Црква Светог Георгија у Станишору. На иконостасу ове цркве на готово свакој икони налази се већи број имена приложника из самог Станишора, као и из Гњилана и околних села попут Кусца, Кметовца и Коретишта. Осим тога, имена приложника срећу се и у зидном сликарству, као у Цркви Светог Николе у Гњилану, где је поред сваког светитељског лика остављено име и занимање онога ко је поручио његово сликање. Мноштво приложничких имена налази се и на зидовима цркве у Косовској Каменици.

Из Косовског Поморавља, тачније из Пасјана, потиче и култ Свете мученице Босиљке, која је вероватно крајем XVIII века отета како би се удала за неког Арнаутина, али није пристала, па је мучена и убијена, док су њени посмртни остаци зазидани у специфичној конструкцији уз северозападни стубац који дели припрату и наос у тамошњој цркви Преображења Христовог.³⁵ Док је цркву осликавао зограф Константин Јаковљевић око 1890. године, чланови породице Рајичић тражили су од њега да наслика две иконе њихове трагично пострадале преткиње, као и сажети циклус њеног страдања на конструкцији са њеним моштима. Попут Свете Злате Мегленске и Светог Георгија Јањинског, као и Кратовског, мученица Босиљка припада категорији такозваних народних култова или нових мученика, чије се страдање везује за период Османског царства. Увођење сликаног лика мученице Босиљке у сакрални простор и конструкција њеног култа представљају део процеса обликовања цркве као народне институције. Томе доприноси и начин њеног приказивања,

34 Женарју Рајовић, И. нав. дело, стр. 180. Детаљније о сликарству у добротинској цркви: Женарју Рајовић, И. (2024) Зидно сликарство у цркви Светог Димитрија у Добротину, *Баштина* св. 62, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 397–411.

35 Више о визуелним представама и култу ове мученице видети у: Женарју, И. (2014) Представе и култ мученице Босиљке у Пасјану, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 42, Нови Сад: Матица српска, стр. 187–202.

односно иконографски образац примењен у обликовању њеног лика, који одговара моделима конструисања народних мученика. Она је одевена у народну ношњу, белу хаљину дугих рукава, са јелеком и прегачом, такозваном бошчом, што представља типизирани пример народног одела из Косовског Поморавља.

На траси кретања македонских зографа ка Врањској епархији и даље, у Косовском Поморављу се развијала веома жива уметничка активност. Истовремено, као рубни део епархије читава област Поморавља била је са једне стране у додиру са католичком пропагандом која је стизала из католичких села Горње Мораве, а са друге стране раскршће утицаја Приштине и Врања, у додиру и са Нишском епархијом и на удару Бугарске егзархије. Жупа Изморник, са селима смештеним североисточно од Гњилана низ Биначку Мораву,³⁶ током XVIII века, иако географски логичан део Рашко-призренске епархије, због административне политичке поделе ипак била део Нишке епархије и истовремено део Крушевачког санџака, чија је престоница од последњих деценија XVIII века био Лесковац.³⁷ Међутим, након оснивања Рашко-призренске епархије, из архивских извора се види да је почетком XIX века Изморник био њен део, као резултат привременог успеха приштинских паша Џиниолија да власт прошире на штету лесковачких паша.³⁸

У оквиру Бугарске егзархије креиране 1870. године одмах су ушле Нишка и Нишавска (Пиротска) епархија, али је ферманом који је омогућио њено стварање било могуће и проширивање граница – „ако православни житељи других места, сви или бар две трећине, желе да се у духовним стварима потчине Бугарској егзархији, и ако се то испита, докаже и потврди“.³⁹ Стога је новооснована бугарска црква континуирано радила на придобијању верника који су имали право да духовну власт бугарског архијереја изабере уместо, на пример, рашко-призренског. Становници Изморника припали су Бугарској егзархији, али никада нису прихватили духовну надлежност бугарског митрополита, као ни чињеницу да су готово четири деценије административно били везани за удаљени Лесковац, а не за Гњилане које им је било у непосредној географској близини.⁴⁰ То је била последица политичких превирања – границе епархија су углавном пратиле административну расподелу санџака, односно пашалука.⁴¹ Борба за повратак у окриље Рашко-призренске уродила је плодом тек након ослобођења Ниша, Врања и Лесковца 1878. године.⁴² Неприхватање

36 Жупу Изморник чине села североисточно од Гњилана низ Биначку Мораву: Ранилуг, Петровце, Глоговце, Добрчане, Панчело, Велико и Мало Ропотово, Доње и Горње Кормињане, Дреновце, Томанце, Билинце и Доморовце. Веселиновић, М. С. (1900) Изморник, *Годишњица Николе Чујића* књ. XX, Београд: Задужбина Николе Чујића, стр. 216.

37 Шешум У. (2018) Границе Нишке епархије у 18. и 19. веку до 1834. године, *Црквене сџудије* св. 15, Ниш: Центар за црквене студије, стр. 541.

38 Исто, стр 541.

39 Радосављевић Ј. (2019) *Кнежевина Србија и Бујарска егзархија 1870–1878*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 120.

40 Веселиновић, М. С. нав. дело, стр. 216–220.

41 Шешум, У. нав. дело, стр. 539–540.

42 Веселиновић, М. С. нав. дело, стр. 216–220.

бугаризације цркве сликовито је исказано у једном извештају мештана Изморника Министарству просвете, који кажу: „(...) наш српски дух никако дао нам није покој да нашу србску народност изменимо (...) те се постарамо свим срцем и душом, да би се између нас сасвим та бугаризма изгладила (...)”⁴³

Такође, становници ове области суочили су се и са још једном историјском неправдом. У јануару 1878. године, српска војска је заузела Гњилане, као и Грачаницу и Приштину, што је представљало вековима очекивани подухват који ће Србе коначно ујединити у једну државу. Међутим, након Једренског примирја, војска је била приморана да се повуче, и потом је и одредбама Берлинског конгреса утврђено да приштинска и гњиланска каза дефинитивно остају у границама Османског царства.⁴⁴ То разочарење међу локалним становништвом изражавано је у бројним апелима и молбама у којима се јасно увиђа њихово схватање идентитета. Један од таквих је и допис гњиланских Срба упућен кнезу Милану Обреновићу у априлу 1878. године: „(...) Гледао је, велимо, народ српски нашег краја све ово и много шта црње и горе, али није никад под теретом свега овог тако закукао као што је закукао сада, кад се пронесе у околини глас, да он није крв од крви и кост од кости Србинове, да га хоћеју да отргну од рођене браће своје у кнежевини Србији, и придруже к Бугарима, или што је још црње, оставе на веки под Турцима, како какву безимену гомилицу људи, која нема свог народног имена и своје свести! (...) Ако су за непријатеље наше слаби докази српски споменици наших славних Немањића, који на сваком кораку у околини нашој сведоче нашу прошлост и славу српску (...) ако је мало и то што једним истим језиком с народом кнежевине говоримо, што имамо једне обичаје, славе, заветине (...)”⁴⁵

***

У теократски устројеном, и у неким деловима изражено мултиконфесионалном Османском царству, питање идентитета било је веома важно. Идентитети су изражавани кроз коришћење визуелних верских симбола, изградњу и коришћење верских објеката, њихово опремање и украшавање сликама и предметима религиозне садржине. Инсистирање на славној средњовековној српској прошлости и државној самосталности унутар цркве, обезбедило је очување православног и српског идентитета. Истовремено, схватање српских светитеља као креатора славне српске прошлости која је у сржи националног историјског сећања, довело је и до преплитања ова два идентитета. Тако је црквена уметност у XIX веку поред употребне и илустративне функције у складу са током богослужења, била ангажована и у функцији уобличавања приватног и јавног, верског и националног идентитета, а у оквиру дозвољених законских норми.

43 Архив САНУ, Историјска збирка, Јован Ристић, XII/7, лист 437.

44 Алексић Ј. О краткотрајном ослобођењу Гњилана током другог српско-турског рата (1877–1878), у: *Наука без граница II: 5. Гласови*, ур. Лончар-Вујновић М. (2019), Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, стр. 109–125.

45 Српске новине, б. 5. 1878, 1–2.

ЛИТЕРАТУРА:

- Алексић Ј. О краткотрајном ослобођењу Гњилана током другог српско-турског рата (1877–1878), у: *Наука без ираница II: 5. Гласови*, ур. Лончар-Вујновић М. (2019), Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, стр. 109–125.
- Веселиновић, М. С. (1900) Изморник, *Годишњица Николе Чујића* књ. XX, Београд: Задужбина Николе Чујића, стр. 216–227.
- Грозданов, Ц. Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века, у: *Зайадноевројски барок и византиски свеј*, ур. Медаковић, Д. (1991), Београд: САНУ, стр. 217–224.
- Димон, П. Период Танзимата (1839–1878), у: *Историја Османској царсџва*, ур. Мантран, Р. (2002), Београд: Слио, стр. 555–630.
- Женарју, И. (2014) Представе и култ мученице Босилке у Пасјану, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 42, Нови Сад: Матица српска, стр. 187–202.
- Женарју Рајовић, И. (2016) *Црквена уметности у Рашко-џризенској епархији (1839–1912)*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.
- Женарју Рајовић, И. Јерусалимска соба у Великој Хочи, у: *Косово и Метохија кроз чињенице, џумачења и симболе, књ. 2 Историја и етнологија*, ур. Женарју Рајовић И. и Зарковић В. (2023), Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 87–104.
- Женарју Рајовић, И. Црквена уметност Сиринићке и Средачке жупе у ери османске власти (XVI–XX век), у: *Цркве Сиринићке и Средачке жупе*, ур. Станчић Д. и др. (2024), Нови Сад: Матица српска, стр. 175–255.
- Женарју Рајовић, И. (2024) Зидно сликарство у цркви Светог Димитрија у Добротину, *Башићина* св. 62, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 397–411.
- Женарју Рајовић, И., Павличић Шарић, Ј. Баштина, пепео: уништавање црквеног сликарства током мартовског погрома на Косову и Метохији, у: *Мартовски џојром: узроци, разарања, џоследице*, ур. Виријевић В (2025), Грачаница – Чаглавица: Дом културе – Архив Косова и Метохије, стр. 215–243.
- Илић, Ж. (2024) *Историјска картографска Срдије и Сџаре Срдије у друој џоловини 19. и џочетком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Јагодић, М. (2008) Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910, *Историјски часопис* књ. LVII, Београд: Историјски институт, стр. 343–354.
- Јагодић, М. (2016) *Срдија и Сџара Срдија (1839–1868), Наслеђе на јују*, Београд: Evoluta.

- Костић, А. Иконостас цркве Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, у: *Сјоменица два века Сџаре цркве у Крагујевцу (1818–2018)*, ур. Крстић, З. (2018), Крагујевац: Каленић, стр. 147–185.
- Макуљевић, Н. (2003) Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века. Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века, *Посџвизантијска уметносџи на Балкану, I џом, Зборник Маџице срџске за ликовне уметносџи* 32–33, Нови Сад: Матица српска, 193–211.
- Макуљевић, Н. Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку, у: *Приватни живосџ код Срба у деветнаесџтом веку*, прир. Столић А., Макуљевић Н. (2006), Београд: Слио, 17–53.
- Макуљевић, Н. (2006) *Уметносџи и национална идеја у XIX веку, Систем евројске и срџске визуелне кулџуре у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Макуљевић, Н. Црква Свете Тројице, у: *Саборни храм Светџе Тројице у Врању 1858–2008*, ур. Макуљевић, Н. (2008), Врање: Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, стр. 23–44.
- Макуљевић, Н. Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839), у: *Уметничко наслеђе срџског народа на Косову и Меџохији. Исџорија, идентитет, ујроженосџи, значај*, ур. Војводић, Д., Марковић, М. (2017) Београд: САНУ, стр. 313–323.
- Марковић Новаков, А. (2011) *Православна срџска Бојословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш: Епархија рашко-призренска, Епархија нишка.
- Милошевић Д. Срби светитељи у старом српском сликарству, у: *О Србљаку*, ур. Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 143–268.
- Недељковић, С. (2012) *Србија и Косово и Меџохија (1856–1897)*, Ниш: Филозофски факултет.
- Петковић, С. (1965) *Зидно сликарсџво на јодручју Пећке јайџријаршије 1557–1614*, Нови Сад: Матица српска.
- Радосављевић Ј. (2019) *Кнежевина Србија и Бујарска ејзархија 1870–1878*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Срџске новине*, 6. 5. 1878, 1–2.
- Станић, Р. (1992) Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима, *Саојшџења* бр. XXIV, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 229–262.
- Тимотијевић, М. Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку, у: *Кулџи светџих на Балкану II*, ур. Делетић, М. (2002), Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, стр. 113–144.

- Шешум, У. (2017) *Србија и Сџара Србија (1804–1839)*, Београд: Филозофски факултет.
- Шешум У. (2018) Границе Нишке епархије у 18. и 19. веку до 1834. године, *Црквене сџугије* св. 15, Ниш: Центар за црквене студије, стр. 539–545.
- Cvitković, I. (2011) Identitet i religija, *Diskursi: društvo, religija i kultura* god. I, br. 1, Sarajevo: Predstavništvo Centra za empirijska istraživanja religije u BiH, str. 11–26.
- Makuljević, N. Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju. Zbornik radova 2*, ur. Kamberović, H. (2011) Sarajevo: Institut za istoriju, str. 213–227.
- Smit, A. (1998) *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Van Alphen, E. Strategies of identification, in: *Visual culture: images and interpretation*, eds. Bryson N. et al. (1994), Hanover: Wesleyan University Press, p. 260–271.

Ivana Ženarju Rajović

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić, Kosovo and Metohija

CHURCH ART AND IDENTITY IN KOSOVO AND METOHIJA
IN THE 19th CENTURY

Abstract: In the Ottoman Empire, identities were expressed through use of visual religious symbols, construction and use of religious buildings, and their furnishing and decoration with paintings and objects of religious content. In Serbian Orthodox churches renovated and newly built in the 19th century, images of Serbian saints were painted on icons or as part of a wall painting programme. Through a brief overview of painting activities in churches in Kosovo and Metohija, from the magnificent iconostasis in the chapel of St. Demetrius in Dečani monastery, with as many as fifteen icons of Serbian saints from the Nemanjić and Branković eras, through the iconostasis in Priština, to the wall painting in Dobrotin, as well as other examples, the paper presents the phenomenon of the phenomenon of intertwined religious and national identities. Attention is also drawn to the orientation of the Serbs from this area towards Serbian authorities and their mechanisms for financing educational and religious programmes.

Key words: *identity, church, icons, wall painting, Kosovo and Metohija, Diocese of Raška and Prizren, Ottoman empire*

Црква Светог кнеза Лазара у Доњој Гуштерици, 1906.
(Историјски архив Београда)

Сокл иконостаса параклис Светог Николе, Манастир Дечани, 1818.
(Републички завод за заштиту споменика културе, Београд)

Свети Сава и Свети Симеон, Црква Светог Николе у Приштини, 1843/44.
(Републички завод за заштиту споменика културе, Београд)

Целивајућа икона Свете мученице Босиљке, Преображењска црква у Пасјану, 1892.
(Ивана Женарју Рајовић)

Драгана Церовић

Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, Србија

ПЕЋ КАО ДУХОВНИ ТОПОНИМ У ДЕЛУ ЖИВОТ АРХИЕПИСКОПА ДАНИЛА ДРУГОГ ДАНИЛОВОГ УЧЕНИКА

DOI 10.5937/kultura2691069C

УДК 821.163.1.09-94 Данилов ученик
726(497.115)

оригиналан научни рад

Датум пријема: 15. 4. 2026.

Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: У раду је анализиран Пећ као духовни топоним у делу „Живот архиепископа Данила Другог“ Даниловог Ученика. Полазећи од теорије хијеротопије Алексеја Лидова, истражује се начин на који житијна нарација обликује сакрални простор као интегралну целину архиепископуре, литургије и духовног искуства. Поседна њажња посвећена је улози архиепископа Данила II у конституцији Пећи као духовног центра, кроз неимарство, литургијски живот и култ светитеља. Показује се да Пећ у тексту функционише као симболички и теолошки осмишљен простор, који превазилази географско значење и задобија карактер духовног топонима. У том контексту, Пећ се може тумачити као земаљски ограз Небеског Јерусалима и као простор у коме се пројимају историјска и есхатолошка димензија.

Кључне речи: Пећ, архиепископија, Данило II, сакрални простор, хијеротопија

Господе! Омилу ми је стлан дома твојеја, и мјесто насеља славе твоје.

(Пс. 26, 8)

Духовни и културни идентитет српског народа неодвојиво је повезан са проучавањем његовог средњовековног књижевног наслеђа. Унутар тог корпуса, житијна књижевност заузима посебно место, јер представља синтезу историјске нарације, теолошке егзегезе и књижевне интерпретације личности и сакралног простора. Анализа сакралног простора у житијној књижевности може се продубити применом теоријског оквира хијеротопије, који је развио Алексеј Михајлович Лидов (Алексеј Михайлович Лидов). Према овом приступу, стварање светих простора представља посебан облик људске креативности, али и предмет научног проучавања, будући да су такви простори намерно обликовани као

места комуникације са трансцендентним. Хијеротопија подразумева интеграцију архитектуре, слике, светлости, звука и литургијског чина у јединствену духовну целину, при чему сакрални простор не настаје спонтано, већ као резултат свесног обликовања духовног искуства. Пећ у делу Даниловог Ученика може се посматрати управо као такав интегрисани сакрални систем, у коме се различити елементи уједињују у јединствену духовну сцену. Према теорији хијеротопије Алексеја Лидова, сакрални простор настаје синтезом материјалних и литургијских елемената, што верницима омогућава искуство присуства свештене историје. У том дискурсу, Пећ се може разумети као простор српске црквене традиције, у коме се земаљски топос преображава у симболичку пројекцију небеске стварности. Лидов схвата хијеротопију и као процес у коме људи кроз стварање светиња остварују јединствен облик креативности, и као научну дисциплину која проучава резултате те креативне активности.¹

Житијна традиција у српској књижевности обликовала се под снажним утицајем византијске хагиографије, при чему простор често поприма симболичко значење и чврсто се везује за духовно искуство. Архиепископ Данило II Пећки наставља ову традицију, али је истовремено трансформише увођењем елемената историјског приповедања. Његов зборник *Живојши краљева и архиејискоја срѣских* конституише сложена наративну целину у којој се, поред житија владара и црквених поглавара, артикулише и суштинска визија духовне генеалогije српске државе.

Архиепископ Данило је рођен око 1270. године у истакнутој феудалној породици. Замонашен је у манастиру Кончулу, а затим је прешао у архиепископију Пећки манастир и постао презвитер (јеромонах). Могуће је да се звао Десислав, јер је уобичајено да монашко име почиње истим словом као и световно. Био је игуман манастира Хиландара на Светој Гори (1306–1311). Краљ Стефан Урош III га 1323. године шаље у дипломатске мисије у Бугарску и Цариград. Исте године му је поверена управа над Српском црквом. На месту архиепископа остаће до смрти, 1337. године. Биографије које је написао ушле су у зборник *Живојши краљева и архиејискоја срѣских*.²

Сам архиепископ Данило II именује се као *Пећки*: „Архиепископ Данило II или Данило Пећки, како се обично назива наш писац као литерарни стваралац”³, што указује на трансформацију географског топонима у компоненту духовног и личног идентитета. Топоним Пећ овде постаје више од географске одреднице и означава духовни ауторитет и припадност сакралном простору.

1 О концепту хијеротопије који је формулисао Алексеј Михајлович Лидов видети: Роровић, Д. (2011) *Alexei Lidov, Hierotopy. Spatial Icons and Image-Paradigms in Byzantine Culture*, in: *Balkanica* XLII, pp. 217–221.

2 Радојичић, Ђ. (1963) *Творци и дела сѣаре срѣске књижевности*, Титоград: Графички завод, стр. 113–119.

3 Петровић, Д. (1988) *Песнички радови архиепископа Данила*, у: *Живојши краљева и архиејискоја срѣских*; *Службе*, приредили Мак Данијел, Г. и Петровић, Д. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, стр. 25.

Живої архиепископа Данила Другої, дело Даниловог Ученика, наставља и осмишљава традицију свог учитеља тако што Пећ представља не само као географски топоним, већ као живу духовну заједницу. Данилов Ученик, чији идентитет остаје непознат, сматра се кључним аутором који је наставио рад архиепископа Данила II. Он је, према научним сазнањима, написао *Живої архиепископа Данила Другої*, а највероватније и житија Стефана Дечанског и Стефана Душана. Његов рад одликује се великим поштовањем према учитељу, којег је пратио више од три деценије, што је и био главни подстицај за бележење његове биографије⁴. Као потврда његовог ауторства у литератури се често наводи почетак Даниловог житија, где он сам себе дефинише следећим речима: „Но ја, грешни и недостојни слуга његов, од њега храњен и љубим и васпитан у сваком доброразумију и упућиван на добре навике, да како год такво у заборав одложивши и леношћу оптерећен не споменем његова добра дела и цео живот сасвим у љубави Божјој?”⁵ Иако су формулације попут „ја грешни и недостојни” представљале уобичајен топос скромности код средњовековних писаца, оне у случају Даниловог Ученика надилазе књижевну конвенцију. Његове речи о томе да је од учитеља „храњен и љубим и васпитан у сваком доброразумију” сведоче о дубоком личном поштовању и блискости са архиепископом Данилом II.

Кроз опис устоличења, неимарских подухвата и култа светитеља, Данилов Ученик приказује Пећ као сакрални топос у којем се утврђује континуитет светосавског наслеђа. Пећка архиепископија, под Даниловим вођством, постаје извориште хијеротопије, активног стварања светог простора које се огледа у подизању цркава Богородице Одигитрије, капеле Светог Арсенија и цркве Светог Николе. Овим градитељством Данило није само физички проширио седиште цркве, већ је „створио услове у којима су могли да се остваре захтеви државе и цркве за писаном историјом”.⁶ Ученик наглашава да је Данило, као „надзорник изградње Дечана и живописања Пећи, које је обухватило и осликавање лозе Немањића”, био кључна фигура у визуелном и књижевном обликовању култа династије.⁷ За Ученика, Пећ је место где се чувају мошти светих архиепископа, попут Јевстатија I, чији је пренос у Пећ извршио архиепископ Јаков, а чије је поштовање Данило касније утврдио писањем житија и службе.⁸

Хијеротопијски дискурс омогућава да се Пећ, као седиште архиепископије, посматра не само као архитектонски комплекс, већ и као свесно конструисан сакрални простор у којем се прожимају духовни живот, црквена архитектура,

4 Мак Данијел, Г. (1989) Увод, у: *Данилови насџављачи: Данилов Ученик, друїи насџављачи Данилової зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, стр. 14–15.

5 Данилов Ученик (1989) Живот архиепископа Данила Другог, у: *Данилови насџављачи: Данилов Ученик, друїи насџављачи Данилової зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, стр. 80.

6 Гордон Мак Данијел, нав. дело, стр. 13.

7 Исто.

8 Исто, стр. 20.

сликарство и историјско памћење. У раду се користе појмови духовни топоним, сакрални простор и метафизички простор, који се не јављају као синоними, већ као међусобно повезане категорије. Сакрални простор означава конкретно место освећено литургијским и култним деловањем, док метафизички простор подразумева његову духовну, надчулну димензију. Појам духовног топонима обједињује ова два нивоа, означавајући простор који, иако географски одређен, функционише као носилац сложеног духовног значења.

Слике Вишњеј Јерусалима у обликовању сакралној ѿойоса Пећи

У средњовековној хришћанској књижевности, простор углавном превазилази своје географско значење и постаје носилац духовне симболике. Пећ, као седиште српске архиепископије, у делу *Живој архиепископа Данила Другој*, није представљен само као место управе и богослужења, већ као сакрални топоним у којем се остварује мистична заједница земаљске и небеске Цркве. Управо због тога Пећ се може сагледати у аналогији са библијским појмом Вишњег или Небеског Јерусалима.

Према Милошу Живковићу, средњовековно поимање простора дубоко је сакрализовано и засновано на симболичком доживљају света, где се кроз архитектуру, књижевност и уметност материјално преображава у духовно. Кључни концепт у овом процесу је хијеротопија, односно активно стварање светог простора које за свој коначни узор увек има Јерусалим. Аутор истиче да се кроз средњовековну егзегезу град разуме двоструко: као конкретна географска тачка („пупак света“) и као есхатолошка визија Небеског Јерусалима, при чему је идеал хришћанског света био да се политичка и физичка мапа ускладе са оном идеалном, библијском пројекцијом.⁹

У *Свјетом писму* Небески Јерусалим означава духовни град спасења и коначног сабрања праведника. У „Посланици Јеврејима“ овај град се описује као место где се сабира заједница светих: „Него приступисте к Сионској гори, и к граду Бога живога, Јерусалиму небескоме, и многијем хиљадама анђела“.¹⁰ Овде се духовни простор дефинише као место сабрања небеске и земаљске Цркве, што представља основни модел сакрализованог простора у хришћанској мисли.

Аналоган поступак препознаје се и у делу Даниловог ученика, када се описује престо архиепископства Данила Другог: „Јер откада прими престо архијерејства подигнут од Господа, поче се неослабно подвизавати добрим подвигом, чинећи свака дела непорочно у прилагању трудова за божаствену цркву, коју достојно могу звати дом Спасов мојега Владике, архиепископија српска“.¹¹

Данило се моли и захваљује Богу за дар архијерејства:

9 Живковић, М. (2017) Земаљски и небески Јерусалим у Српској Александриди, у: *Зборник радова Византолошког института* LIV, приредили Максимовић Љ. и Крсмановић Б., Београд: Византолошки институт САНУ, стр. 197–199.

10 (Јевр. 12, 22).

11 Данилов Ученик, нав. дело, стр. 108.

„Величајући величам Те, Господе Боже мој, и славим име Твоје за множину не-исказане Ти доброте, коју чиниш са мном недостојним од младости моје па све до сада, не удаљујући од Твојих милосрђа, но још више на већа преводећи, отуда долази унапред разумевање будућих ствари и разумевање тајана, јављање сакривенога, раздавање благодати, и небесни живот тј. зборовање са анђелима и бесконачно весеље, сједињење са Тобом на висинама и коначна жеља, тј. бесконачна радост.¹²

Данилово разумевање архијерејства као дара од Бога подразумева да епископ није тек управитељ земаљске заједнице, већ служитељ који предводи народ ка есхатолошкој пуноћи. Његова молитва и благодарење могу се тумачити као свест о томе да је постављен да предосећа будућу, небеску стварност. Као предстојатељ литургијског сабрања, он већ овде и сада учествује у реалности Небеског Јерусалима, који се у богословљу схвата као савршена заједница Бога и људи.

Тако се архијерејство јавља као служба која има двоструку димензију: историјску и есхатолошку. С једне стране, оно је укореењено у конкретном простору (Пећ као духовни центар), а с друге стране, упућује на преображену стварност Небеског Јерусалима. Данило, благодарећи за дар архијерејства, заправо благодари за учешће у тој тајни: њему је поверено да у времену и простору обликује заједницу која је призвана да постане део небеске, вечне Цркве. Пећ као духовни топоним може се разумети као икона Небеског Јерусалима, а архијереј као онај који ту икону оваплоћује, предводећи народ ка њеном коначном остварењу.

Путем симболичке сакрализације простора, утемељене на библијском паралелизму и хагиографској поетици, у „Животу архиепископа Данила Другог” обликује се специфична духовна географија. Пећ постаје место присуства благодати, простор литургијског сабрања и простор есхатолошког ишчекивања, што га чини сакралним топосом аналогним Небеском Јерусалиму.

Ова типолошка паралела може се продубити упућивањем на библијску визију Небеског Јерусалима, описану као савршено уређени сакрални простор у коме пребива Бог са људима.¹³ Пећ се у житију јавља као његов земаљски одраз, односно као простор који у историјском времену антиципира будућу, преображену стварност.

Архиепископска служба у функцији сакрализације ѱросѿора

Архиепископ Данило II био је једанаести поглавар аутокефалне Српске цркве после Светог Саве. Наследио је архиепископа Никодима и руководио је црквом у Србији у време двојице српских владара, краља Стефана Уроша III Дечанског и краља Душана. Посебно значајан податак у биографији архиепископа Данила II јесте тај да је пре него што је постао црквени поглавар био на истакнутим местима у административно-управној структури Цркве. Нарочито је значајно његово игумановање у Хиландару, затим период када је био епископ бањски, а након тога и хумски. Свој

¹² Исто, стр. 107.

¹³ (Откр. 21).

монашки пут, архиепископ Данило II је започео као обичан монах у манастиру Светог Николе у Кончулу на Ибру и до своје смрти прошао је све јерархијске степене.¹⁴

Долазак Данила II на архиепископски престо представља почетни тренутак његове духовне мисије. Сам чин устоличења није приказан само као административни догађај, већ као присуство Божије благодати коју на себи осећа *наречени* монах Данило: „И тако га узведоше на престо светога архијереја Саве, на дан празника Ваздвижења Часнога Крста, прославише га рекавши: ‹Данилу преосвећеному архиепископу свију српских и поморских земаља многа лета!›”¹⁵

Чином устоличења се успоставља веза између личности архиепископа и простора који он духовно обликује. Пећ, као седиште архиепископије, постаје место отеловљења апостолске власти: „А када овај господин мој виде такав дар пресветога Духа, како му се даде власт почести седења апостолскога, коју никада није хтео нити се тому надао, не мале хвале благодарења даваше Господу Богу, чијом вољом би удостојен неисказане милости”.¹⁶ Тако се простор Пећи не доживљава само као седиште, већ као продужетак светосавског наслеђа и место континуитета духовне власти.

Један од кључних момената сакрализације простора у тексту јесте поистовећивање архиепископије са „домом Спасовим”: „Јер, откада прими престо архијерејства подигнут од Господа, поче се неослабно подвизавати добрим подвигом, чинећи свака дела непорочно у прилагању трудова за божаствену цркву, коју достојно могу звати дом Спасов мојега Владике, архиепископија српска”.¹⁷ Ова одредница има снажну теолошку импликацију, јер Пећ постаје место у коме пребива сам Христос. Пећ се именује као „дом Светих Апостола”, чиме се директно повезује са апостолским наслеђем. Устоличење архиепископа у таквом простору је чин апостолске преемствености.

Литургијски карактер простора

Писац у тексту посебно наглашава литургијски карактер простора, представљајући Пећ као место у коме се црквена заједница остварује и пројављује пре свега кроз богослужење: „Но када се догодио дан кога празника, ушавши у цркву са Богом дарованом му децом, и целим клиром црквеним, свршаваше с њима узношења Божја грлима, како је достојно на похвалу којег празника, као и славни добри песник будећи све ка истинитом подвигу душевнога стицања”.¹⁸

14 Поповић, Р. Архиепископ Данило II и управљање црквом, у: *Архиепископ Данило II и његово доба* (међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987), ур. Ђурић, В. Ј. (1991), Београд: САНУ, стр. 89.

15 Данилов Ученик. (1989) Живот архиепископа Данила Другог, у: *Данилови насљављачи: Данилов Ученик, дрући насљављачи Даниловој зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, стр. 37.

16 Исто, стр. 106.

17 Исто, стр. 108.

18 Исто.

Овим описом литургија се приказује као централни догађај који дефинише време и простор, празнични дан није тек календарска одредница, већ тренутак у коме се заједница сабира и улази у живи однос са Богом. Овакво разумевање сабрања кореспондира са јеванђељском истином: „Јер гдје су два или три сабрани у име моје ондје сам ја међу њима”.¹⁹ Динамика овог сабрања указује на саборни карактер Цркве. Литургијско појање, означено као *узношења Божја їрлима*, не представља само естетски чин, већ духовно уздизање заједнице, њено учешће у небеској литургији. У том светлу, Пећ се не јавља само као место окупљања, већ као простор у коме се остварује жива веза између земаљске и небеске Цркве.

Неимарсїво као хијероїоїјски чин

Посебно значајан аспект у формирању Пећи као духовног топонима јесте неимарство. Архиепископ Данило II представљао је изразит пример симфоније, односно сагласја духовне и световне власти у средњовековној Србији и имао је значајног удела у изградњи Бањске и Дечана, највећих ктиторија свога доба, као и у формирању црквено-правног устројства њихових властелинстава.²⁰

Подизање цркава није само архитектонски подухват, већ духовни чин стварања светог простора. О томе сведочи молитва коју архиепископ Данило упућује Господу: „Утврђење онима који се надају на Тебе, Боже Господе свега, погледај на жељу моју, коју треба од незлобивога Твога човекољубља, да сазидам храм у име пресвете Твоје Матере, не би ли ми била молитвеница у дан туге моје страшнога Твога испитивања”.²¹ Молитва открива есхатолошку димензију црквеног градитељства, будући да храм није намењен искључиво задовољењу духовних потреба у овоземаљском животу, већ има значај и у перспективи будућег суда. Опис изградње цркве Богородице Одигитрије посебно наглашава естетску димензију, која у овом контексту не представља само визуелну категорију, већ пројаву Божије славе. Пећ постаје простор у коме се небеско открива у земаљском: „Божаствену напред речену цркву изнутра украси ишараним лепотама, да је дивно гледати”.²²

Умножавање свейїх їросїора као одјек унуїрашње духовне їеоїрафије

Посебно упечатљив елемент представља чињеница да Данило II у оквиру једног архитектонског комплекса подиже више цркава: „Унутра, у тој светој цркви, у једно здање начини две цркве: једну у име Претече, а другу у име светога Арсенија архиепископа”.²³ Ово упућује на слојевиту духовну географију у којој се више сакралних тачака сабира и обједињује унутар јединственог простора.

Такође, архиепископ Данило II подиже и малу цркву посвећену Светом Николи, која у оквиру архитектонске целине добија посебан значај. „Мала црква посвећена

19 (Мт. 18, 20).

20 Поповић, Р. нав. дело, стр. 95.

21 Данилов Ученик, нав. дело, стр. 110.

22 Исто, стр. 111.

23 Исто.

Св. Николи ослања се на јужни зид Богородичине цркве, али је издвојена од три обједињене цркве. И њу је подигао архиепископ Данило II, у исто време приближно када и цркву Богородице и припрату са пиргом, између 1330. и 1337. године”.²⁴

О овом градитељском подухвату Данила II сведочи и запис Даниловог Ученика, који указује на његову тежњу да и мањим храмовима прида пуноћу литургијског достојанства: „учини близу ње под једним кровом малу црквицу у име великога архијереја Христова Николе, и њу украси сваким благољепијем, да се у њој врше сви уставни божаствени, као што и велике цркве имају предање.”²⁵

Неуморно градитељство архиепископа Данила II говори о јасној тенденцији умножавања светости и проширења сакралног простора, где сваки нови храм или капела постају носиоци духовности и настављају нит литургијског и молитвеног живота.

Припрати као симболичко проширење простора

Подизање припрате представља значајан моменат у архијерејској градитељској активности Данила II: „Припрату испред трију цркава подигао је архиепископ Данило II почетком четврте деценије XIV века. У његовој биографији ова градња описује се доста подробно. Посебно се истиче да је желео да сазида припрату «достојну многога причања»”.²⁶

Припрата није само архитектонски додаток, већ простор прелаза, граница између профаног и сакралног. Опис њене лепоте указује на рајску симболику, где простор постаје предукус есхатолошке стварности: „И опет већу част приложи таквоме здању, сву изографисавши је као и травне цветове и много украшене, тако да су је сви богољубиви гледали украшену у лице. А ту начини и помост по њој у висину, што се зове катихуменија по којима ће ићи архијереј у божаствену цркву”.²⁷

Јединство сакралног простора додатно се наглашава повезивањем припрате са другим црквама: „Јер цело здање таквога дела прво умом својим све размери, што ће бити од почетка до краја, каква јој је висина, каква дужина, каква ширина, тако да се она наслања у сједињењу ка првосазданој цркви Светих Апостола, и цркви светога Димитрија и ка храму Пресвете Богородице, који је рукотворио овај преосвећени”.²⁸ У припрати се посебно издваја фреска „Лоза Немањића” (из 1335–1337) на којој је приказан родослов Немањића. Немањићи су на фресци прослављени као што их је и Данило прослављао у житијима.²⁹

У духу свог градитељског и духовног рада, Данило II настојао је да храмове у Пећи обогати и кроз писано стваралаштво. „Састављао је многобројне књиге и из-

24 Петковић, С. (1982) *Пећка патријаршија*, Београд: Српска патријаршија, стр. 31.

25 Данилов Ученик, нав. дело, стр. 111.

26 Петковић, С. нав. дело, стр. 27.

27 Данилов Ученик, нав. дело, стр. 112.

28 Исто.

29 Радојичић, Ђ. (1963) *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград: Графички завод, стр. 119.

налазио је оне које пре никада нису биле, и њима као лепотом звезда обасу Господом поверене му храмове божаствене”.³⁰ Метафора „лепоте звезда” указује на космичку димензију простора у коме се Пећ представља као одраз небеског поретка.

Разуђеност простора сведочи о динамичком карактеру Пећи. Простор није затворен и статичан локалитет, већ живи духовни центар, у коме се различити облици побожности и црквене праксе укрштају. Управо у тој сложености огледа се његова хијеротопијска природа, она је, као живи организам, створена као простор који треба да обухвати и изрази пуноћу црквеног живота.

Изградња цркве не представља само материјални чин, већ процес у коме се обликује простор способан да пројављује присуство свештеног. Пећ се тако јавља као простор у коме се различити чулни и духовни елементи повезују у јединствено искуство, обједињујући визуелно, звучно и литургијско деловање у једну целовиту духовну реалност.

Смрт архиепископа у Пећи

Смрт архиепископа у Пећи заокружује његову функцију као метафизички простор. „Овај преосвећени господин мој архиепископ кир Данило, смерни и кротки и ништељубиви, искусан и изабрани у заповестима Божјим, а још и процвета у добрим делима, и поживе у светитељству на престолу светога Саве четрнаест година и три месеца, богоугодно поживе и Господу угоди, и усну с миром и ка Господу отиде месеца декемврија деветнаести дан у први час ноћи”.³¹

Хагиографска формулација *поживе у свейишѣльствѣ* представља вредносни суд о читавом животу архиепископа, у коме временска одредница добија духовни смисао. Чињеница да се такав живот окончава у Пећи има симболичко значење, Пећ постаје место коначног сусрета са Богом, односно простор у коме се земаљски пут довршава у есхатолошкој перспективи. На тај начин, Пећ обухвата читав духовни лук, од устоличења до упокојења, и показује се као топос који не само да прати, већ и обликује судбину архиепископа.

Закључак

У закључку, Пећ се у делу *Живот архиепископа Данила Другог* показује као сложен духовни топоним. У тексту је више пута наглашена идеја *ѣрајној сѣомињања*: „Издавањем многога свога злата начинише му у приморју звона доброгласна, и њих донесе са многим трудовима, и постави их ту на предивну хвалу и част светих апостола, а на своје блажено и вечно спомињање”.³²

Пећ у делу функционише као сложен духовни топоним. Пећ је место архијерејске власти и континуитета светосавског наслеђа, литургијски центар сабрања, простор хијеротопијског стварања светости, микрокосмос хришћанске духовне

30 Данилов Ученик, нав. дело, стр. 109.

31 Исто, стр. 117.

32 Исто, стр. 113.

географије, и место есхатолошког ишчекивања и вечног памћења. Кроз делатност Данила II, Пећ се преображава из географске тачке у сакрални универзум, у коме се сусрећу историја, теологија и уметност. Управо у томе лежи његов значај као духовног топонима у српској средњовековној књижевности.

Слично разумевање сакралног простора може се уочити и у ранијој српској хагиографској традицији, нарочито у представљању Жиче као духовног центра. Међутим, док се у тим текстовима нагласак ставља на утемељење аутокефалне Цркве, у делу Даниловог ученика долази до израженијег развоја идеје простора као интегралног носиоца духовног искуства. Пећ се тако не представља само као седиште, већ као динамички организован сакрални систем.

Кроз различите наративне слојеве, од устоличења, преко неимарске делатности и литургијског сабрања, до смрти архиепископа, Пећ се показује као место у коме се духовна стварност не само одражава, већ и активно остварује. У том смислу, Пећ се може сагледати као изразит пример хијеротопијског обликовања простора у српској средњовековној књижевности, у којем простор бива осмишљен као место пројаве теолошког смисла, отворено ка надисторијској перспективи, чиме задобија карактер духовног средишта у коме се прожимају време и вечност.

ЛИТЕРАТУРА:

- Данилов Ученик (1989) Живот архиепископа Данила Другог, у: *Данилови насџављачи: Данилов Ученик, груји насџављачи Даниловој зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Живковић, М. (2017) Земаљски и небески Јерусалим у Српској Александриди, у: *Зборник радова Византолошкој институцији LIV*, прир. Максимовић, Љ. и Крسمановић, Б, Београд: Византолошки институт САНУ.
- Мак Данијел, Г. (1989) Увод, у: *Данилови насџављачи: Данилов Ученик, груји насџављачи Даниловој зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Петковић, С. (1982) *Пећка њаџријаршија*, Београд: Српска патријаршија.
- Петровић, Д. (1988) *Песнички радови архиепископа Данила, у: Животи крајева и архиепископа српских; Службе*, прир. Мак Данијел, Г. и Петровић, Д, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Поповић, Р. (1991) *Архиепископ Данило II и управљање црквом, у: Архиепископ Данило II и његово доба (међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987)*, ур. Ђурић, В. Ј. Београд: САНУ.

- Popović, D. (2011) Alexei Lidov, *Hierotopy. Spatial Icons and Image-Paradigms in Byzantine Culture*, in: *Balkanica XLII*, Annual of the Institute for Balkan Studies, Belgrade, pp. 217–221.
- Радојичић, Ђ. (1963) *Творици и дела сѣаре срѣске књижевности*, Титоград: Графички завод.
- Свѣто ѿисмо Сѣароѿа и Новоѿа завѣѿа – Библија* (1993), прев. Ђ. Даничић и В. С. Караѿић, Београд: Британско и инострано библијско друштво.

Dragana Cerović

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić, Kosovo and Metohija

ПЕЋ AS A SPIRITUAL TOPONYM IN
THE LIFE OF ARCHBISHOP DANILO II BY A DANILO'S DISCIPLE

Abstract: This paper analyses Peć as a spiritual toponym in *The Life of Archbishop Danilo II* written by a Danilo's disciple. The main objective is to examine how hagiographic narrative constructs sacred space as a bearer of theological and symbolic meaning. The theoretical framework is based on Alexei Lidov's concept of hierotopy, which interprets sacred space as a result of deliberate creation through the integration of architecture, visual arts and liturgical practice. The study focuses on key aspects of the sacralisation of Peć: the role of the archiepiscopal office, liturgical character of space, architectural activity of Archbishop Danilo II, and the cult of saints. Particular attention is given to the symbolic parallel between Peć and the biblical concept of the Heavenly Jerusalem, through which Peć is interpreted as a terrestrial reflection of an eschatological reality. The analysis demonstrates that Peć in this text is not merely a geographical location or an administrative centre, but a complex sacred system in which spiritual, historical and artistic elements are intertwined. Through various narrative layers, Peć is constructed as a space of divine presence, collective memory and liturgical gathering. In this sense, it acquires the status of a spiritual toponym and represents one of the key loci of Serbian medieval spirituality and literature.

Key words: *Peć, archbishop, Danilo II, sacred space, hierotopy, spiritual toponym*

Тијана Ј. Милентијевић

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија

ХАГИОГРАФИЈА КАО НОСИЛАЦ КУЛТУРНОГ ПАМЋЕЊА

МАНАСТИР БАЊСКА И КУЛТ КРАЉА МИЛУТИНА У ДЕЛИМА АРХИЕПИСКОПА ДАНИЛА II И ДАНИЛА БАЊСКОГ

DOI 10.5937/kultura2691081M

УДК 821.163.41.09"04/14"

321.17:929 Милутин, српски краљ
оригиналан научни рад

Датум пријема: 15. 4. 2026.

Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: У раду се исцртава хагиографија као кључни медијум културног памћења кроз анализу манастира Бањске и култе краља Милутина у делима архиепископа Данила II и Данила Бањског. Ослањајући се на теоријске увиде Јана Асмана и Алексеја Лидова, Бањска се тумачи као хијероихијски конституисан симбол и место сећања у којем тријумф хагиографске речи ипшине трајаве стварања, обезбеђујући континуитет величанствене киниторске визије. Анализа показује функционалну еволуцију култе, док Данило II у контексту државног услона обликује Милутина као „Новог Константина”, Данило Бањски у Иосифовском раздобљу ствара лик милосрдног манастира и заштитника заједнице. Кроз катеорије фундирајуће и контрарезентивне митне разматра се начин на који хагиографски дискурс одговара на историјску кризу, неутралишујући њене последице стратегијом хладног памћења. Коначни исход тог процеса оледа се у тријумфу текста, исана реч преображава архиепископски и визуелни сјај у трајни метафизички симбол који превазилази историјска стварања.

Кључне речи: Бањска, архиепископ Данило, Данило Бањски, краљ Милутин, хијероихија

У српској средњовековној књижевности доминантно је начело жанра, при чему су књижевни облици преузети из византијске традиције развијани као међусобно прожимајући систем.** Жанровска хијерархија не почива на

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

чисто естетским критеријумима, већ на чињеници да су ови књижевни облици истовремено остваривали вишеструке улоге, „жанрови су, поред књижевних, имали и ванкњижевне функције, при чему се мисли на њихове богослужбене, правне и дипломатске функције”.¹ Функционална вишеслојност, нарочито у случају хагиографије, отвара питање односа историјског и литерарног дискурса. „Књижевност производи нову збиљу и зато ствари, људи и догађаји описани у књижевним дјелима дугују своју сличност са збиљским стварима, људима и догађајима једино томе што обрада чува у некој мјери особине материјала: мрамор није уништен клесањем, нити су звукови престали бити звукови у мелодији”.² Литерарни текст не репродукује стварност, већ је обликује у складу са сопственим поетичким и жанровским начелима, „функција приче није да ,предочи’, него и да створи представу која за нас остаје још врло загонетна, али која би могла да буде миметичког порекла”³, чиме се приповедни чин одређује као креативан, а не дескриптиван. Са друге стране, Георгије Флоровски историјска документа посматра као знакове, „јер су она бременита смислом, као изрази или рефлексije – намерне или спонтане – људског живота и труда”⁴, што омогућава да се историјски текст разуме као семиотички артикулисан израз духовне и друштвене стварности. Однос фикције и историје не може се посматрати као строго раздвајање два затворена дискурса, већ се може рећи да су „фикција и историја раздвојене својим оквирима које је историографска метафикција прво установила, а потом их прекорачила, постављајући жанровске уговоре између фикције и историје”⁵, што указује на динамичан однос ова два дискурса.

У том теоријском хоризонту житија, као централни жанр српске средњовековне књижевности, функционишу као темељни медијуми културног памћења, у њима се историјска грађа не укида, већ се трансформише и учвршћује унутар сакрално кодификованог наративног модела. „Културно памћење сачињено је од догађаја из апсолутне прошлости или митске праисторије, преноси се у кодификованој, високо обликованој форми – кодирано у медије речи или слике – и преносе га специјализовани носиоци традиције”.⁶ У процесу кодификације житије постаје трајни носилац колективног идентитета: конкретна историјска стварност бива транспонована у теолошки осмишљену наравију, чиме се појединачни догађај уздиже на ниво нормативног и обавезујућег сећања за заједницу. Књижевни текст не само да сведочи

1 Костић Тмушић, А. (2017) *Поетски елементи у српској хагиографској књижевности*, Приштина, К. Митровица: Филозофски факултет, Ниш: Међународни центар за православне студије, Ваљево: Ваљево принт, стр. 45.

2 Solar, M. (2004) *Ideja i priča*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 38.

3 Барт, Р. (1971) Увод у структуралну анализу прича. *Лейбойис Мајшице српске*, год. 147, књ. 407, св. 1. Нови Сад, стр. 83.

4 Флоровски, Г. (1995) *Хришћанство и култура*. Београд: Логос, стр. 54.

5 Наџион, Л. (1996) *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi, str. 185.

6 Asman, J. (2011) *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd: Prosveta, str. 55.

о прошлости, већ је активно конструише и обезбеђује њен континуитет у културном памћењу. Како запажа Изабела Лис-Вјелгош, реч је о „фундаменталном односу према прошлости, специфичној стратегији – политици деловања у датој (тадашњој) садашњости, у својеврсном императиву овековечивања историје (садашње и пре свега прошле) путем идеологизације, митологизације, сакрализације, а чак и хероизације”.⁷ Хагиографија делује као нормативни идеолошки инструмент, а не као пука биографија светитеља. У оквиру ове поетике, мотив ктиторства задобија посебну функцију, јер „подвиг зидања црква и манастира – подвиг стварања храмова у свој својој физичкој лепоти и метафизичком значењу – може се пронаћи у свим житијним записима старе српске књижевности”.⁸ Градитељска делатност није само историјска чињеница, већ структурни елемент хагиографске нарације, добијајући свој најизразитији облик у епохи краља Милутина, чија задужбинарска активност заузима централно место у делима архиепископа Данило II и Данила Бањског.

Оваква функција хагиографије објашњава се појмом хронотопа, јер „у књижевно-уметничком хронотопу сливена су просторна и временска обележја у осмишљену и конкретну целину. Време се овде згушњава, стеже, постаје уметнички видљиво; простор се напиње, увлачи се у кретање времена, сижеа, историје”.⁹ У житијима о краљу Милутину простор задужбине, манастира Бањске, није пасивна позадина историјских догађаја, већ активни носилац значења у којем се сабирају време, историја и светост ктитора. „Када се анализира перцепција пејзажа и простора, фокус би требало да се помери са ауторове перцепције (средњовековни аутори нису били заинтересовани за простор *per se*) према испитивању симболичке функције простора и природе (и простора уопште) у систему књижевног дела”.¹⁰ Бањска се не тумачи као архитектонски објекат у материјалном смислу, већ као симболички конституисан духовни амбијент.

У оквирима хијеротопије, коју Алексеј Лидов дефинише као врсту деловања која је „дубоко укоренења у природи човека, који у процесу сазнавања себе као духовног бића прво стихијски, а затим свесно формира конкретно окружење свог односа са вишим светом. Стварање сакралних простора може се упоредити са ликовним стваралаштвом, које такође припада визуелној култури и несвесно се испољава у најранијим фазама формирања личности”¹¹, књижевни подухвати Данила II и Да-

7 Лис-Вјелгош, И. Политика памћења и стара српска култура, у: *Србистика данас. Политика у српском језику, књижевности и култури*, година IV, број 4, уредио Саша Шмуља (2019), Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, стр. 12.

8 Милојевић, С. Изградња сакралних објеката као пут ка есхатону, на примерима српске житијне књижевности, *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, L (2), уредник Арсић, З. (2020). Косовска Митровица. Филозофски факултет Универзитета у Приштини, стр. 96.

9 Bahtin. M. (1989) *O romanu*. Beograd: Nolit, str. 193–194.

10 Špadijer, I. (2012) *The Symbolism of Space in Medieval Hagiography*, *Cyrillo-Methodian Studies*, 21, Sofia: Cyrillo-Methodian research centre, p. 301.

11 Лидов, А. *Иеротопия. Проспрансивенные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре*. «Дизайн. Информација. Картографија», 2009. 14. 2. 2026, <http://hierotopy.ru/contents/>

нила Бањског могу се посматрати као наративна синтеза која систематизује и артикулише структуралне принципе овог вида сакралног стваралаштва, конституишући га као интегрални систем светости. Њихова реч не описује само простор, већ делује као семантички кључ који материјалну сферу манастира преводи у раван непролазног духовног симбола. Текстуралну материјализацију светог додатно појашњава Елијадеов концепт хијерофаније, која се одређује као „манифестација нечег’ сасвим другог’, неке реалности која не припада нашем свету, у предметима који чине саставни део нашег ’природног’ и ’профаног’ света”.¹² У хагиографском дискурсу, опис Бањске, њене архитектуре, украса и бањског злата, остаје управо место продора светог у историјску стварност. Манастир функционише као видљиви знак невидљивог, док текст посредује и учвршћује његово значење. Међутим, хагиографија се не зауставља на констатацији појаве светог, аутори књижевним средствима довршавају хијеротопијски пројекат ктитора. Они Бањску не описују, већ је кроз процес „јерусалимизације”¹³ пројектују као нови Јерусалим, односно као духовни центар намењен вечном трајању владаревог култа. Манастир постаје текстуално утемељен свети простор у којем се Милутинова светост додатно учвршћује, будући да је култ изграђен не само на личности владара већ „и на светости храма који је Милутин подигао себи за гробницу”.¹⁴ Житија о краљу Милутину надилазе оквире обичног историјског извора и постају трајна ризница културног памћења.

Средњовековни текст функционише као вишеслојни симболички систем који штити и преноси идентитетске кодове заједнице. „Опште место је условни израз, знак којим се омогућава општење; није баналност, као данас. Систем тих знакова шифрује, а истовремено дешифрује један мисаони садржај и, исто тако, условљава једно емоционално стање”.¹⁵ Симболичка организација текста поставља хагиографију у средиште процеса легитимисања култа унутар црквене институције, јер је „хагиографија, уз службу, основни текст који се светитељу, за потребе култа, саставља након његовог објављивања”.¹⁶ При томе, дистинкција између синаксарских житија, намењених богослужбеној пракси и опширних хагиографија, као простора естетске сублимације, омогућава свеобухватну афирмацију владареве светости. Овај процес, нарочито, кроз описе чуда, био је интегрални део византизације српског друштва. Србија је „закорачила на пут преузимања многих обележ-

Hierotopy_SpatialIconsAndImageParadigms_completeBook_2009_RusEng.pdf#page=10

12 Елијаде, М. (2003) *Светло и њрофано*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, стр. 69.

13 Ердџан, Ј. (2013) *Изабрана месиа*. Констируисање Нових Јерусалима код њроославних Словена, Београд: Православни богословски факултет, стр. 12.

14 Бојовић, Д. Два Данила и „Бањски краљ Милутин”, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, уредник Бојовић, Д. (2007), Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет; Манастир Бањска, стр. 212.

15 Богдановић, Д. (1991) *Историја стваре српске књижевности*, Београд: СКЗ.

16 Поповић, Д. (2006) *Под окриљем светости: култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт САНУ, стр. 12.

ја византијског културног модела, што је на извесним пољима готово значило културну идентификацију са Византијом”.¹⁷ У таквом амбијенту, писана реч постаје примарни гарант трајања и средство којим се српска владарска идеологија трајно инкорпорира у византијски цивилизацијски образац.

Лик краља Милутина у српској средњовековној књижевности обликује се као динамична и полифона структура. „Штовање краља Милутина представља особену појаву у оквиру српског националног 'пантеона' не само у времену у којем је зачето већ и током свог дугог трајања, када се саображавало идеалима и потребама дате епохе”.¹⁸ Прилагодљивост култа није почивала само на хагиографској речи, већ и на снажној материјалној основи коју је владар пажљиво градио. „Ктиторска прегнућа, усредсређена на стварање духовно-физичког амбијента присуства, приказивања и деловања светиња, с временом су формирала и разгранавала и одговарајућу визуелну реторику светости унутар појединачних градитељских остварења или целокупног урбаног односно државног ткива. Њоме је бивао обзнањиван изузетан Богом изабрани и чувани статус одређене средине која је, по промисли Божијој, постајала станом Господа”.¹⁹ У том контексту, Бањска фигурира као текстуално и симболички утемељени свети простор, у којем се Милутинов култ трајно уписује у структуру колективног памћења.

У раној фази конституисања Милутиновог култа, архиепископ Данило II пажљиво уобличава лик краља као моћног хришћанског победитеља и „Новог Константина”, чија се владарска легитимација остварује „било непосредно или кроз алузију на заштитну снагу 'крсног знака’”.²⁰ Милутинова власт бива измештена из домена световне власти и позиционирана у сферу директног божанског изабраништва. Данилово *Жиџије краља Милутинова* тако престаје да буде само биографски запис и постаје реторички сублимирана „приповест о подвизима смештена у оквир канонизоване биографије идеалног хришћанског владара”.²¹ Архиепископ Данило II гради владареву вертикалну духовну генезу која потврђује божанско опредељење од самог почетка. Тај прелаз са историјског на метафизички план најочигледнији је у опису краљеве младости, где писац истиче да „ово дете породи премудрост, задоји благодат, а узрасте свети Дух”.²² Овим се сугерише да Милу-

17 Максимовић, Љ. Краљ Милутин и царица Ирина: праскозорје идеје о царству код Срба, у: *Манасџир Бањска и доба краља Милутинова*, уредник Бојовић, Д. (2007), Ниш: Центар за црквене студије, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Манастир Бањска, стр. 13.

18 Поповић, Д. (2022) Светачко прослављање краља Милутина. У: *Свети краљ Милутин: владар на раскришима светих*, уредници Пириватрић, С., Марјановић-Душанић, С. Поповић, Д. (2022), Београд: Задужбина Светог манастира Хиландара, стр. 532.

19 Стевовић, И. (2018) *Византијска црква. Образовање архиепископске слике светосињи*. Београд: Еволута, стр. 76–77.

20 Поповић, Д. (2022) нав. дело, стр. 535.

21 Марјановић-Душанић С. (2007) *Свети краљ*, Београд: Балканолошки институт, стр. 166.

22 Данило II (1935). *Жиџија краљева и архиепископске српских*, приредио Мирковић, Л. Београд: СКЗ, стр. 79.

тинова будућа моћ није резултат случајног наслеђа, већ плод директног деловања божанске премудрости: „Сама десница Владичина венча његову главу венцем који не вене и даде га као многосветли светилник своје отачаству, који напредује Божјим промислом, да се прослави богоугодним делима и да сабере оно што је расточено од државе његова отачаства”.²³ Оваква метафорика директно призива константиновску парадигму, „животописац ово поређење користи када приповеда о Милутиновом ратовању против неверника”²⁴, као што је први хришћански цар био изабран да обједини раздвојено царство под знамењем крста, тако се и Милутин појављује као Божији изабраник чија је мисија обнова и јединство српске државе. Ратничка делатност премешта се из домена политичког сукоба у сферу сотириолошког збивања, па победа на бојном пољу постаје видљиви знак божанске наклоности и неспоран доказ светости династије. На тај начин, сваки историјски догађај, од војног похода до територијалног ширења, бива преобликован у снажан теолошки аргумент о светородности и непобедивости краља.

Идеја „Новог Константина” своју пуноћу достиже у ктиторству, Данило II наглашава да је краљ надвисио претке: „И толика слава и богатство у дане богољубља његова би у Богом дарованој му држави отачаства његова, да се није могао са њиме упоредити ни један од његових околних царева у слави и богатству његову због његова богољубља и смерности и кротости”.²⁵ Милутинова светост се у Даниловом наративу не темељи на етосу аскетске повучености, већ на активној, материјализованој христољубивости која свој највиши израз проналази у непрестаном подизању и обнови храмова. Преображај материјалног богатства у непропадљиви небески венац представља кључну стратегију Даниловог књижевног поступка. Круна тог програма јесте манастир Бањска, замишљен не само као гробна црква већ као есхатолошки простор „на чување и на покој свога светога тела”,²⁶ Данило га представља као „мирно место”, наглашавајући да ће владарева црква бити „и спомен твој (диће) у род и род”.²⁷ У том опису Бањска прелази у хијеротопску замисао, у духовни стожер који успоставља симболички континуитет са Јерусалимом при чему је „концептуално и визуелно позивање на јерусалимску узоритост уочљиво и на основу грађевинске и топографске концепције манастира”.²⁸ Простор се обликује као материјализована теологија „и што је на потребу за подизање и устројство уметности црквене лепоте те свете цркве”.²⁹

Аутор наглашава да је Бањска подигнута „на слику Свете Богородице Студеничке”, што не означава само архитектонско подражавање, већ програмско укључива-

23 Исто, стр. 79.

24 Поповић, Д. нав. дело, стр. 535.

25 Данило II, нав. дело, стр. 98.

26 Исто, стр. 113.

27 Исто, стр. 114.

28 Јањић, Д. (2025). *Монахујући њраксис монаха и архиепископа Данила II*, Црквене студије бр. 22, Ниш: Центар за црквене студије стр. 323.

29 Данило II, нав. дело, стр. 113.

ње Милутинове задужбине у највиши оквир краљевске идеологије. Позивање на студеничку узоритост подразумевало је употребу скупоценог мермера чиме се Бањска позиционира као легитимни баштиник и супериорна надоградња немањићког маузолеја. „Величином, богатством и лепотом она је требало да надмаши све друго што је краљ Милутин створио у земљи и широм православног света, док је изгледом и облицима спајала у себи оно најлепше што је пре ње створено,³⁰ што разоткрива свесно конципирану стратегију надметања са претходницима. Светлост „бањског злата“ функционише као метафизички еквивалент таворске светлости, преображавајући унутрашњост храма у иконични простор есхатолошке славе. Снага овог описа је толика да, чак и данас, када су материјални остаци сведени на фрагменте, текст задржава моћ визуелне реконструкције: „И тако се сврши и украси овај свети храм, не само манастир и једина црква, но и цео двор манастирски испуни и украси, тј. палате царске поставивши и трпезарију и друго остало; овај све свршивши и украсивши и испунивши, и одликова сваким довољством и правдама црквеним, као што се види и до сада”.³¹ Како запажа Бранислав Тодић, „чак и да ништа није остало од Бањске, ове речи архиепископа Данила II и његовог ученика могле би, бар донекле, да нам дочарају некадашњи сјај и величину манастира, гроб ктиторов и изглед његовог кивота с моштима пред иконостасом”.³² Кроз Данилову наративну репрезентацију, лепота манастира задобија трансформисани модус постојања који превазилази његову материјалну и историјску условљеност, будући да се сјај Бањске из сфере пролазне емпиријске реалности премешта у трајни семиотички оквир хагиографског записа, где бива очуван као непролазна вредност.

Након краљеве смрти, Данило II описује Бањску као пречисти храм у који је положено „богољубазно тело”, а опис кулминира објављивањем нетљених моштију. Формирање култа задобија коначну потврду кроз чудо нетљености, откривено тек две и по године након краљевог упокојења: „И извадивши његово тело од таквог рова земље, и заповедише начинити изабран ковчег, и узевши тело овога христољубивога понеше га, пренос чинећи са псалмима и песмама, појући надгробне песме, са кадионицама и добромирисним мирисима, положише његово тело у такву спрему, и поставше кивот пред ликом Владике свију Христа, где лежи и до овога дана изван олтарских двери”³³ Данилов опис превазилази оквири хронике и постаје чин ритуалне сакрализације. Постављање кивота „пред ликом Владике свију Христа” онтолошки везује владара уз непосредну близину дожанског присуства.

Култ задобија васељенску димензију у следећем одломку: „Неисповедима је благодат Божја, колико се на овом христољубивом чудна тајна прочу у околне

30 Тодић, Б. Бањско злато: последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској, у: *Манасџир Бањска и доба краља Милутинова*, уредник Бојовић, Д. (2007), Ниш: Центар за црквене студије, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Манастир Бањска, стр. 170.

31 Данило II, нав. дело, стр. 114.

32 Тодић, Б. нав. дело, стр. 163.

33 Данило II, нав. дело, стр. 120–121.

народе и царства, све до славнога града Константинова, када је још жив био таст овога благочастивога, благоверни цар кир Андроник, и жена његова благочастива краљица Симонида. И овакву вест чувши, обрадоваше се великом радошћу”.³⁴ Данило II домет чуда вешто измешта из локалних оквира у империјални контекст, наводећи да вест о нетљености моштију досеже до самог Цариграда. Помињање византијске принцезе Симониде у српској средини престаје да буде само симбол династичког савеза; она постаје жива веза између земаљског сјаја и сакралне аутентичности. Њена фигура оличава византијски легитимитет који прожима српски двор, док потврда која стиже из Цариграда служи као коначни печат којим се Милутинова светост препознаје као универзална вредност, нераскидиво повезана са идејом православног царства.

Данило II најпре успоставља светост кроз реторику изабраништва, ратничког подвига и ктиторског прегнућа, да би је потом материјално верификовао физичким чудом нетљености. Бањска се преображава из архитектонског објекта у сакрално чвориште култа, док хагиографски наратив постаје инструмент његовог трајног утемељења у духовном памћењу. Овакав поступак у потпуности кореспондира са теоријом Јана Асмана, који истиче да „Простор и време који су предмет сећања увек су конкретни, али не нужно на географски историјски начин. Упућеност памћења на одређене митске, културне, историјске координате ствара тачке кристализације”.³⁵ Управо је Данилова Бањска постала „тачка кристализације” српског средњовековног идентитета, место на којем се историјска стварност Милутинове владавине преобразила у метафизичку слику идеалног хришћанског краљевства, чиме је његов култ заштићен од заборава и историјске пролазности.

На темељима које је поставио архиепископ Данило II, каснија традиција, коју предводи патријарх Данило Бањски, врши суптилну, али значајну реинтерпретацију лика краља Милутина. Данило II је поставио основе култа и „извесно делује да се Данило III није ослањао на његов текст”³⁶ већ је изградио сопствену идеолошку концепцију, прилагођену новим историјским околностима. Иако је у време Даниловог боравка у Бањској краљ већ деценијама био „светопочивши”, успомена на њега била је „веома жива у народу и посебно негована у његовој гробној задужбини”.³⁷ Управо та жива традиција постаје ослонац за ново обликовање култа у складу са потребама заједнице.

Док Данило II поставља темеље, Данило Бањски систематизује и идеолошки заокружује већ оформљени култ краља Милутина. Драгиша Бојовић издваја кључне елементе на којима је изграђен култ: изградња цркве Светог Стефана у Бањској,

34 Исто, стр. 121.

35 Asman, J. (2011) *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd: Prosveta, str. 35.

36 Миловановић, К. (2023) Књижевно дело Данила Бањског, у: *Данило Бањски Сабрана дела*. Београд: СКЗ, стр. СІХ.

37 Исто, стр. СІХ.

представљање и пренос моштију из Неродимља у Бањску, чуда на гробу и миротоочење.³⁸ Унутар овог наративног оквира успоставља се онтолошко јединство светог ктитора и његове задужбине, при чему архитектонски простор и тело светитеља функционишу као недељива, харизматична целина. Манастир Бањска бива уздигнут на ниво парадигме духовне непропадљивости српске државно-црквене мисли, док сам текст задобија улогу чувара сећања, који активира и чува колективни идентитет заједнице у временима историјских искушења.

Код Данила Бањског ктиторство се више не тумачи само као израз владарске моћи, већ превасходно као сотериолошки пут ка искупљењу душе и задобијању непропадљивог небеског венца. Писац бележи да краљ „сазида Божије цркве, храмове странцима за упокојење и болеснима за снабдевање и исцељење, што се и до данас види да постоји, што се не може упоредити нити са једном од ранијих бездрожних болница, осим што је светог краља. Отуда многе драгоцености сакупивши, и својој глави двоструки венац наложи од милости Божије”.³⁹ Овде се уочава занимљив преображај: материјално богатство које Милутин улаже у болнице и манастире (земљске драгоцености) резултира духовним престижом (двоструким венцем).

Посебан нагласак Данило Бањски ставља на нумеролошки склад Милутиновог живота и дела, где се четрдесетдвогодишња владавина симболички поклапа са бројем његових задужбина „и скиптар царства држећи 42 године, исти број манастира и Божијих цркава сазда и светло украси”.⁴⁰ Оваква нумеролошка симетрија није случајна; она сугерише савршенство и заокруженост његове мисије. Свака година владавине материјализована је у храму, чиме се целокупно време Милутиновог боравка на земљи трансформише у непрекидну молитву, а сваки камен на земљи постаје залог за вечност у царству небеском.

Пишући крајем XIV века, у сенци османских продора и посткосовске трауме, Данило Бањски култ краља Милутина усмерава ка изразито заштитничкој функцији. У амбијенту егзистенцијалне несигурности, Милутин се више не призива као тријумфални ратник, већ као небески заступник пред најездом туђина: „Молите се прилежно сви Владици Христу за народ свој и за земљу отачаства вашег, јер на нама је насиље безбожних Агарена, који непоштедно стадо ваше разграбише”.⁴¹ За разлику од Данила II, који је славио владареву непобедивост, Данило Бањски афирмише образац милосрдног пастира и „оца сиромашних”. Ратничка компонента овде бива потиснута у корист молитвеног посредништва, чиме се лик краља прилагођава потребама заједнице која тражи утеху. *Синаксарско жиџије* и *Служба*

38 Бојовић, Д. Два Данила и бањски краљ Милутин, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, приредио Бојовић, Д. (2007) Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет; Манастир Бањска, стр. 211.

39 Данило Бањски (2023). *Сабрана дела*, приредила Миловановић, К. Београд: СКЗ, стр. 40.

40 Исто, стр. 43.

41 Исто, стр. 45.

суштински преобликују Милутинов лик: од династичког симбола моћи он постаје духовни стожер и заштитник идентитета у временима историјског урушавања.

Као дугогодишњи житељ Бањске, Данило Бањски оставља описе који носе печат личног искуства и непосредног сазнања „у њ је унесено нешто од личних сазнања и опажања (нпр. опис Бањске)“.⁴² Његови текстови стога не функционишу само као историјска и теолошка сведочанства, већ и као литерарна реконструкција конкретног сакралног простора. Уметничка снага његове речи успева да дочара не само спољашњи сјај здања, већ и његову духовну атмосферу, мирис врлине и светлост која Бањску трансформише у земаљску слику раја. Овакав доживљај аутор постиже специфичним књижевним поступцима, како се запажа „и на почетку и на крају описа аутор се користи топосом недостижности те хиперболом и метонимијом, истичући да је сваки ум и вид зачуђен – задивљен Милутиновим дјелом“⁴³, тиме Данило Бањски пажњу усмерава на сугестивну естетску снагу архитектуре и њеног окружења, настојећи да код читаоца изазове истински осећај дивљења пред величанственошћу Милутиновог ктиторства.

У српској колективној свести Бањска је краљевски маузолеј и литургијско средиште осмишљено да евоцира метафизичку димензију Милутинове епохе. Теоријски оквир за разумевање ове сложене структуре пружа хијеротопијски приступ којим Јелена Ердељан дефинише конституисање светог простора кроз поставку да се „архитектонски оквири, сликана декорација, музички, светлосни и други аспекти различитих ритуала, укључујући, на пример, и паљење тамјана и кађење, морају разматрати као елементи комплексне структуре који су подређени главном циљу – стварању сакралног простора“⁴⁴, у том светлу Данилови описи постају средство изградње хијеротопијског амбијента. Прикази бањског злата сведоче о промишљеној стратегији уздизања ове задужбине изнад свих осталих: „Божију цркву прекрасним и различитим мермером нашара, а златом и сребром небројане Божије иконе изобрази. Не само иконе, него и зидове златом просветли... Нигде такве неупоредиве красоте и светлости, које сваки ум и вид привлачи на задивљеност и чуђење!“⁴⁵ Како истиче Бранислав Тодић, употребом злата краљ Милутин је желео да „своју главну задужбину узвиси изнад свега што је створио у другим црквама“.⁴⁶ Када Данило говори о злату које обасјава зидове или о невештаственим ароматима који се шире из краљевог гроба, он описује простор који је место сусрета небеског и земаљског. Ова синтеза свој коначни израз добија у химнограф-

42 Ђоровић, В. (1929) Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века, у: *Глас српске краљевске академије* 136/72, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, стр. 24.

43 Васиљевић Илић, С. Краљ Милутин у Синаксарском житију Данила Трећег, у: *Свети краљ Милутин и његово доба: историја, књижевности, уметности*, уредници Ђирић, Ј., Убипариповић, С. (2023), Крагујевац: Каленић, стр. 267.

44 Ердељан, Ј. (2013) *Изабрана месџа. Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*. Београд: Православни богословски факултет, стр. 11.

45 Данило Бањски, нав. дело, стр. 42.

46 Тодић, Б. нав. дело, стр. 166.

ској слици храма као божанственог раја у којем мироточиве мошти и литургијски спомен претварају материјалну раскош у опипљиво искуство спасења:

Твоја црква светла и преукрашена
 Као рај божаствени види се,
 Раку моштију твојих, свети, имајући
 Цвети различни многолике твоје добродетељи
 Твој спомен хвалитеље облагоухавају.⁴⁷

Поетска визија храма као мирисног раја представља естетску потврду Милутинове светости, она је предворје вечности и живи чувар, у којој прошлост не бледи, већ остаје присутна кроз нераскидиво јединство архитектуре, молитвеног чина и речи. Садашњост се у храму открива као део божјег промисла, док култ светог краља своје најдубље утемељење проналази управо унутар овог светог места. Снага овог система памћења почива на Даниловој тежњи да очува идентитет заједнице изнад историјских потреса. Уместо записивања тренутних догађаја, он стратешки преображава фрагментарну стварност у непролазну, сакралну икону владара. Тиме је створен вредносни поредак који остаје нетакнут чак и у тренуцима политичког слома државе. Како истиче Изабела Лис Вјелгош: „Књижевност и уметност у функцији специфичних мнемोगрафија биле су одговорне за кохезију, трајност, непоновљивост и непролазност Немањићевог, Лазаревићевог и Бранковићевог модела културе”.⁴⁸ Бањска, дакле, у Даниловом тексту не фигурира само као маузолеј, већ као живи гарант непролазности српске сакралности.

Упоредни приступ хагиографском и литургијском корпусу архиепископа Данила II и патријарха Данила Бањског открива постепено трансформисање и прилагођавање култа краља Милутина. Иако су настајали у потпуно различитим историјским околностима, ови наративи не сведоче о дисконтинуитету, већ о динамичком усаглашавању истог сакралног модела потребама епохе.

Данило II своје дело ствара у зениту државне моћи, користећи Бањску као архитектонски инструмент легитимације. Његово *Ойширно жиџије* афирмише Милутина као „изданак светог корена”, при чему је нагласак на институционалној стабилности и ратничкој величини у служби државотворне идеје. Одлука да храм евоцира студеничку узоритост представља свестан чин успостављања везе са архетипом немањићке светости, чиме Бањска постаје материјална гаранција вечности династије у тренутку њеног највећег успона. Насупрот томе, Данило Бањски пише у трагичном тренутку, када се државна структура урушава под османским притиском. У овом контексту, Бањска престаје да буде само круна владарске визије и постаје духовно прибежиште заједнице. Редефинисање светитељског профила овде је потпуно, Ми-

47 Данило Бањски, нав. дело, стр. 32.

48 Лис-Вјелгош, И. Политика памћења и стара српска култура, у: *Србистика данас. Политика у српском језику, књижевности и култури*, година IV, број 4, уредио Шмуља, С. (2019), Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, стр. 15.

лутинова војна моћ више није доказ политичке снаге, већ манифестација Божије милости која штити хришћанство пред најездом Агарена. Као „Нови Константин”, он својим молитвеним заступништвом сада брани угрожено стадо Христово.

Оно што ова два наратива суштински повезује јесте поглед на Милутинову гробницу као живоносни епицентар култа. Док Данило II у моштима види потврду светородности лозе, Данило Бањски у њима проналази извор „божаствених исцељења” и гарант опстанка. Синергија небеске и земаљске Србије преображава династију у надисторијску категорију, обезбеђујући Милутину статус нераскидиве карике у ланцу сакралне власти која наткриљује и саму историјску пролазност државе.

Суштинска разлика у приступима двојице аутора најпрецизније се оцртава кроз призму теорије културног памћења Јана Асмана. Његов увид да „појмови фундирано и контрапрезентно нису својствени неком миту као таквом, него значењу које он има за неку садашњост приликом формирања слике о себи и стварања модела делања”⁴⁹ омогућава јасно разграничење њихових стратегија. Код архиепископа Данила II мит о Милутину је фундирајући: он има задатак да утемељи и стабилизује постојећи, победоносни поредак. Насупрот томе, код Данила Бањског, овај мит постаје контрапрезентан: он је одговор на трагичну садашњост, нудећи духовни модел опстанка у условима историјског слома. У оквиру трансформације, Милутин од тријумфалног освајача постаје заштитник од безбожних Агарена, док се Бањска од династичког маузолеја конституише у симболички центар који идентитетски преживљава чак и након рушења и преноса моштију.

Аутори, доследно средњовековној поетици, користе естетску категорију светлости, али са различитим идеолошким предзнаком. Код Данила II светлост је манифестација киторске величине и материјалне моћи, краљ је „многосветли светилник своје отачаству који напредује Божјим промислом да се прослави богоугодним делима и да сабере оно што је расточено од државе његова отачаства”.⁵⁰ Код Данила Бањског, пак, светлост златног сјаја прераста у знак присуства божанске енергије у материји, служећи као духовни подстицај заједници у времену историјске таме: „Нигде такве неупоредиве красоте и светлости, које сваки ум и вид привлачи на задивљеност и чуђење”.⁵¹ Онтологија светлости савршено кореспондира са увидом Умберта Ека да је светлост „заједничка природа која се налази у сваком телу, било небеском или земаљском [...] светлост је супстанцијална форма тела која утолико стварније и достојније поседује биће, уколико више у њој учествује [...] У том смислу светлост је начело сваке лепоте”.⁵² Тиме сјај Бањске у хагиографском тексту не функционише само као украс, већ као суштински доказ истинитости и непролазности Милутиновог култа.

49 Асман, Ј. нав. дело, стр. 80–81.

50 Данило II, нав. дело, стр. 79.

51 Данило Бањски, нав. дело, стр. 42.

52 Еко, У. (1992) *Умешности и лепо у естетичкијем средњеј века*, Нови Сад: Светови, стр. 79.

Упоредна анализа указује на то да Милутинов култ није статичан феномен, већ живи систем који чува своју теолошку суштину. Историја се не бележи као прост низ догађаја, већ се преобликује у сакралну слику која гарантује трајање изнад времена. На победи текста над пролазношћу почива и запажање Ирене Плаовић да „Данилов опис Раванице, ма како кратак, један је од најупечатљивијих делова његовог слова и представља део шире замишљеног описа општег просперитета српске земље под владавином кнеза Лазара”.⁵³ Коришћењем описа Бањске за приказ Раванице, Данило Бањски потврђује дубоку симболичку повезаност свог књижевног метода са претходним узорима. Коначни исход јесте сазнање да је писана реч надвладала пролазност. Док је архитектура била подложна рушењу, хагиографски запис је пролазни материјални сјај претворио у вечни симбол. Бањска је остала место где се вера и народни идентитет изнова обнављају, а читањем текста реконструише се невидљива Бањска. Тиме је затворен круг средњовековне логике: кроз текст је материјално постало духовно, историја се преточила у култ, а оно што је пролазно задобило је статус вечности у сећању.

Чак и у савременом добу, овај модел наставља да делује као активни механизам меморије. Литургијско прослављање Светог краља и обнова манастира сведоче да хагиографија није затворени књижевни жанр, већ жива матрица очувања идентитета. Кроз континуирани наративни низ потврђује се ванвременски карактер хагиографског записа, у којем идеализовани лик владара-светитеља опстаје као духовна парадигма колектива чак и у временима која су историјски и културно удаљена од тренутка његовог првобитног уобличавања.

ИЗВОРИ:

Данило II (1935) *Жиција краљева и архиепископа српских*, приредио Мирковић, Л. Београд: СКЗ.

Данило Бањски (2023) *Сабрана дела*, приредила Миловановић, К. Београд: СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА:

Asman, J. (2011) *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Београд: Prosveta.

⁵³ Плаовић, И. (2017) Српска средњовековна слова и похвале и њихово реторичко наслеђе, у: *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, б1. 12, стр. 241.

- Барт, Р. (1971) Увод у структуралну анализу прича. *Леттојис Мајнице српске*, год. 147, књ. 407, св. 1. (56–84). Нови Сад.
- Ваћин. М. (1989) *О романи*, Београд: Nolit.
- Богдановић, Д. (1991) *Историја старије српске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Бојовић, Д. Два Данила и „Бањски краљ Милутин”, у: *Манасијир Бањска и доба краља Милутина*, уредник Бојовић, Д. (2007). Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет; манастир Бањска, стр. 211–217.
- Васиљевић Илић, С. Краљ Милутин у Синаксарском житију Данила Трећег, у: *Свети краљ Милутин и његово доба: историја, књижевност, уметност*, уредници Ђирић, Ј., Убипариповић, С. (2023), Крагујевац: Каленић, стр. 257–270.
- Еко, У. (1992) *Уметност и лејо у естетичности средњега века*, Нови Сад: Светови.
- Елијаде, М. (2003) *Свети и ѿрофано*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ердељан, Ј. (2013) *Изабрана места. Конструисање Нових Јерусалима код ѿрофанских Словена*. Београд: Православни богословски факултет.
- Јањић, Д. (2025) *Монахујући ѿраксис монаха и архиепископа Данила II*, Црквене студије бр. 22, Ниш: Центар за црквене студије стр. 317–333.
- Костић Тмушић, А. (2017) *Поетски елементи у српској хајографској књижевности*. Приштина, К. Митровица: Филозофски факултет, Ниш: Међународни центар за православне студије, Ваљево: Ваљево принт.
- Лидов, А. Иеротопия. Пространственне иконе и образы-парадигмы в византијској култури. „Дизајн. Информација. Картографија“, 2009. 14. 2. 2026, http://hierotopy.ru/contents/Hierotopy_SpatialIconsAndImageParadigms_completeBook_2009_RusEng.pdf#page=10
- Лис-Вјелгош, И. (2019) Политика памћења и стара српска култура, у: *Српистика данас. Политика у српском језику, књижевности и култури*, година IV, број 4, уредио Шмуља, С. Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, стр. 9–21.
- Максимовић, Љ. Краљ Милутин и царица Ирина: праскзорје идеје о царству код Срба, у: *Манасијир Бањска и доба краља Милутина*, уредник Бојовић, Д. (2007) Ниш: Центар за црквене студије, Косовска Митровица: Филозофски факултет, манастир Бањска. стр. 13–18.
- Марјановић-Душанић С. (2007). *Свети краљ*, Београд: Балканолошки институт.
- Миловановић, К. (2023) Књижевно дело Данила Бањског. У: *Данило Бањски : Сабрана дела*, Београд: СКЗ.
- Милојевић, С. Изградња сакралних објеката као пут ка есхатону, на примерима српске житијне књижевности, у: *Зборник радова Филозофског факултета Уни-*

- верзије* у Приштини, 1 (2), уредник Арсић, З. (2020), Косовска Митровица. Филозофски факултет Универзитета у Приштини, стр. 83–100.
- Плаовић, И. (2017) Српска средњовековна слова и похвале и њихово реторичко наслеђе, у: *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, бр. 12, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 233–244.
- Поповић, Д. (2006) *Под окриљем светиости: култи светиих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Поповић, Д. Светачко прослављање краља Милутина, у: *Свети краљ Милутин: владар на раскрићима светиова*, уредници Пириватрић, С., Марјановић-Душанић, С., Поповић, Д. (2022), Београд: Задужбина Светог манастира Хиландара, стр. 529–554.
- Стевовић, И. (2018) *Византијска црква. Образовање архиепископске слике светиости*. Београд: Еволута.
- Solar, M. (2004) *Ideja i priča*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Тодић, Б. Бањско злато: последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској, у: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, уредник Бојовић, Д. (2007), Ниш: Центар за црквене студије, Косовска Митровица: Филозофски факултет, манастир Бањска, стр. 163–173.
- Ђоровић, В. (1929) Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века, у: *Глас српске краљевске академије 136/72*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, стр. 13–103.
- Флоровски, Г. (1995) *Хришћанство и култура*. Београд: Логос.
- Наџић, Л. (1996) *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad: Svetovi.
- Џпадијер, И. (2012) The Symbolism of Space in Medieval Hagiography, *Cyrillo-Methodian Studies*, 21. Sofia: Cyrillo-Methodian research centre, p. 300–308.

Tijana J. Milentijević

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić, Kosovo and Metohija

HAGIOGRAPHY AS A VEHICLE OF CULTURAL MEMORY
BANJSKA MONASTERY AND THE CULT OF KING MILUTIN
IN THE WORKS OF ARCHBISHOP DANILO II AND DANILO OF BANJSKA

Abstract: This paper examines hagiography as a key vehicle of cultural memory through an analysis of Banjska Monastery and the cult of King Milutin in the

works of Archbishop Danilo II and Danilo of Banjska. Drawing on the theoretical insights of Jan Assmann and Alexei Lidov, Banjska is interpreted as a hierotopically constituted symbol and a *lieu de mémoire* (site of memory), where the triumph of the hagiographic word effaces the traces of suffering and secures the continuity of the founder's grand vision. The analysis demonstrates a functional evolution of the cult: while Danilo II, writing in the context of the state's ascension, depicts Milutin as the "New Constantine", Danilo of Banjska constructs his image of a merciful shepherd and protector of the community in the post-Kosovo period. Through the categories of foundational and counter-present myth, the paper explores how hagiographic discourse responds to historical crisis, neutralising its consequences through a strategy of "cold memory." The ultimate outcome of this process lies in the triumph of the text: the written word transforms architectural and visual splendor into a lasting metaphysical symbol and an enduring code of identity that transcends historical suffering.

Key words: *Banjska, Archbishop Danilo II, Danilo of Banjska, King Milutin, hierotopy*

Исидора Ана Стамболић

Институт за књижевност и уметност, Београд

ИКОНОГРАФИЈА ПАКЛЕНИХ МУКА
У ФРЕСКОПИСУ МАНАСТИРА
ВИСОКИ ДЕЧАНИ И СРПСКИМ
СРЕДЊОВЕКОВНИМ АПОКРИФИМА
ИНТЕРМЕДИЈАЛНИ АСПЕКТИ

DOI 10.5937/kultura2691097S

УДК 75.052.046.3(497.113)

821.163.41.09-97"04/14"

271.2-245(497.11)"04/14"

оригиналан научни рад

Датум пријема: 15. 4. 2026.

Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: У раду се размајтрају моћне интермедиијалне везе српских средњовековних апокрифа и фрескописа манастира Високи Дечани на примерима моштивске и шемајске подударности у приказима зајродној живоји и љаклених мука. Полази се од претпоставке да су одређене претставе на дечанским фрескама са шемом љаклених мука делимично или у потпуности подударне са описима у апокрифним нарацијима, а да се анализом њиховог односа може постићи дубље разумевање симболике и значења средњовековних уметничких остварења. Иако претставља Сирашиној суда у фрескосликарству у основи почива на одређеним библјским изворима, ње има своје јасно порекло и традицију на коју се надовезује, сама претставља судбине прешних специфична је и може претстављати простор у коме је апокрифна традиција извршила својеврсан утицај. Апокрифи попут Ошкровење апостола Павла, Анастасије Црноризице и Ход Бојородице по мукама, који нуде развијене и сликовите описе зајродних казни, моли су да понуде одређен фонд моштива који је био одан за иконографско дочаравање судбине прешних. Компаративном анализом појединачних и групних претставља мучења прешних на дечанским фрескама и у апокрифним нарацијима уочавају се бројне моштивске и композиционе подударности.

Кључне речи: фрескосликарство, апокрифи, Дечани, Сирашиној суд, љакао, муке

Разматрање и разумевање веза књижевности и фрескосликарства открива нова вишеслојна значења уметничког израза средњовековних ствараоца. Препознавање мотивске подударности ове две уметности даје нам контекст самог

ликовног остварења и јасније изражену поруку коју је оно требало да пренесе. Утврђивање потенцијалних књижевних извора мотива на фрескама неопходно је изнова спроводити, како би се што тачније утврдило богатство литеаратуре на којој почива одређени приказ. Уз свест о постојању јасне устаљене структуре фрескописања¹, типизирани тематизације и њеног унапред одређеног просторног позиционирања које има симболичку вредност, могуће је уочити и одређене особености које произиласе управо из богатог књижевно-мотивског фонда. Упрошћавање овог приступа, при чему би се оно сводило на уочавање искључиво типизираних употребе библијских стихова и наглашавање одређених библијских мотива, водило би ка неодговорном поједностављивању које занемарује сложеност интермедијалних односа и значаја њиховог тумачења за јасније разумевање иконографских мотива.

Страшни суд у монументалном католикону манастира Дечана² вероватно је најсложенији сачуван циклус ове теме, не само у средњовековној Србији већ и у византијском свету, а обележен је бројним посебностима и неким јединственим детаљима³. О књижевном тј. библијском пореклу одређених иконографских израза писано је, са повременим напоменама да неке од њих могу имати упоришта у и апокрифним наративима⁴. У науци је познато да сама представа Страшног суда у основи почива на новозаветним стиховима (Мт 16: 27; 25: 34), који најављују други Христов долазак и суд који ће се спровести над живима и мртвима. Ипак, осим новозаветних представа сматра се да циклус Страшног суда има литерарно упориште и у врло сликовит-

1 Представе Страшног суда са начелно утврђеним одабиром мотива, тзв. Стандардизоване представе, појављују се у византијској уметности у XI веку, како показује први тачно датирани пример у монументалном сликарству у цркви Панагија тон Халкеон (1028/1029) у Солуну. У Србији XIII и XIV века настао је низ композиција Страшног суда, од којих су у најбољем стању оне у Грачаници (до 1321) и Дечанима (до 1348) (Види: Тодић Б., (1988) *Грачаница: сликарство*, Београд: Просвета; Приштина: Јединство, стр. 159–164; Живковић, Б. (1989) *Грачаница. Црпјежи фресака*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе; Бошковић, Ђ. и Петковић, В. Р. (1941) *Манасџир Дечани*, II, Београд: Српска краљевска академија, стр. 53–55; Давидов Темерински, А. (1995) „Циклус Страшног суда”, у: *Зидно сликарство манастира Дечана*, Београд: САНУ, стр. 191–211; Тодић Б., Чанак-Медић, М. (2005) *Манасџир Дечани*, Београд: Музеј у Приштини [са измештеним седиштем] : Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Мпemosyne ; [Дечани] : Српски православни манастир Високи Дечани, стр. 448–453.

2 Жеља краља Стефана Дечанског да буде сахрањен у Дечанима, могла је бити испуњена тек неколико година након његове смрти, јер црква јесте била саграђена, али не и осликана. То је донекле условило и просторну организацију фресака унутар храма. Есхатолошке теме су тако добиле значајно место и осим у општој слици спасења, оне су се нашле и у представама ктитора над улазом у наос и око краљевог гроба у западном делу цркве. Са премештањем краљевих моштију пред иконостас, сама тематизација коначне судбине света проширила се и даље према олтару (Види: Тодић; Чанак-Медић, нав. дело, стр. 448).

3 Давидов Темерински, А. (2009) „Слике Страшног суда са позитивним исходом: Тимотеусбани, Ахтала и Дечани” у: *Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures*, Tbilisi: Georgian Arts and Culture Center, стр. 127-134.

4 Давидов Темерински, нав. дело, 1995: стр. 207.

тим поетским описима који се налазе у беседама приписиваним св. Јефрему Сирину⁵ (IV в.) под називом *О Друјом Христјовом доласку и Сїраином суду*. У њима је дата својеврсна компилација мотива из *Књије ѱорока Данила*, *Маїејевої јеванђеља* (24; 25), *Аїокалийсе* (4; 20), и *Псалама* тематизујући други Христов долазак и његов суд над човечанством. Основна теза је, као и у стиховима *Јеванђеља ѱо Маїеју*, поетски приказ Христовог суда на ком ће се праведници одвајати од грешника, на лево и десно страну од судије, а где ће се према делима из живота примати вечна награда или казна. Доминантно присуство библијских мотива у *Беседама*, условиће њихово тумачење као основе овог циклуса, осим у посебним случајевима. У манастиру Дечани⁶ готово читав западни травеј средњег брода наоса осликан је представама Страшног суда. Епизоде су међусобно одвојене бордуром и подељене на 33 посебна призора⁷ која су детаљно анализирана уз уочавање књижевног порекла одређених мотива⁸.

5 Габријел Мије започео је изучавање ових беседа за потребе иконографских истраживања не улазећи у проблем њихове аутентичности. Овим питањем бавила се Демократија Хемердингер-Илиаду која је, на основу разлика између сиријског оригинала и грчких превода закључила да Свети Јефрем Сиријски није могао бити аутор текста беседа на основу којих је настала иконографија Страшног суда. Рукописни зборник из архива САНУ бр. 146 (XV-XVI век), садржи српски превод беседе (*О доласку Госїодњем и о суду*), 118а-130б (Види: Давидов Темерински А. (1995) „Циклус Страшног суда”, у: *Зидно сликарство манастира Дечана*, Београд: САНУ, стр. 205).

6 Од српских приказа који су претходили оном у Дечанима, једино је грачанички (1318-1321) у добром стању (Види: Тодић, Б. нав. дело, стр. 129-130), док су остали оштећени у мањој или већој мери, а неки су и преликани у поствизантијском периоду. У студеничкој унутрашњој припрати са живописом насталим око средине XVI века (1568) сачувана је половина циклуса развијеног у горњим зонама, који вероватно прати оригинални избор, компоновање и изглед појединих мотива. Оригинално сликарство, али поново само половина циклуса, видљиво је данас у спољној припрати Милешеве (1230-1240) и унутрашњој у Сопоћанима (1263-1268), а нешто више сачувано је у спољној припрати Богородице Љевишке (1307-1313) (Види: Панић, Д. и Бабић, Г. (1975) *Богородица Љевишка*, Београд: Српска књижевна задруга, стр. 87; Живковић, Б. (1991) *Богородица Љевишка. Црїежн фресака*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 74-77). У припрати Мораче очувана је читава композиција из осамдесетих година XVI века са неким иконографским особеностима типичним за поствизантијски период. Два охридска примера тешко су настрадала: на Григоријевој галерији Св. Софије (1355-1371) лоше су очувани Други долазак и суђење, као и део апостолског трибунала, а у Богородици Перивлепти (1364-1365) представа у јужном трему је отрта у великој мери. У таквом следу, сјајне, одлично сачуване целине у Грачаници и Дечанима добијају на значају.

7 „Ова сложена композиција се редовно приказује као јединствена или подељена на неколико зона, а одвајање призора бордуром је особеност дечанског циклуса. Број сцена треба схватити условно, јер су поједини мотиви растављени на више целина: трибунал апостола подељен је на две, а праведничке групе на четири целине. Карактеристичан пример је Васкрс мртвих, приказан у оквиру пет засебних сцена, чак знатно удаљених једне од других: персонификације Земље и мора издвојене су из представа Општег васкрса у чијем се саставу обично приказују. Неуобичајена подела бордуром на мање целине допринела је утиску монументалности коју су остварили талентовани и класицистички образовани сликари» (Види: Давидов Темерински, А. нав. дело, стр. 191).

8 Давидов Темерински, А. нав. дело, стр. 201.

Када говоримо о представама мучења грешних у загробном животу, српски преводи средњовековних апокрифа⁹ нуде широк спектар разноликих сликовитих приказа, како појединачних, тако и групних казни, при чему су они само у одређеним мотивима подударни са библијским наративом. Тематизација загробног живота присутна је како у старозаветним, тако и у новозаветним апокрифима, са недоследностима и својеврсним варијацијама одређених мотива. Представе паклених мука у старозаветним апокрифима најчешће се појављују у апокрифним виђењима попут *Варуховој виђења*, *Књиге о Еноху*, *О смрти Аврамовој*. Међутим, у њима се не инсистира на натуралистичком описивању мука и подробнијем бањању самом судбини појединачних грешника, већ је тежиште усмерено на приказивање тецентричног поретка универзума. У новозаветним апокрифима пак развија се детаљна поетска слика пакла и судбине грешних, уз посебно разрађене натуралистичке представе паклених мука, са јасним одређењем коме су намењене. Ту се посебно издвајају апокрифи *Ойкровоње айосџола Павла* (обе верзије) и *Ход Бојородице њо мукама* (обе верзије), као и *Анасџасија Црноризица*. Ови апокрифи хиперболично предочавају развијене визуелне сцене потпуно оформљених представа појединих делова пакла, те су као такви, могли да функционишу као својеврсна врста сликарских приручника – ерминија, који су служили сликарима средњег века да ликовно уобличи маштовите и драматичне представе адског мучилишта.¹⁰ Стога, управо у овим апокрифима можемо тражити основу за одређена сликарска решења када су у питању представе паклених мука на дечанским фрескама.

Уколико се, за потребе овог истраживања, ограничимо само на посматрање иконографских представа судбине грешних на Страшном суду може се уочити да се у њима јављају одређени устаљени мотиви, али и поједине специфичности које не почивају на библијским изворима. Мотив огњене реке који је присутан на дечанским фрескама налази се у библијском наративу, у описима визија пророка Данила. Управо тај опис огњене реке која извире на левој страни, испод трона Христа Судије (Дан 7: 10), имао је великог утицаја на приказе Страшног суда у фрескосликарству. Уз то, новозаветни наратив понудио је одређене представе о загробном животу, са акцентом на идеји да ће се он разликовати за праведне и грешне¹¹. У њему се инсистира на устаљеним књижевним формулама попут „веч-

9 За потребе овог истраживања ослањамо се на фонд апокрифних текстова које је превео и приредио Томислав Јовановић у књигама *Апокрифи старозаветни* и *Апокрифи новозаветни* (Види: Јовановић, Т. (2005а) *Апокрифи старозаветни*, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга; Јовановић, Т. (2005б) *Апокрифи новозаветни*, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга). Сви наслови самих апокрифа су преузети из поменутих књига, иако они у оригиналу нису тако насловљени.

10 Јовановић, Т. (2006) *Гројескно у апокрифима*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 35/2, Београд: Међународни славистички центар, стр. 13–21.

11 Концепт у коме казна сустиже грешне људе, на овом или „оном” свету, био је доминантан у хришћанској литератури средњег века и заснивао се најпре на библијским одељцима који су врло штуро приступали самој теми. Прича о богаташу и Лазару у *Јеванђељу њо*

не ватре” (Мт 25: 41), „таме најкрајње” (Мт 8: 12; Мт 22: 13), „тамо где је плач и шкргут зуба” (Мт 13: 42; Мт 24: 51) које означавају место за грешнике, а које су очигледно биле реинтерпретиране и у средњовековној књижевности и уметности уопште. Ипак, исте мотиве уочавамо и у српским преводима средњовековних апокрифа, са веома богатим фондом мотива, који се, ако не у потпуности, онда делимично поклапају са описаним призором.

Сама представа пакла у оквиру циклуса фресака са тематиком Страшног суда у манастиру Високи Дечани заузима ниже зоне западних страна западног пара стубаца. На северозападном ступцу приказано је неколико представа везаних за огњену реку који су распоређени један изнад другог: Анђео Господњи који гура грешнике у огњену реку, богаташ из јеванђеоске приче о убогом Лазару (Лк 16: 22–25) и персонификована представа Ада са грешницима. Анђео је представљен високо извијених крила, који подигнутом десном руком држи дути трозубац и гура грешнике у огњену реку, а позициониран је у горњем делу, испод Богородице и Доброг раздојника. Под њим стоји група грешника, већином младих људи у кратким туникама, збијених уз десну ивицу ступца, приказаних у изокефалији. Грешници су представљени како се осврћу ка анђелу, изражавајући својим држањем и мимиком страх и преклињање за милост¹². Један, најстарији међу њима, представљен је са резигнирано погнутом главом, позициониран уз саму ивицу сцене. Ад је приказан као снажна фигура старца кратке, седе косе и браде, са малим роговима на глави, одевен у тогу, тако да су му лево раме и грудни део обнажени, док је лева рука подигнута у знак говора. Он седи на немани издуженог тела, сразмерно мале главе разјапљених чељустима и исплаженог језика, тропрстих шапа, високо подигнутог репа, који се завршава сличном, мањом главом¹³. Чудовиште је приказано како обе главе окреће и плази се грешницима¹⁴. У апокрифу *Ход Богородице њо мукама* описани су огњена река и огњено језеро у којима се муче грешници, а над њима су постављени анђели који их надзиру и жале¹⁵. У *Ошкровењу айосџола Павла* (обе верзије) поетска слика огњене реке је посебно разрађена, грешници су у њој погњурени онолико колики су им греси (до колена, до

Луки (16: 22–31) понудила је одређене мотиве који су се користили у представама заградног живота, пакла и мучења у њему. Ипак, Откровење је посебно допринело живљим, сликовитијим и детаљнијим описима судбине грешних, успостављајући своје апокалиптичне пејзаже огњеног језера (19: 20; 20: 14–15) и портрете нечовеколиких бића као основни фонд за схватање судбине грешних на оном свету.

12 О значају приказа емотивног израза, посебно плача грешника и ликова праведника у паклу, у књижевном тексту (посебно у апокрифу *Ход Богородице њо мукама*) види: Анђелковић, М. (2019) „Плач и жалост у апокрифу *Ход Богородице њо мукама*”, *Наслеђе*, бр. 43, Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет, стр. 291–303.

13 Давидов Темерински, нав. дело, стр. 191.

14 Иако се у античкој уметности Хад не представља као неко ко јаше Кербера, изглед чудовишта у призорима Страшног суда могао је, сматра Љубица Поповић, бити инспирисан иконографијом Кербера (види: Popovich, Lj. (1975) "Personifications in Medieval Art." u: *Byzantium and Serbia in the Fourteenth Century*, ur. Vojislav J. Đurić, Beograd: SANU, str. 145–160).

15 Јовановић, нав. дело, 2005б: 383–384.

паса или до уста)¹⁶ при чему се не описује анђеоло са трозупцем, већ Темелех који на посебно свиреп начин мучи човека у реци:

„И погледах на огњену реку и тамо видех старог човека како се мучи. Загњуриваху га час преко главе, час до колена. И, где, дође Темелух имајући у рукама железно, наоштрено са четири стране. И њим извлакаше утробу старчеву кроз уста. И упитах: „Ко је овај старац да му чине оволику муку?“ И рече ми анђеоло: „Овај кога видиш поп беше и не служаше добро службу своју на земљи док беше на свету, него јеђаше и пијаше и блуд чињаше и никада не приношаше чисте жртве Богу“.¹⁷

Лик Темелеха, јавља се у првој верзији апокрифа и он при опису мучења грешних није одређен као анђеоло, али се помиње у истом наративу и раније при опису преласка грешне душе у заградни живот, где јесте одређен као анђеоло. У другој верзији при сличном опису именован је анђеоло Тартар¹⁸, који закључава грешне душе у Хад¹⁹. У новозаветном апокрифу *Анастасија Црноризица* јавља се посебно издвојен мотив огњеног језра²⁰, у близини самог престола Господњег, са сличном представом и функцијом анђела: „И видех шеста врата отворена. Њихова ширина беше седамдесет дана хода. Њима се долази до престола, и до раја, и до великих врата мука и до поља плача. И ту је шупља гора и унутра језеро огњено и смола кипућа. Она има једно окно и анђели Божији стражаре“.²¹ У том контексту функција анђела у збрињавању и надзирању грешних у апокрифним текстовима подударна је са оним у дечанском фрескопису²². Имајући у виду апокрифни наративни модел спровођења грешника у Хад, као и улоге анђела у том процесу, просторна блискост персонификоване фигуре Хада и Огњене реке у коју анђеоло сурвава грешне добија нешто јасније тумачење.

На дечанским фрескама уочена су два типа представа кажњавања грешних – појединачни и групни²³. На западној страни јужне половине југозападног ступца налазе се три призора појединачних мука. Издвојен и тематизован је грешник који је орао туђу њиву – кривобраздатељ²⁴, затим клеветник и блудница. Прикази клеветника и

16 Јовановић, нав. дело, 2005б: 416; 448.

17 Јовановић, нав. дело, 2005б: 417.

18 Исто, стр. 444.

19 Исто, стр. 412.

20 То, наравно, није једини помен. У истом апокрифу неколико се пута описује огњена река која је намењена различитим врстама грешника, уз одређено преплитање са мотивима таме и незаспалих црва (Види: Јовановић, нав. дело, стр. 460–461).

21 Исто, стр. 459.

22 Стамболић, И. А. (2024) „Представа анђела у српским средњовековним апокрифима“, *Анђели у књижевности*, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; Издаваштво „Битије“, стр. 138.

23 Давидов Темерински, нав. дело, 1995: 206–207.

24 Представа подразумева младог, голобрадог мушкарца обешеног за руке везане на леђима. За ноге му је окачено рало, а око врата му висе воденички точак који један крилати демон вуче наниже. Иако је у натпису поменут само кривобраздатељ очигледно је постојала намера да се кроз овај приказ осуди и грех закидања на мери брашна, што показује воденички камен везан око његовог врата (Давидов Темерински, нав. дело, стр. 206).

блуднице везани су за одређене устаљене мотиве пакла – змије и ватру, али се њихово коришћење не може свести на пуку употребу устаљених симбола зла. Клеветник је представљен као млад, голобрад, наг мушкарац, атлетске грађе који седи на хуму, обавијен дугачком змијом која окреће главу према његовом уху. У доњем делу сцене представљена је нага, млада жена која лежи на боку у огњу, обавијена змијом која јој гризе груди. Она је представљена са руком савијеном у лакту, на коју ослања главу, а свој поглед усмерава ка клеветнику. У приказима ових појединачних паклених мука могу се уочити специфичне подударности са појединим описима паклених мука у српским средњовековним преводима апокрифних текстова²⁵.

У апокрифу *Ход Богородице њо мукама* (дужа верзија) дат је опис типа мучења који је подударан оном на дечанској фресци, пре свега у случају блуднице. Блудница је на фрескопису представљена у лежећем положају, а огањ испод ње наликује на својеврстан лежај. У апокрифу, иако се не описује казна за индивидуални грех блуда, већ групно мучење грешних, мотиви огња и змије, као и самог положаја на „огњеним постељама” веома су слични оном на фресци:

„Пођимо на запад. И дођоше херувими и серафими и 400 анђела и понеше Пресвету на запад. И виде Пресвета облак и посред њега прострте огњене постеље и на њима лежаше народ, и мушкарци и жене. И змије беху по њима. И пламен огњени јеђаше их на постељама као трску. И видевши их Пресвета, уздахну и запита архистратига: -Ко су ови? Шта су им греси? Рече архистратиг: - То су они који нису устали на јутрење у недељу, него су лежали као мртви, те се зато тако муче”.²⁶

Упркос разлици у врсти греха и типу мучења (појединачно-групно), чињеница је да се „огњене постеље” не помињу ни у једном библијском тексту, док је у поменутом апокрифу евидентна и јавља се у варијацијама. Стога се може претпоставити да је идејни концепт ове поетске слике могао бити преузет из апокрифног текста и додатно прилагођен идејном концепту дечанског фрескописа²⁷.

Одређену подударност уочавамо и у распореду набрајања појединачних казни, где је одмах након одломка о огњеним постељама и змијама, описан човек кога

25 Присуство утицаја апокрифне грађе на фрескосликарство у науци је констатовано и посебно везано за представу Богородице и њеног успења, али и представу Стршаног суда и паклених мука. Ипак, систематичнија истраживања на овом пољу нису спроведена. Међу ретким, али садржајним истраживањима на ту тему налазе се радови Јанка Радовановића, Мирјане Татић-Ђурић и Јадранке Павловић (Види: Јовановић, нав. дело, 2005а: 63).

26 Јовановић, нав. дело, 2005б: 381.

27 У Богородици Љевишкој жена коју змија уједа за груди означена је као грешница која је одбила да подоји туђе дете (Бабић, нав. дело, 1975). На дечанској фресци изнад грешнице не стоји натпис греха који је починила, али се он претпоставља. Женске груди симболишу везу са мајчинством, али су неретко и симбол женске лепоте, плодности, а у средњовековном поимању телесности, оне могу бити и симбол развратности и грешности. Стога змија која напада управо овај део тела не мора нужно и искључиво да симболизује напад на недоиље. Можда је натпис и строго одређење греха стога и изостао на дечанском фрескопису за разлику од оног у Богородици Љевишкој.

једе змија, врло слично на фресци приказаном клеветнику који заузима простор изнад блуднице. Врста греха због ког грешник пати на овај начин варира у различитим верзијама апокрифа. У апокрифу *Ход Богородице њо мукама* (дужа верзија), грех због ког грешник бива кажњен није подударан са одредбом на фресци и он се односи пре свега на огрешење о норму понашања у цркви: „И упита Пречиста архистратига: – Шта је његов грех док не може побећи од ове змије? Архистратиг рече: – Пресвета, он не слушаше реч светог Јеванђеља када излагаше као муња”²⁸. Међутим, у истом апокрифу, у краћој верзији, долази до потпуне кореспонденције мотива у тексту и на фресци: „Ко је овај? Шта су му греси?” И рече јој арханђео: „Он је клеветао суседе своје, те се због тога тако мучи”²⁹. Иста поетска слика мучења везује се за грех клевете у тексту као и на фресци, чиме је евидентна још једна подударност између ова два дела. У обе верзије апокрифа *Ход Богородице њо мукама* поменуто је групно мучење мушкараца и жена на огњеним постељама са змијама, а потом је описана и казна за грех клеветника, која је подударна са фрескосликарским решењем у Високим Дечанима. Иако се огњене постеле тематизују као групна казна у апокрифима и то не за грех блуда, њена упечатљивост могла је да изврши одређен утицај. Конкретна тематизација везе греха блуда и жена присутна је и развијена у српским средњовековним апокрифима³⁰. Поетску слику која такође подсећа на пример блуднице са дечанске фреске налазимо при описима казне за блудницу у краћој верзији апокрифа, наравно уз одређену варијацију мотива: И затим дође Пресвета са арханђелом на друго место и виде жену да лежи у тами са главом окренутом ничице. И језик јој беше извучен и по њему змије двоглаве беху. И рече Богородица: „Шта су јој греси?” И рече арханђео: „То су девојке које блуд чињаху пре времена, те се због тога муче”³¹. Апокрифни наратив нуди слику мучења блуднице у којој је изостављено присуство мотива ватре, док је змија представљена као двоглава. Ипак, упркос извесним варијацијама мотива, њихов распоред и присуство у наведеним апокрифним наративима и на фрескама указују на постојање одређене интермедијалне и синкретистичке везе.

Врло слично могу се уочити и одређене подударности у представама групних мучења. Међутим, њихову конкретну повезаност тешко је прецизно утврдити, јер се основни мотиви пре свега везују за библијски наратив. Ту првенствено мислимо на мотиве огњене реке, црва који не мирују и бескрајне таме. Ипак, могу се претпоставити одређене везе на основу самог одабира и распореда мотива који је присутан на фрескама и подударан са самим апокрифним наративима. На дечанским фрескама циклуса Страшног суда илустрације групних мука налазе се испод представа појединачних грешника. На јужној половини југозападнoг ступца насликани су *црви који*

28 Јовановић, нав. дело, 20056: 381.

29 Јовановић, нав. дело, 20056: 400.

30 Стамболић, И. А. (2019) „Представа жене у српским преводима средњовековних апокрифа”, *Лешоис Машице српске*, 504 (4), Нови Сад: Матица српска, стр. 505–527.

31 Јовановић, нав. дело, 20056: 403.

не мирују тј. представљена је група младих, голобрадих мушкараца, нагих до појаса, са прегачама везаним испод струка, који су распоређени у три реда, а по њима су белом бојом представљени црви. Мотив црва у контексту поимања загробног живота нису ретки у библијском наративу. Проучаваоци су истакли пример из *Књиге пророка Исаије* (66: 24) који је свакако могао бити основ за ову представу у дечанском фрескопису: „И излазиће и гледаће мртва тјелеса онијех људи који се одметнуше од мене; јер црв њихов неће умријети и огањ њихов неће се угасити и биће гад сваком тијелу”, као и новозаветна парафраза наведеног стиха код јеванђелиста Марка (9: 48): „Гдје црв њихов не умире и огањ се не гаси”³². Томе свакако треба придодати и пример из *Књиге о Јову* који тематизује функцију и изглед шеола, а уједно обједињује мотиве трулежи, црва и таме који су постали устаљени мотиви за дочаравање паклене атмосфере: „У паклу су трулеж и црви, као и црни бездан, тама: Пре него отиднем одакле се нећу вратити, у земљу тамну и у сен смртни, у земљу тамну као мрак и сен смртни, где нема промене и где је видело као тама” (Јов 10: 21–22).

Иако се на дечанским фрескама код индивидуалних тј. појединачних грешника напомиње врста греха због ког су кажњени (у случају кривобразитеља и клеветника), код представа групних мучења то није случај. При приказима групног мучења натписи појашњавају врсту мучења, али не и грех због ког се грешни муче³³. Тако је јасно стављен натпис „црви који не мирују”, али не и ко су грешни које они муче. У апокрифима се такође јавља мотив црва при описима мучења грешних али са јасном назнаком коме је таква мука намењена. Наиме, у апокрифу *Ход Богородице њо мукама* описано је мучење црвима са акцентом на грешне којима је намењено. За разлику од дечанског фрескосликарства које властелу и припаднике црквене јерархије не смешта у пакао, апокрифни наративи веома оштро осуђује починиоце греха међу клирицима: „Изиће Пречиста на место где црви јеђаху умрле. И упита Пречиста: „Шта су њихови греси?” И рече: „То су они који на земљи ношаху анђелски и апостолски лик, као и патријарси, те се због тога тако муче”³⁴. У краћој верзији истог апокрифа јавља се приказ исте казне, али је он још експлицитније описан и такође се односи на припаднике клера, нешто нижег ранга: „По-

32 Давидов Темерински, нав. дело, стр. 206.

33 Прикази мучења грешника по којима гамижу црви или су у потпуном мраку у Дечанима, спадају у групу колективних паклених мука. Њима се одређује врста мучења, али не и врста греха и они пре свега почивају на библијским текстовима. То су најчешће биле шематизоване представе у квадратним или правоугаоним пољима у којима су груписане лобање грешника, какве се сликају од најранијих приказа Страшног суда. За разлику од групних испаштања неидентификованих грехова, појединачни преступи су одређени натписом, делом тела који напада змија или инструментом којим је грех почињен. Ови призори индивидуалних преступа настали су из две потпуно различите иконографске традиције. Грешници обавијени змијама припадају групи мотива који су (као и арханђел Михаило с вагом) пренети из паганске уметности у хришћанску, где су променили значење, а у приказима Страшног суда појављују се и пре коначног формирања теме (Види: Давидов Темерински, нав. дело, стр. 207)

34 Јовановић, нав. дело, 2005б: 381.

ђимо да видимо где се муче калуђери!” И дође Пресвета и [виде] много црви по лицу њиховом, а меса не имаше нити мало на њима. И рече Пресвета: „Зашто се тако муче?” И рече арханђео: „Ти калуђери блуд чињаху, а крст оскрнавише. Због тога се тако муче”³⁵. У апокрифу *Ошкровење айосѿола Павла* (прва верзија) мотив прва добија развијенију и сложенију артикулацију:

„И видех другу провалију велику и *црва незасѿалої и шкрїуїї зубима*. И беше црв тај дужине лакта и са две главе. И беше ту мноштво мушкараца и жена. И место то беше зло и веома грозно. И упитих: „Ко су ови, господару, у овом месту?” И рече ми: „Ово су Жидови који не исповедају да ће бити ускрснуће и суд мртвима”. И упитих анђела: „Зашто нема ватре на месту овом, него само велики и грозан трепет?” И рече анђео: „Нема овде ничега, него само снег и лед и нема им спомена у векове”.

У апокрифном тексту искоришћена је конструкција „црви незаспали” која је нешто ближа опису на самом фрескопису. У апокрифу *Анасѿасија Црноризица* такође се помињу „црви незаспали” при опису групног мучења грешних, међу којима су лопови, блуднице, врачѿи, родоскрвници и сл., међутим, ни овде нема дословне подударности са синтагмом на фресци.

Део фрескописа на северној половини југозападног ступца приказује грешнике у *крајњој ѿами* у којој су приказани у пуној висини као и у претходној композицији, распоређени у изокефалији. Они су смештени у тамни простор који наликује на пећину. Порекло ове представе може се везивати за новозаветне стихове *Јеванђеља ѿо Маїѿеју* (8: 12; 22: 13; 25: 30). У апокрифним наративима пак мотив „таме најкрајње” присутан је као вид мучења грешних и његова интерпретација варира. Иако се тама везује за простор вечних мука, она уједно представља и вид мучења грешних. У апокрифу *Ход Боѿородице ѿо мукама* (дужа верзија) описује се тама која лишава грешне било каквог контакта са светлошћу тј. у симболичкој равни било каквог контакта са Божијим светом:

Виде Пресвета на оном месту таму велику и упита архистратига Михаила: „Шта је ова тама?” Архистратиг рече: „Много душа лежи у овој тами”. Рече Пресвета: „Нека се повуче ова тама и да погледам ту муку”. Рече архистратиг Михаило: „Није могуће, Пресвета, да се види ова мука”. Јавише се анђели који стражаре: „Имамо забрану од Невидљивога да ови не виде светлост док се не просветли твој благословени син и постане седмоструко светлији од сунца”. И сажали се Пресвета и подиже очи своје ка небу и рече: „У име Оца и Сина и Светога Духа нека се уклони ова тама да бих видела те муке!” И повуче се та тама и покри седам небеса. И легаше много народа, и мушкараца и жена, у плачу великом. И видевши, Пресвета просузи и рече: „Шта учинисте, небози?” И не беше гласа од мучених. И рекоше анђели: „Зашто не говорите пресветој госпођи?” И рекоше: „Од века нисмо видели светлости и не можемо гледати горе”.³⁶

35 Јовановић, нав. дело, 2005б: 403.

36 Јовановић, нав. дело, 2005б: 378.

У апокрифу *Ошкровење айосѿола Павла*, душа која није чинила добра дела бива осуђена на „таму до судњег дана“³⁷. У *Ошкровењу свейших айосѿола* при набрајању осуда појединачних грехова, као крајњи исход даје се обећање грешницима које представља својеврсну компилацију свих поменутих мотива (огња, црва, таме): „Ако ли ме не послушате, гурнућу вас у вечну муку, где огањ не гасне и црв не замире, где је тама спољашња, и гроза, и вапај, и плач и шкргут зубима“³⁸. Мотив таме јавља се при опису Хада у апокрифу *О друјом Христѿовом доласку* (дужа верзија), где се посебно ставља акценат на изолованости и просторне удаљености од присуства Божијег:

„Господе, колика је адска тама?“ Чух глас који ми рече: „Чуј, праведни Јоване! Колико може тридесетогодишњи човек да подигне камен и да га пусти доле и за три дана неће моћи да стигне на дно, толика је адска тама, као што рече пророк Давид: ‚Вратиће се грешници у ад и сви народи који заборавише Бога.‘ Затим рече: ‚Као овце биће положени у ад и смрт ће их снаћи“³⁹.

Подударност присуства мотива у српским преводима средњовековних апокрифа и у иконографском изразу дечанских фресака не може бити случајност. Библијски наратив који је представљао основу и полазну тачку средњовековне уметности није нудио тако домишљате, детаљне и сликовите представе загробног живота и мучења грешних. Индивидуалне казне које су приказане на дечанском фрескопису (кривобразатеља, воденичара који вара на мери брашна, клеветника и блуднице) дефинитивно имају одређене везе са апокрифном традицијом, при чему се не искључује ни утицај сеоских и монашких средина које су наметале одређену врсту греха као нарочито важну за сузбијање, те да су се отуда страдања њихових починитеља посебно истицала⁴⁰. Примери представа пакленог мучења жене обавијене змијом на огњу, као и клеветника обавијеног змијом могу се готово дословно поредити са ексцерпираним примерима из апокрифних наратива *Ход Бојородице ѿ мукама* и *Ошкровење айосѿола Павла*. Њихова блискост у просторном распореду фресака подударна је са наративним током наведених апокрифа (или њиховим одређеним верзијама), што додатно упућује на мотивску сродност и могући утицај текстуалног предлошка на ликовно решење на дечанским фрескама. Стога је могуће тврдити да анализирани сличности између иконографских сегмената и делова апокрифних текстова потичу од промишљеног праћења већ уобличеног наративног модела при самом осмишљавању визуелног приказа хадског простора. Уз то, иако се представе групних казни јасно надовезују на одређене библијске стихове, сам избор одређених устаљених мотива за пикторално дочаравање групног мучења такође указује на својеврсну везу са апокрифним текстовима. Живи, сликови-

37 Исто, стр. 411.

38 Исто, стр. 373.

39 Исто, стр. 506.

40 Тодић, Б. (1978) „Новооткривене представе грешника на Страшном суду у Грачаници“, *Зборник за ликовне уметности* 14, Нови Сад: Матица српска, стр. 193–204.

ти и гортескно детљани описи призора паклених мука у наведеним апокрифима свакако су могли допринети тематизацији и визуелизацији мотива незаспалих црва, најкрајње таме и огњене реке. Мотивска подударност, као и сличан распоред одређених приказа у апокрифним наративима и на дечанским фрескама са темом загробног живота, потврђују нашу претпоставку да је одређена веза морала постојати и да подробнија интердисциплинарна истраживања на том пољу тек треба да буду спроведена.

ЛИТЕРАТУРА:

- Анђелковић, М. (2019) „Плач и жалост у апокрифу *Ход Бојородице ѿ мукама*”, *Наслеђе*, бр. 43, Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет, стр. 291–303.
- Бошковић, Ђ. и Петковић, В. Р. (1941) *Манасѿир Дечани*, II, Београд: Српска краљевска академија, стр. 53–55.
- Давидов Темерински, А. (1995) „Циклус Страшног суда”, у: *Зидно сликарство манасѿира Дечана*, Београд: САНУ, 191–211.
- Давидов Темерински, А. (2009) „Слике страшног суда са позитивним исходом: Тимотесубани, Ахтала и Дечани” у: *Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures*, Tbilisi: Georgian Arts and Culture Center, 127–134.
- Живковић, Б. (1989) *Грачаница. Црѿежи фресака*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Живковић, Б. (1991) *Бојородица Љевишка. Црѿежи фресака*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 74–77.
- Јовановић, Т. (2005а) *Ајокрифи старозаветни*, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- Јовановић, Т. (2005б) *Ајокрифи новозаветни*, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- Јовановић, Т. (2006). Гротескно у апокрифима, *Научни сасѿанак славистѿа у Вукове дане*, 35/2, Београд: Међународни славистички центар, стр. 13–21.
- Панић, Д. и Бабић, Г. (1975) *Бојородица Љевишка*, Београд: Српска књижевна задруга, стр. 87.
- Popovich, Lj. (1975) “Personifications in Medieval Art.” у: *Byzantium and Serbia in the Fourteenth Century*, ur. Vojislav J. Đurić, Beograd: SANU, str. 145–160.
- Стамболић, И. А. (2019) „Представа жене у српским преводима средњовековних апокрифа”, *Летњојис Мајѿице срѿске*, 504 (4), Нови Сад: Матица српска, стр. 505–527.

- Стамболић, И. А. (2024) „Представа анђела у српским средњовековним апокрифима”, *Анђели у књижевности*, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; Издаваштво „Битије”, стр. 138.
- Тодић, Б. (1978) „Новооткривене представе грешника на Страшном суду у Грачаници”, *Зборник за ликовне уметности* 14, Нови Сад: Матица српска, 193–204.
- Тодић Б., (1988) *Грачаница: сликарство*, Београд : Просвета ; Приштина : Јединство, 159–164.
- Тодић Б., Чанак–Медић, М. (2005) *Манастир Дечани*, Београд: Музеј у Приштини [са измештеним седиштем]: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne ; [Дечани]: Српски православни манастир Високи Дечани, 448–453.

Isidora Ana Stambolić

Institute for Literature and Arts, Belgrade

ICONOGRAPHY OF HELLISH TORMENTS IN THE FRESCOES OF THE
MONASTERY OF VISOKI DEČANI AND SERBIAN MEDIEVAL APOCRYPHA
INTERMEDIAL ASPECTS

Abstract: This paper examines possible intermedial connections between Serbian medieval apocryphal texts and the fresco programme of the Monastery of Visoki Dečani, focusing on examples of thematic and motif-based correspondences in the representations of afterlife and infernal punishments. The study proceeds from the assumption that certain depictions of hellish torments in the Dečani frescoes are partially or fully congruent with descriptions found in apocryphal narratives, and that analysing this relationship can lead to a deeper understanding of the symbolism and meaning of medieval artistic expression. Although the representation of the Last Judgment in fresco painting is fundamentally grounded in biblical sources and shaped by a well-established tradition, the depiction of the fate of sinners appears more specific and may represent a domain in which apocryphal tradition exerted a particular influence. Apocryphal texts such as the Apocalypse of Paul and the Journey of the Virgin through the Torments, which offer elaborate and vivid descriptions of post-mortem punishments, may have provided a repertoire of motifs suitable for the iconographic visualisation of the fate of sinners. A comparative analysis of individual and collective scenes of punishment in the Dečani frescoes and in apocryphal narratives reveals numerous thematic and compositional correspondences.

Key words: *fresco painting, apocrypha, Dečani, Last Judgment, hell, torments*

Оља М. Арсенијевић и Татјана Јовановић

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија;
Факултет за инжењерски менаџмент, Београд

ЖЕНСКО ЛИДЕРСТВО И АУТОРИТЕТ ЈЕЛЕНА АНЖУЈСКА ИЗМЕЂУ ПОЛИТИЧКОГ УТИЦАЈА, БРИГЕ И КУЛТА

DOI 10.5937/kultura2691111A
УДК 929.731 Јелена, српска краљица
305-055.1/.2(497.11)"12/13"
32-055.2(497.11)"12/13"
316.46(497.11)
оригиналан научни рад
Датум пријема: 15. 4. 2026.
Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: У овом раду анализиран је модел женског лидерства и ауторитета у средњовековном контексту на примеру Јелене Анжујске. Полазећи од примарних историјских извора, пре свега хисториографске традиције, као и релевантне домаће и међународне историографије, преиспитују се уобичајене представе о женском деловању у предмодерним друштвима, које су често ограничене на приватну или искључиво њој сферу. У том смислу, женско лидерство се не посматра кроз призму формалне власти, већ као облик ауторитета који се остварује кроз моралну легитимацију, социјалну одговорност и способност дугорочног утицаја на заједницу. Анализа је усредсређена на три кључне димензије деловања Јелене Анжујске: политички утицај без формалне власти, бригу о сиромашнима и маргинализованима као облик јавног ауторитета, као и васпитање девојака као дугорочну друштвену и културну страву. Поседна њена посвећена је њеном односу између историјске личности и културе који се развио након њене смрти, при чему се разматра начин на који хисториографски дискурс трансформира друштвено и политичко деловање у језик духовних врлина. Кроз примену теоријских увида из области студија културе и културног наслеђа, рад показује да култи Јелене Анжујске није само религијски феномен, већ и културни механизам који обезбеђује трајност њеног ауторитета у српском културном простору. Компаративна анализа рецепције Јелене Анжујске у Србији и Француској указује на различите моделе интерпретације женског лидерства: док је у српској традицији њен ауторитет синаболизован кроз култи и свештост, у француском контексту он остаје у домену историјског и династичког наслеђа. Рад закључује да пример Јелене Анжујске сведочи о по-

стијању сложених и делотворних облика женског лидерства у средњем веку, чији значај превазилази историјски контекст и отвара простор за шира промишљања односа између власти, ауторитета и културног идентитета.

Кључне речи: Јелена Анжујска, женско лидерство, ауторитет, културно идентитет, култ, средњи век

Увод

Питање женског лидерства у средњовековном друштву дуго је остајало на маргинама историографских и културолошких истраживања. Жене су у историјским наративима најчешће посматране кроз улоге супруге, мајке или побожне задужбинарке, док су њихови облици јавног деловања и друштвеног утицаја били или минимизирани или интерпретирани искључиво у оквирима приватне побожности. Такав приступ, како указују студије историје рода, произилази из уске дефиниције власти која формалну политичку моћ поставља као једини релевантан критеријум друштвеног утицаја¹.

Иако је концепт лидерства савремени аналитички конструкт, његова примена у предмодерним контекстима омогућава препознавање облика ауторитета који су у историјским изворима присутни, али не и експлицитно именовани.

Посебан изазов у истраживању женског лидерства у српском средњовековном контексту представља и историографска традиција у којој су жене дуго биле присутне преваходно као пратеће фигуре „великих” историјских наратива. Како показује Џоан Валах Скот (Joan Wallach Scott), род није само описна категорија, већ аналитичка алатка која открива начине на које су односи моћи структурисани и представљени унутар историјских дискурса. У том смислу, изостанак жена из наратива о власти не указује на њихово стварно одсуство, већ на ограниченост аналитичких оквира који власт препознају искључиво у њеним формалним и институционалним облицима². Слично томе, и у српској историографији женско деловање је често тумачено у оквирима приватне побожности или породичне улоге, чак и онда када је имало јасне јавне и друштвене последице³. Стога је неопходно критички преиспитати историографске моделе који женски ауторитет препознају само онда када је усклађен са мушким облицима власти, и отворити простор за анализу оних видова деловања који се остварују кроз морални, социјални и културни утицај.

Савремена истраживања, међутим, све више указују на потребу проширења појма лидерства и ауторитета, нарочито у предмодерним друштвима. У том контексту, ауторитет се не схвата искључиво као институционално утемељена власт, већ као комплексна друштвена категорија која обухвата моралну легитимацију,

1 Scott, J. W. (1986) Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *The American Historical Review* бр. 5, Washington: American Historical Association, pp. 1053–1075.

2 Исто.

3 Трговчевић, Љ. (2014) *Историја жена у Србији: моћност и ограничења једног истраживачког поља*, Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 17–35.

симболичку моћ и способност обликовања вредносних оквира заједнице. Како истиче Пјер Бурдије⁴, симболичка моћ делује управо онда када се не препознаје као моћ, већ као природан и прихваћен поредак, што је чини посебно релевантном за анализу женског деловања у патријархалним друштвима. У том смислу, женски ауторитет Јелене Анжујске може се разумети као историјски пример симболичке моћи која делује кроз признање, а не кроз институционалну присилу, што га чини посебно релевантним за анализу предмодерних облика лидерства.

У оваквом теоријском оквиру, личност Јелене Анжујске заузима изузетно значајно место. Иако није поседовала формалну власт у ужем смислу, њен утицај на политички, друштвени и духовни живот средњовековне Србије био је вишеслојан и дуготрајан. Историјски извори и каснија хагиографска традиција сведоче о њеном деловању у сферама политичког посредовања, социјалне бригае и васпитања, што указује на постојање специфичног модела женског лидерства који се остварује изван формалних институција власти.

Посебан проблем у тумачењу Јелениног деловања представља однос између историјске личности и култа који се развио након њене смрти. Хагиографски извори, пре свега *Жиџије краљице Јелене* архиепископа Данила II⁵, обликују нормативни модел побожне и милосрдне владарке, при чему се друштвено и политичко деловање преводи у језик духовних врлина. Та трансформација отвара питање у којој мери култ прикрива, а у којој мери стабилизује и продужава женски ауторитет. У том смислу, теорија културног памћења, коју развија Јан Асман, пружа аналитички оквир за разумевање начина на који заједнице селективно интерпретирају прошлост и одређене облике деловања преводе у трајне симболичке форме.

Овај рад полази од претпоставке да се лидерство Јелене Анжујске не може адекватно разумети ни искључиво кроз историјску реконструкцију, ни кроз хагиографску интерпретацију, већ кроз њихов међусобни однос. Циљ нам је да, анализом политичког утицаја без формалне власти, бригае о сиромашнима као облика јавног ауторитета и васпитања девојака као дугорочне друштвене стратегије, понудимо интерпретацију женског лидерства као активног и делотворног облика друштвене моћи у средњовековном контексту.

Методолошки, у раду се комбинује историјско-критичка анализа извора са интерпретативним приступом заснованим на студијама културе и културног памћења.

Увођењем компаративне перспективе и анализом рецепције Јелене Анжујске у српском и француском културном простору, рад настоји да покаже да женски ауторитет није универзална категорија, већ културно и меморијски условљен феномен. На тај начин, истраживање доприноси ширим расправама у области

4 Бурдије, П. (1999) *Симболичка моћ*, Београд: Слио, стр. 21–38.

5 Данило II. Живот краљице Јелене, у: *Живоџи краљева и архиепископа српских*, приредио Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 123–141.

теорије културе, културног памћења и студија лидерства, истовремено указујући на значај средњовековних примера за разумевање савремених интерпретација власти и ауторитета.

Историјски контекст и биографија Јелене Анжујске

Један од кључних предуслова за разумевање ауторитета Јелене Анжујске јесте њено прецизније историјско позиционирање, будући да хагиографски извори често редукују биографске податке у корист нормативног модела светости. Историографија указује да питање њеног порекла остаје отворено: иако се традиционално доводи у везу са анжујским кругом, савремена истраживања доводе у питање искључиво француско порекло, указујући на сложеније културне и династичке везе које превазилазе једнозначне националне оквире⁶ Како истиче З. Brzozowska, Јелена се мора посматрати у ширем контексту „латинских” утицаја на српском двору XIII века, а не искључиво као представница француског племства.

Јелена је у другој половини XIII века ступила у брак са краљем Урошем I Немањићем, чиме постаје део српске владарске елите у периоду интензивних политичких и династичких трансформација. Као краљица, њена улога није била сведена искључиво на протоколарну функцију, већ је обухватала активно учешће у обликовању дворске културе и друштвених односа. Како наглашава Сима Ђирковић, утицај владарки у средњовековној Србији често се није огледао у формалним институцијама, већ у „непосредном утицају на династичку политику и стабилност државе”⁷, што је случај и са Јеленом.

Посебно значајан период њеног деловања наступа након свргавања и смрти краља Уроша I (1276), када Јелена задржава контролу над одређеним територијама, управљајући областима око Брвеника и Требиња. Ова чињеница указује на њену самосталну политичку позицију у поствладарском периоду, што је у српском средњем веку релативно редак пример. Према истраживањима М. Благојевића, овакви облици територијалне управе сведоче о „функционалној расподели власти унутар владарске породице”⁸, у којој је Јелена имала активну улогу.

Њено деловање било је посебно изражено у контексту сложених односа између њених синова, краљева Драгутина и Милутина, чији су сукоби обележили политичку сцену Србије крајем XIII века. Иако извори о томе говоре посредно, историографија указује на њену улогу посреднице и фактора стабилизације. У том смислу, њен ауторитет може се разумети као облик династичке медијације, који

6 Благојевић, М. (1990) *Држава Немањића и српско друштво*. Завод за уџбенике и наставна средства; Brzozowska, Z. (2014) *The Latin queen on the throne of 13th century Serbia*. Institute of History, Polish Academy of Sciences.

7 Ђирковић, С. (1995) *Срби у средњем веку*. Просвета

8 Благојевић, М. (1990) *Држава Немањића и српско друштво*. Завод за уџбенике и наставна средства.

је, како истиче С. Марјановић-Душанић, био карактеристичан за владарке чија је моћ почивала на комбинацији побожности и политичке разборитости⁹

Посебно место у њеном наслеђу заузима задужбинарска делатност, пре свега изградња манастира Градац, који представља један од најзначајнијих споменика српске средњовековне духовности. Кроз задужбинарство, Јелена не само да испољава личну побожност, већ и активно учествује у обликовању културног и духовног простора државе. Како показује Б. Тодић, ктиторска активност владарки имала је „изразиту идеолошку и репрезентативну функцију”, јер је повезивала власт, побожност и културну продукцију¹⁰.

Конечно, њен лик је у оквиру српске православне традиције канонизован, а иконографске представе наглашавају синтезу владарског достојанства и светиљске скромности. Ова трансформација историјске личности у фигуру култа потврђује тезу да се њен ауторитет није завршавао њеном смрћу, већ је наставио да делује у домену културног памћења.

Овако реконструисан животни и историјски оквир омогућава да се њено „лидерство” не посматра као апстрактан концепт, већ као конкретна пракса деловања унутар сложених политичких, друштвених и културних односа средњовековне Србије.

Овај биографски оквир омогућава да се у наставку анализирају кључне димензије њеног лидерства. У том смислу, биографија Јелене Анжујске не представља само историјски оквир, већ аналитички кључ за разумевање њеног ауторитета као друштвено конструисане и историјски условљене категорије.

Политички ауторитет без формалне власти

Полазећи од овако реконструисаног историјског контекста, могуће је прецизније артикулисати специфичност лидерства Јелене Анжујске, које се не може редукovati на формалне облике власти.

У историјским наративима средњег века политичка моћ се најчешће идентификује са формалном влашћу, институционалним положајем и војном силом. Такав приступ, међутим, отежава разумевање улоге жена у политичком животу, чији се утицај често остваривао изван званичних структура власти. Управо у том простору између формалне моћи и стварног утицаја може се сагледати ауторитет Јелене Анжујске.

У *Житију краљице Јелене*, архиепископ Данило II не представља Јелену као пасивну сапутницу владара, већ као фигуру која активно учествује у обликовању друштвеног и моралног поретка. Њен ауторитет не заснива се на титули, већ на мудрости, разборитости и способности посредовања, што Данило наглашава описујући је као ону која „многo добрих дела учини и многе ка добру управи” (Данило II).

9 Марјановић-Душанић, С. (2007) *Светлост и власт: Култ светих владара у средњовековној Србији*, Клио.

10 Тодић, Б. (2006) Житије краљице Јелене између хагиографије и историје. *Зборник радова Византолошког института*, 43. 189–205.

Ова формулација, типична за хагиографски дискурс, ипак указује на нешто више од побожности: на улогу саветнице и моралног оријентира унутар владарског окружења. Како истиче Сима Ћирковић, у средњовековној Србији утицај владарки није нужно био видљив кроз формалне институције, већ кроз „непосредан утицај на династичку политику и стабилност државе”¹¹.

Политички ауторитет Јелене Анжујске тако се може разумети као облик „тихе власти”, која се остварује кроз посредовање, саветовање и моралну легитимацију. Такав облик власти није био мање ефикасан од формалне, јер је деловао на дуги рок, учвршћујући друштвене односе и вредносне оквире заједнице.

Из перспективе студија културе, овај тип ауторитета може се посматрати као пример симболичке моћи, која не почива на принуди, већ на признању и прихватању. Како истиче Пјер Бурдије, симболичка моћ делује управо онда када се не препознаје као моћ, већ као природни поредак ствари¹². У том смислу, Јелена Анжујска представља пример женског лидерства које функционише унутар, али и изван доминантних патријархалних структура.

Посебан изазов у истраживању женског лидерства у српском средњовековном контексту представља и историографска традиција у којој су жене дуго биле присутне преваходно као пратеће фигуре „великих” историјских наратива. Како указују ауторке које се баве историјом жена и родним студијама у српској историографији, женско деловање је често било сведено на маргину или тумачено искључиво у оквиру приватне сфере, чак и онда када је имало јасне јавне и друштвене последице¹³. Овај приступ резултирао је недовољним теоријским артикулацијама женског ауторитета, посебно у предмодерним друштвима, где су облици утицаја били суптилнији и мање видљиви у формалним изворима. Стога је неопходно критички преиспитати историографске моделе који женску моћ препознају само онда када је усклађена са мушким облицима власти, и отворити простор за анализу оних видова деловања који се остварују кроз морални, социјални и културни утицај.

Брија о сиромашнима као облик јавног ауторитета

У средњовековном друштву, у којем је социјална сигурност била ограничена, а институционални облици заштите слабо развијени, брига о сиромашнима и маргинализованима представљала је један од кључних облика јавног деловања. За владаре и владарке, милосрђе није било искључиво приватна врлина, већ и видљив облик јавне одговорности и легитимације власти.

У *Житију краљице Јелене*, Данило II посебно наглашава њен однос према сиромашнима, болеснима и напуштенима, описујући је као ону која је „гладне хранила,

11 Ћирковић, С. (1995) *Срби у средњем веку*, Београд: Просвета, стр. 89–104.

12 Бурдије, П. (1999) *Симболичка моћ*, Београд: Слио, стр. 21–38.

13 Трговчевић, Љ. (2014) *Историја жена у Србији: могућности и ограничења једног истраживачког поља*, Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 17–35.

наге одевала и болесне походила”¹⁴. Иако је реч о уобичајеној хагиографској формули, њена учесталост и наглашеност указују на систематичност оваквог деловања, а не на спорадичне акте личне побожности.

Оно што је у контексту женског лидерства посебно значајно јесте чињеница да се кроз социјалну бригу остварује специфичан облик јавног ауторитета. Милосрђе у овом случају не функционише само као морални идеал, већ као пракса која гради поверење, учвршћује друштвене везе и доприноси стабилности заједнице. Како истиче Смиља Марјановић-Душанић¹⁵, побожност и милосрђе средњовековних владарки имале су и јасну друштвену функцију, јер су „деловале као вид јавне репрезентације власти и њене бригае за заједницу”.

Социјална брига Јелене Анжујске може се, стога, тумачити као облик „меког” политичког деловања, усмереног ка онима који су били изван домашаја формалне власти. Помоћ сиромашнима и маргинализованима није само ублажавала социјалне тензије, већ је истовремено производила симболички капитал, утврђујући њен положај као моралног ауторитета унутар заједнице. У том смислу, милосрђе постаје један од кључних механизма женског лидерства, који функционише паралелно са, али и независно од, званичних структура моћи.

Из перспективе студија културе и културне политике, овакво деловање може се посматрати као рани облик јавне социјалне одговорности, у којем се приватна побожност трансформише у друштвено релевантну праксу. Брига о сиромашнима тако постаје простор у којем се сусрећу духовност, политика и културно памћење, а Јелена Анжујска се афирмише као фигура чији је ауторитет изграђен управо на тој спони.

Васпийтање девојака и образовни ауторитет

У средњовековном друштву приступ образовању био је ограничен не само социјалним, већ и родним оквирима. Васпитање и поучавање девојака одвијало се углавном унутар породичног или монашког окружења и ретко је било предмет јавног интересовања. Управо у том контексту, помињање образовних пракси повезаних са деловањем Јелене Анжујске заузима посебно место у историјским и културним интерпретацијама њене личности.

У *Житију краљице Јелене*, Данило II истиче да је Јелена „многе девице и младе жене поучавала страху Божјем и сваком добром делу”¹⁶. Ова формулација, иако укорењена у хагиографском дискурсу, упућује на постојање организованог и континуираног процеса васпитања, који је превазилазио спонтано морално поучава-

14 Данило II. Живот краљице Јелене, у: *Животи краљева и архиепископа српских*, приредио Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 123–141.

15 Марјановић-Душанић, С. (2007) *Светлост и власит: култ светих владара у средњовековној Србији*, Београд: Сlio, стр. 201–225.

16 Данило II. Живот краљице Јелене, у: *Животи краљева и архиепископа српских*, приредио Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 123–141.

ње. Васпитање девојака се овде не представља као приватна врлина, већ као део шире друштвене и духовне мисије.

У каснијој традицији и публицистичкој рецепцији, овај мотив је често прерастао у тврдњу о „оснивању школе за девојке”, која се Јелени Анжујској приписује као јединствено достигнуће у српском средњем веку. Међутим, савремена текстолошка истраживања указују на потребу опреза у формулисању таквих тврдњи. Бранислав Тодић¹⁷ показује да се пасус који експлицитно говори о „школи за девојке” јавља у касном препису *Житија*, те да је вероватно реч о накнадној интерполацији, насталој под утицајем просветитељских интерпретација XVIII века.

Ипак, одсуство институционално дефинисане „школе” не умањује значај образовне улоге Јелене Анжујске. Напротив, оно што се из извора са сигурношћу може закључити јесте постојање структурисаних образовних пракси усмерених ка васпитању девојака, које су обухватале морално, духовно и, у извесној мери, писмено образовање. У том смислу, образовни ауторитет Јелене Анжујске није почивао на институцији, већ на личности и њеном моралном легитимитету.

Овакво схватање образовања као дела духовне и друштвене одговорности уклапа се у шири модел женског лидерства који се уочава у њеном деловању. Васпитање девојака представља дугорочну стратегију друштвене стабилизације, јер се кроз њега обликују будуће мајке, супруге и чланице заједнице, носиоци вредности које осигуравају континуитет културног и духовног поретка. На тај начин, образовање постаје један од кључних механизма кроз које се женски ауторитет трансформише у трајни друштвени утицај.

Култ, даштина и културно памћење у Србији

Формирање култа Јелене Анжујске у српском културном простору представља кључни моменат у трансформацији њеног историјског деловања у трајни облик културног памћења. Док је њен животни утицај био условљен конкретним политичким и друштвеним околностима, култ је омогућио продужетак и стабилизацију њеног ауторитета кроз време, прилагођавајући га вредносним потребама заједнице.

Посебно значајан аспект трансформације историјске личности Јелене Анжујске у фигуру културног памћења представља њена иконографска репрезентација. У српској средњовековној уметности, нарочито у оквиру задужбине манастира Градац, Јелена је приказивана као ктиторка, у складу са византијским моделом представљања владарских донатора. Ови прикази, како истиче Смиља Марјановић-Душанић, не представљају само уметнички израз, већ „визуелну артикулацију идеологије власти и побожности”¹⁸. На фрескама се Јелена јавља у достојанстве-

17 Тодић, Б. (2006) Житије краљице Јелене између хагиографије и историје, *Зборник радова Византолошког института* бр. 43, Београд: Византолошки институт САНУ, стр. 189–205.

18 Марјановић-Душанић, С. (2007) *Светлост и власт: култ светих владара у средњовековној Србији*, Београд: Clio, стр. 201–225.

ном, али умереном владарском коду, чиме се наглашава равнотежа између политичког статуса и духовне скромности.

Ова визуелна синтеза указује на специфичан модел женског ауторитета, у којем се легитимитет не заснива искључиво на пореклу или власти, већ на побожности, задужбинарству и моралној репрезентацији. Како показују истраживања српске средњовековне уметности¹⁹, ктиторске представе владарки имале су јасну друштвену функцију: оне су визуелно утемељивале њихову улогу у јавном простору и доприносиле дугорочној стабилизацији њиховог ауторитета у колективном памћењу. У том смислу, иконографија Јелене Анжујске може се разумети као продужетак њеног лидерства другим средствима – кроз слику која постаје носилац културног и вредносног модела.

У том процесу, хагиографски текстови, пре свега *Житије краљице Јелене* архиепископа Данила II, имају пресудну улогу²⁰. Они не само да обликују нормативни модел побожне и милосрдне владарке, већ и селективно истичу оне аспекте њеног деловања који су у складу са идеалом светости. Хагиографски искази код Данила II, иако нормативни, омогућавају реконструкцију конкретних облика деловања, посебно у сегменту посредовања и моралног ауторитета. Политички утицај, социјална брига и образовни ауторитет тиме се не неутралишу, већ се преобликују у језик духовне врлине, кроз који добијају трајну културну и моралну легитимацију.

Култ Јелене Анжујске није ограничен на литургијску сферу, већ је дубоко укорењен у материјалној и нематеријалној баштини. Манастири и задужбине повезане са њеним именом функционишу као места памћења у којима се преплићу историја, духовност и локална традиција. На тај начин, баштина не делује као пасивни остатак прошлости, већ као активни медиј кроз који се њен ауторитет изнова актуализује.

Посебно место у овом процесу заузима простор Косова и Метохије, као један од кључних топоса српског културног и духовног памћења. У том простору, култ и наслеђе Јелене Анжујске добијају додатну симболичку тежину, јер се преплићу са ширим наративима о истрајности, духовном континуитету и очувању идентитета. Косово и Метохија се тако јављају не само као географски, већ и као меморијски простор у којем се њен ауторитет уписује у колективно искуство заједнице.

Из перспективе теорије културног памћења, култ Јелене Анжујске може се разумети као механизам стабилизације колективног идентитета. Како истиче Јан Асман, културно памћење не почива на пуком очувању прошлости, већ на њеној селективној интерпретацији у складу са потребама садашњости. У српском контексту, Јелена Анжујска постаје симбол женског ауторитета који је усклађен са духовним и моралним вредностима заједнице, што јој обезбеђује стабилно место у колективном памћењу.

19 Тодић, Б. (2006) Житије краљице Јелене између хагиографије и историје, *Зборник радова Византолошког института* бр. 43, Београд: Византолошки институт САНУ, стр. 189–205.

20 Данило II. Живот краљице Јелене, у: *Животи краљева и архиепископа српских*, приредио Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 123–141.

Важно је, међутим, да се у српској рецепцији њене личности не губи у потпуности друштвена димензија њеног деловања. Иако је култ наглашено религијски, мотиви бриге о сиромашнима, васпитања девојака и моралног вођства остају присутни као саставни део наратива. На тај начин, култ не поништава њено лидерство, већ га преобликује у форму која обезбеђује његову трајност и препознатљивост.

Овај процес указује на специфичан модел женског ауторитета у српској култури, у којем се друштвени утицај не супротставља светости, већ се у њој утемељује. Култ Јелене Анжујске, стога, не представља искључиво религијски феномен, већ и културни механизам кроз који се женско лидерство преводи у дуготрајну форму симболичке моћи.

Рецепција у Француској: историјско сећање без култа

За разлику од српског културног простора, у којем се личност Јелене Анжујске развија у правцу религијског култа и светитељског поштовања, рецепција њене личности у Француској одвија се у знатно другачијем регистру. У француској историографији она се појављује пре свега као историјска и династичка фигура, повезана са анжујском племићком традицијом и ширим европским политичким мрежама XIII века, без развоја култа или духовне рецепције (в. *Hélène, reine de Serbie*, Institut d'études slaves)²¹.

Истраживачи који се баве франкофоном рецепцијом Јелене Анжујске указују на то да је њена улога сагледавана у контексту династичке историје и транснационалних брачних савеза, а не као посебан модел женског моралног или духовног ауторитета. Како показује анализа хагиографског дискурса код Зофије Брозовске (*Zofia Brzozowska*)²², управо одсуство житијне традиције у западноевропском контексту условило је то да се Јелена у Француској памти као историјска личност, а не као фигура светости или култа.

Ова разлика у рецепцији није последица „мањег значаја” Јелене Анжујске у француској традицији, већ различитих културних механизма памћења. Док је у Србији хагиографија одиграла кључну улогу у трансформацији њеног политичког и друштвеног деловања у духовни ауторитет, француска култура памћења задржала је њен лик у оквирима историјске хронике и научне реконструкције. Управо овај контраст потврђује тезу да културно памћење није универзално, већ културно специфично конструисано²³.

Из угла студија културе, одсуство култа у француском контексту може се тумачити као другачији облик симболичке артикулације ауторитета. Јеленино лидер-

21 *Hélène, reine de Serbie* (v. 1245–1314), у: *Relations franco-serbes au Moyen Âge*, приредили Durand, J. и Martin, A. (2012), Paris: Institut d'études slaves, pp. 77–95.

22 Brzozowska, Z. (2014) *The Latin Queen on the Throne of 13th Century Serbia*, Warsaw: Institute of History, Polish Academy of Sciences, pp. 55–78.

23 Асман, Ј. (2011) *Културно памћење: писмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама*, Београд: XX век, стр. 45–62.

ство се у том оквиру не легитимише кроз духовну харизму или светост, већ кроз припадност племићкој елити и историјски континуитет анжујске династије. Како указују франкофони радови о женском ауторитету у средњем веку (*Le pouvoir féminin au Moyen Âge*)²⁴, овакви модели женског деловања били су уобичајени у западноевропском контексту, али ретко су доводили до култне рецепције.

Компаративно посматрано, разлике у рецепцији Јелене Анжујске у Србији и Француској омогућавају јасније разумевање начина на који се женско лидерство обликује и преноси кроз различите режиме културног памћења. Док српска традиција њен ауторитет стабилизује кроз култ и светост, француска га задржава у домену историјског знања. Управо у тој разлици постаје видљива сложеност женског ауторитета и његова зависност од културних и меморијских оквира у којима се интерпретира.

Закључак

Анализа женског лидерства и ауторитета на примеру Јелене Анжујске показује да средњовековни облици друштвене моћи не могу бити адекватно схваћени искључиво кроз категорије формалне власти и институционалне хијерархије. Напротив, управо деловање изван званичних структура, у сферама моралне легитимације, социјалне бригае и образовног утицаја, омогућавало је појединим владаркама да изграде стабилан и дуготрајан ауторитет. У том смислу, Јелена Анжујска представља изразит пример женског лидерства које се није упротстављало доминантним поретцима, већ их је преобликовало изнутра.

Извор: Аутор

²⁴ *Le pouvoir féminin au Moyen Âge*, у: *Figures féminines du pouvoir*, приредиле Stafford, P. и de Gendt, A.-M. (2007), Paris: Presses universitaires de France, pp. 11–29.

Предложени модел приказује кључне димензије лидерства Јелене Анжујске као међусобно повезан систем деловања, у којем политички утицај, социјална брига и образовна улога функционишу као комплементарни облици ауторитета. За разлику од класичних модела лидерства који се заснивају на формалној власти, овај модел указује на значај симболичке моћи и моралне легитимације у предмодерним друштвима.

Посебна вредност модела огледа се у чињеници да се све три димензије конвергирају у домену култа и културног памћења, где се индивидуално деловање трансформише у трајни културни образац. У том смислу, лидерство Јелене Анжујске не завршава се у историјском тренутку, већ наставља да делује кроз механизме симболичке репродукције, што га чини релевантним и за савремене теоријске интерпретације ауторитета.

Предложени концептуални модел указује на то да је женско лидерство у средњем веку функционисало као интегративни систем друштвеног утицаја, у којем се различите праксе – политичке, социјалне и образовне – узајамно оснажују и трансформишу у трајни облик културног ауторитета.

Политички утицај Јелене Анжујске није био артикулисан кроз формалну власт, већ кроз посредничку и саветодавну улогу, која је деловала као фактор стабилизације друштвених и династичких односа. Њена моћ није почивала на принуди, већ на признању, што је чини примером симболичког ауторитета који је, иако мање видљив, био изузетно делотворан. Тај облик „тихе власти” омогућава да се женско лидерство у средњем веку сагледа као активна и промишљена стратегија деловања, а не као маргинална појава.

Посебно значајну димензију тог лидерства чини брига о сиромашнима и маргинализованима. Милосрђе, како је показано, не представља искључиво приватну побожност, већ јавну праксу која производи поверење и социјалну кохезију. У контексту слабо развијених институција социјалне заштите, овакво деловање имало је изразито политички и културни значај. Социјална брига Јелене Анжујске може се, стога, разумети као облик јавне одговорности који доприноси изградњи њеног ауторитета и дугорочној стабилности заједнице.

Још један кључни аспект њеног лидерства огледа се у образовној улози и васпитању девојака. Иако историјски извори не дозвољавају тврдње о институционално утемељеној „школи за девојке” у савременом смислу, они јасно сведоче о организованим и континуираним праксама васпитања које су превазилазиле оквир приватне побожности. Образовни ауторитет Јелене Анжујске није почивао на институцији, већ на личности и моралном легитимитету, што му је омогућило дугорочан друштвени утицај. У том смислу, образовање се јавља као стратегија друштвене трансформације „одоздо”, усмерена ка обликовању будућих носилаца културних и моралних вредности.

Посебну сложеност анализи женског лидерства даје питање култа и културног памћења. У српском културном простору, личност Јелене Анжујске трансформи-

сана је кроз хагиографску традицију у модел светости, при чему се њено друштвено и политичко деловање преводи у језик духовне врлине. Ова трансформација не поништава њено лидерство, већ га стабилизује и чини трајним, омогућавајући да ауторитет појединца буде интегрисан у колективни идентитет заједнице. Како показује теоријски оквир културног памћења, култ функционише као механизам селекције и интерпретације прошлости, у којем се одређени облици деловања препознају као вредни трајног памћења (Асман).

Компаративна анализа са француским контекстом додатно осветљава специфичност српског модела женског ауторитета. Док у Србији Јелена Анжујска постаје фигура култа и духовног поштовања, у Француској она остаје превасходно историјска и династичка личност, без развоја религијске рецепције. Ова разлика не указује на супериорност једног модела над другим, већ на различите културне механизме памћења и легитимације женског лидерства. Управо тај раскорак омогућава да се женски ауторитет сагледа као културно условљена категорија, чији облици и значења зависе од ширих друштвених и религијских оквира.

У целини посматрано, Јелена Анжујска се може разумети као сложен модел женског лидерства у средњовековном контексту, у којем се политички утицај, социјална брига и образовна делатност преплићу и међусобно оснажују. Њен пример показује да женско лидерство није било искључиво изузетак или маргина средњовековног друштва, већ један од могућих облика делотворне друштвене моћи. Истовремено, начин на који је њено деловање интегрисано у културно памћење указује на значај интерпретативних оквира кроз које заједнице обликују своје разумевање прошлости.

У том смислу, истраживање женског лидерства на примеру Јелене Анжујске не представља само допринос историји средњег века, већ и подстицај за савремене расправе о односу између власти, ауторитета и културног памћења. Анализа показује да су облици друштвене промене често настајали управо у просторима који нису били формално дефинисани као политички, али су кроз своју моралну, социјалну и образовну димензију остављали дубоке и трајне последице.

Ипак, неопходно је имати у виду да су извори ограничени и хагиографски обликовани, те да свака реконструкција њеног деловања остаје делимично условљена природом самих извора.

Стога, пример Јелене Анжујске не представља само историјску илустрацију, већ аналитички модел који омогућава преиспитивање доминантних теоријских оквира лидерства, нарочито у контексту родно условљених облика друштвене моћи.

Слични облици посредничког и моралног ауторитета могу се уочити и код других средњовековних владарки, што указује да Јелена Анжујска није изолован пример, већ део ширег модела женског деловања.

ЛИТЕРАТУРА:

- Асман, Ј. (2011) *Културно памћење: исмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама*, Београд: XX век, стр. 45–62.
- Благојевић, М. (1999) *Држава Немањина и српско друштво*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 112–130.
- Бурдије, П. (1999) *Симболичка моћ*, Београд: Clio, стр. 21–38.
- Brzozowska, Z. (2014) *The Latin Queen on the Throne of 13th Century Serbia*, Warsaw: Institute of History, Polish Academy of Sciences, стр. 55–78.
- Данило П. Живот краљице Јелене, у: *Животи краљева и архиепископа српских*, приредио Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 123–141.
- Hélène, reine de Serbie (v. 1245–1314), у: *Relations franco-serbes au Moyen Âge*, приредили Durand, J. и Martin, A. (2012), Paris: Institut d'études slaves, стр. 77–95.
- Le pouvoir féminin au Moyen Âge, у: *Figures féminines du pouvoir*, приредиле Stafford, P. и de Gendt, A.-M. (2007), Paris: Presses universitaires de France, стр. 11–29.
- Марјановић-Душанић, С. (2007) *Светлост и власи: култи светлих владара у средњовековној Србији*, Београд: Clio, стр. 201–225.
- Scott, J. W. (1986) Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *The American Historical Review* бр. 5, Washington: American Historical Association, стр. 1053–1075.
- Тодић, Б. (2006) Житије краљице Јелене између хагиографије и историје, *Зборник радова Византолошког института* бр. 43, Београд: Византолошки институт САНУ, стр. 189–205.
- Трговчевић, Љ. (2014) *Историја жена у Србији: моћност и ограничења једног израживачког поља*, Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 17–35.
- Ђирковић, С. (1995) *Срби у средњем веку*, Београд: Просвета, стр. 89–104.

Olja M. Arsenijević and Tatjana Jovanović

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić, Kosovo and Metohija;
Faculty of Engineering Management

WOMEN'S LEADERSHIP AND AUTHORITY

JELENA OF ANJOU BETWEEN POLITICAL INFLUENCE, CARE AND CULT

Abstract: This article examines the model of women's leadership and authority in the medieval context through the case of Jelena of Anjou, a Serbian medieval queen whose influence extended beyond formal political power. Drawing on

primary historical sources, particularly hagiographic texts, as well as relevant Serbian and international historiography, the article challenges traditional interpretations that confine women's roles in premodern societies to the private or exclusively devotional sphere. Instead, women's leadership is approached as a form of authority grounded in moral legitimacy, social responsibility, and long-term cultural impact. The analysis focuses on three key dimensions of Jelena of Anjou's activity: political influence exercised without formal authority, care for the poor and marginalized as a form of public authority, and the education and upbringing of girls as a long-term social and cultural strategy. Particular attention is given to the process through which a historical figure is transformed into an object of cult, as well as to the mechanisms of cultural memory that ensured the durability of Jelena's authority within the Serbian cultural space. The article examines how hagiographic discourse translates social and political action into the language of spiritual virtues, thereby stabilizing and legitimizing women's authority across generations. By applying theoretical perspectives from cultural studies and memory studies, the article demonstrates that the cult of Jelena of Anjou should be understood not only as a religious phenomenon, but also as a cultural mechanism that integrates women's leadership into collective memory. A comparative analysis of the reception of Jelena of Anjou in Serbia and France further highlights the culturally conditioned nature of women's authority: while Serbian tradition incorporates her legacy into a framework of sanctity and cult, the French context largely preserves her image within historical and dynastic memory, without developing a religious cult. The article concludes that Jelena of Anjou represents a complex and effective model of women's leadership in the Middle Ages, whose significance transcends its historical context and offers valuable insights into the relationship between authority, gender and cultural memory.

Key words: *Jelena of Anjou, women's leadership, authority, cultural memory, cult, Middle Ages*

ИСТРАЖИВАЊА

Тамара Вученовић, Милош Стојановић
и Ивана Божић Миљковић

Универзитет Метрополитан, Факултет примењених наука, Београд

ТРАНСФОРМАЦИЈА МАРКЕТИНШКЕ СТРУКЕ ПРИМЕНОМ ГЕНЕРАТИВНЕ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ (ГЕН ВИ)

DOI 10.5937/kultura2691129V

УДК 658.8:005.51

366.6:004.89

оригиналан научни рад

Датум пријема: 16. 11. 2025.

Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: У овом истраживању истражују се практична примена и утицај генеративне вештачке интелигенције (Ген ВИ) на маркетиншке праксе у транзиционој економији Србије. Применом квалитативне, експлоративне истраживачкој дизајна, сprovedени су полуструктурисани, дубински интервјуи са десет маркетиншких стручњака сениора из водећих компанија у Србији које послују у различитим секторима, укључујући FMCG, телекомуникације и маркетиншке агенције. Тематска анализа података показује да, иако усвајање Ген ВИ технологија расте, њихова примена значајно варира између аилних агенција и више структурираних корпорација. Истраживања истражују побољшану ефикасност, уштеду времена и убрзане креативне шокове као кључне предности. Ипак, истраживање идентификује и критичне изазове, као што су ризици „ВИ халуцинација”, етичка питања у погледу приватности података и аутентичности, као и пошенијал за смањење броја радних места у оперативним улоама. Налази указују да улоа маркетинг менаџера није урожена, већ се трансформише у више стратешку функцију. Успешна интеграција Ген ВИ у српском тржишном контексту зависи од систематичног едуковања запослених, успостављања јасних етичких смерница и стратешке адаптације како би се вештачка интелигенција користила као креативни партнер, а не као замена.

Кључне речи: Ген ВИ, маркетинг, српске компаније, интеграција, едукација, етика

Увод¹

Нове технологије, као што су cloud computing, big data, вештачка интелигенција, интеракције између човека и машине и Интернет ствари (IoT), мењају и трансформишу пословање². Оно што нарочито данас привлачи пажњу је промена пословања због употребе Ген ВИ.

Појава генеративне вештачке интелигенције (Ген ВИ) суштински је преобликовала маркетиншки свет, нудећи могућности које обухватају аутоматизовано креирање садржаја, напредну персонализацију и предиктивну аналитику. Усвајање дигиталних технологија је у савременом маркетингу кључно за обављање пословних активности на свим нивоима зато што оне не само да нуде могућност онлајн продаје производа, већ омогућавају менаџерима и да дођу до битних информација о својим потрошачима³. Иако постојећа литература у великој мери разматра технолошку основу и теоријске оквири примене вештачке интелигенције у маркетингу, практични аспекти њене имплементације – посебно у контекстима транзиционих тржишта – остају значајно недовољно истражени. „Технологија може проширити људске способности, али партиципативни приступ захтева ангажованог корисника“⁴. Управо из овог разлога, треба изучити да ли постоји критичан јаз у знању, будући да је разумевање начина на који маркетиншки стручњаци у специфичним регионалним оквирима усмеравају и интегришу ове трансформативне технологије од суштинског значаја како за академску прецизност, тако и за практичну применљивост.

У савременим условима пословања, спремност земаља да прихвате и имплементирају нове технологије, па и генеративну вештачку интелигенцију се, од земље до земље разликује и условљена је нивоом економске развијености. Спремност одређене земље да у кратком року модернизује своје производне и управљачке капацитете, зависи још и од њене политике развоја иновација, а такође и од односа који њени привредни субјекти и потрошачи имају према иновацијама⁵. Србија, смештена на раскршћу европских тржишних динамика и развијајућих дигиталних екосистема, представља изузетно погодно тле за проучавање усвајања Ген ВИ, посебно у маркетиншкој пракси. Србија је нарочито занимљива за изучавање због великог дисбаланса који је присутан између знања које поседују стручњаци са јед-

1 The research was partially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, within the funding of the scientific research at the University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, grant no. 451-03-34/2026-03/200131

2 Slavković, M., Pavlović, K., Mamula Nikolić, T., Vučenović, T., Bugarčić, M. (2023) *Impact of digital capabilities on digital transformation*, 172.

3 Stojanović, M., Mladenović, M. and Božić Miljković, I. (2023) *Challenges of marketing management of commercial enterprises*, 105.

4 Vučenović, T. (2021) *Communication through social media*, p. 318.

5 Božić Miljković, I., & Stanišić, N. (2022). Inovacije i primena digitalnih tehnologija kao faktori unapređenja izvozne konkurentnosti Republike Srbije. In *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Kragujevcu: Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (pp. 229–250). Kragujevac: Ekonomski fakultet u Kragujevcu.

не стране и потрошача/корисника који се одупиру технологији са друге. „Ниво дигиталне писмености становништва, заједно са њиховом невољношћу да прихвате и поверују у модерне технологије, један је од изазова са којима се Република Србија суочава”⁶. Јединствена комбинација квалификованих маркетиншких професионалаца, конкурентних индустријских структура и специфичних регулаторних услова у Републици Србији ствара различите околности које утичу на то како се савремене технологије опажају, тестирају и интегришу. Та контекстуална специфичност захтева усмерено емпиријско истраживање, како би се изашло из оквира генерализованих претпоставки и дошло до применљивих увида који имају упориште у правној регулативи и који су обликовани у реалним организационим искуствима. Динамика развоја дигиталних технологија, разумењем алата вештачке интелигенције и њихова све шира примена, захтевају поштовање етичких начела, односно правно уређење и јасан стратешко-правни оквир који ће обезбедити максимално коришћење бенефита које ове технологије носе и уједно пружити заштиту права која могу бити угрожена при имплементацији и коришћењу⁷.

Ово истраживање одговара на идентификовани јаз кроз дубинску квалитативну анализу имплементације Ген ВИ у маркетиншким окружењима у Србији. Коришћењем полуструктурираних интервјуа као примарне методе прикупљања података, рад директно обухвата перспективе, искуства и стратешка разматрања маркетиншких практичара који се активно баве овим технологијама. Циљани узорак чинило је десет стручњака сениора из различитих индустрија (укључујући FMCG, агенције, гејминг, фармацију и телекомуникације) који обављају кључне лидерске улоге у својим организацијама. Интервјуи у трајању од 40 до 60 минута реализовани су путем видео-конференција и пружили су богате, нијансиране податке.

Истраживање је било структурирано на пет базичних тематских целина, са циљем да се свеобухватно мапира процес усвајања Ген ВИ технологија:

1. Професионална позадина и контекст: утврђивање експертизе учесника и профила организација.
2. Упознатост и примена: истраживање конкретних Ген ВИ алата и начина њихове практичне употребе у маркетиншким процесима.
3. Етичка анализа: сагледавање нивоа свести и ставова учесника о етичким импликацијама.
4. Изазови и баријере: идентификовање препрека за имплементацију унутар специфичних организационих и тржишних контекста.
5. Перспективе за будућност: увиди у очекиване правце развоја и даље усвајање Ген ВИ у српском маркетиншком сектору.

6 Gligorijević, J., Stanković, A., Vukićević, J., Stojanović, M., Cvetković, F., & Šmelcerović, M. (2025). Evaluating the users' perceptions of service quality offered by banks via mobile applications. *SCIENCE International Journal*, 4(3), 23–29. <https://doi.org/10.35120/sciencej0403023g>

7 Božić Miljković, I. (2025). Application of artificial intelligence in the Serbian economy: Achievements and limitations. *Godišnjak za sociologiju*, 1, 45–58.

Ова квалитативна, експлоративна методологија омогућава дубинско разумевање начина и разлога усвајања Ген ВИ технологија у Србији, померајући фокус са апстрактних технолошких могућности на стварне, проживљене аспекте имплементације. Применом тематске анализе, истраживање идентификује поновљене обрасце, различита искуства и кључне увиде који произилазе директно из наратива практичара. Ово истраживање такође даје значајан емпиријски допринос курсу о Ген ВИ у маркетингу. Оно нуди:

1. Контекстуализоване увиде: детаљно разумевање начина усвајања Ген ВИ специфично за српско тржиште.
2. Перспективе практичара: директне исказе искусних професионалаца који се суочавају са изазовима и могућностима примене.
3. Емпиријско утемељење: конкретне примере употребе алата, перципираних користи (нпр. повећање ефикасности, убрзано креирање садржаја) и ризика (нпр. ВИ халуцинације, етичка питања, потенцијално смањење броја радних места) у различитим организационим структурама.
4. Оквир за имплементацију: идентификоване баријере (нпр. ригидне корпоративне структуре, осетљивост података, недостатак формалних смерница) и покретачи (нпр. конкурентска предност, адаптивност професионалаца) специфични за овај контекст.
5. Поглед у будућност: утемељене прогнозе о развоју улога Ген ВИ и отпорности менаџерских маркетиншких функција у Србији.

Фокусирајући се искључиво на емпиријске налазе добијене из пажљиво конструисане методологије и јединствене групе учесника, ово истраживање пружа кључне, практично применљиве увиде за маркетиншке стручњаке, организационе лидере и креаторе политика који настоје да разумеју и стратешки управљају Ген ВИ трансформацијама у сличним тржишним окружењима. Добијени налази представљају снажан темељ за прелазак са теоријских расправа на практичне, контекстуално осетљиве стратегије имплементације.

Прејлед литературе

„Примена модерне дигиталне технологије отворила је врата произвођачима у свим пословним секторима да уђу на глобално тржиште, олакшавајући комуникацију са потрошачима, одговарајући на њихове захтеве и тиме подстичући лојалност брэнду”⁸. Дигитални маркетинг није статичан. Стално долази до новина у алгоритмима, трендовима, технологији, али и у захтевима потрошача. Сама комуникација са потрошачима и целокупан дигитални маркетинг се нарочита мења последњих година због примене Ген ВИ у маркетиншким активностима. Такође

8 Stojanović, M., Gligorijević, J., Grubor, M., Popović, M., Ćorić, B., Zarev, D., & Šmelcerović, M. (2024). The potential of digital marketing in the promotion of organic agricultural products. *Economics of Agriculture*, 71(4), 1237–1251. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj24041237S>

комуникација између маркетара и уопште запослених у организацијама је промењена због употребе савремене технологије. „Ефикасно коришћење дигиталних технологија за сарадњу међу више запослених је кључни аспект успеха у савременом добу”⁹. Ген ВИ има утицаја на промену комуникације и међу запосленима и унапређење ефикасности ове комуникације.

Интеграција вештачке интелигенције (ВИ) у савремени маркетинг представља парадигматски заокрет који дисциплину помера од уметности засноване на интуицији ка науци вођеној подацима, предикцијом и аутоматизацијом. За маркетиншке професионалце, ова еволуција није само прилика за усвајање нових алата, већ и један од основних услова за очување релевантности и ефикасности. У оквиру савременог концептуалног приступа проучавању примене вештачке интелигенције у маркетингу, разматра се њен историјски развој, трансформативни потенцијал и кључне импликације за образовање и професионалну обуку у овој области.

Концепт ВИ није нов, а његови интелектуални корени сежу неколико деценија уназад. Основне идеје машинске интелигенције појавиле су се у раду Ворена Макалоха и Волтера Питса (1943)¹⁰, који су предложили модел неуронске мреже, док је сам термин формално увео Џон Макарти на Дартмут радионици 1956. године¹¹. Рани успеси, попут програма за играње дама Артура Самјуела (1959)¹², показали су могућност да машине уче из искуства, постављајући темеље области машинског учења¹³. Наредне деценије биле су обележене и периодима ентузијазма и стагнације, познатим као „ВИ зиме”, али су континуирани напредак рачунарске снаге и алгоритамског дизајна подстакли садашњу еру доминације вештачке интелигенције¹⁴. Савремена ВИ често се категоризује према способностима, а на основу тога процењују се њене примене, области употребе и потенцијални квалитет исхода. У својој суштини, машинско учење (ML) омогућава системима да уче из података без експлицитног програмирања (IBM, n.d). Ова широка област обухвата технике као што су Natural Language Processing (NLP), које омогућавају машинско разумевање и генерисање људског језика¹⁵, као и напредне моделе попут Generative Adversarial Networks (GANs) и Variational Autoencoders (VAEs), који покрећу савремене ге-

9 Slavković, M., Pavlović, K., Depalov, V. R., Vučenović, T., & Bugarčić, M. (2024). Effects of digital citizenship and digital transformation enablers on innovativeness and problem-solving capabilities. *Applied Sciences*, 14, 4827. <https://doi.org/10.3390/app14114827>

10 McCulloch, W. S., & Pitts, W. (1943). A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity. *Bulletin of Mathematical Biophysics*, 5(4), 115–133.

11 Anyoha, R. (2017, August 28). Dostupno na: <https://sitn.hms.harvard.edu/flash/2017/history-artificial-intelligence/>

12 Samuel, A. (1959). Machine learning. *The Technology Review*, 42–45.

13 Brown, S. (2021, April 21). *Machine learning, explained*. MIT Sloan School of Management. <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/machine-learning-explained>

14 Russell, S., & Norvig, P., *Artificial intelligence: A modern approach*, Pearson, 2016.

15 Chowdhary, K. R. (2020). Natural language processing. In: *Fundamentals of artificial intelligence* (pp. 603–649). Springer.

неративне ВИ системе^{16,17}. Технолошка еволуција преместила је вештачку интелигенцију са теоријског нивоа на практичну силу која обликује индустрије, што се често описује као Четврта индустријска револуција^{18,19}.

Примена вештачке интелигенције у маркетингу је вишеслојна и има широк опсег импликација, од стратешког планирања до детаљних интеракција са потрошачима. Како истиче Cheng²⁰, персонализација је пресудна за ефикасан маркетинг, а системи засновани на ВИ могу да анализирају огромне скупове података и испоруче прилагођени садржај, препоруке производа и понуде у досад невиђеном обиму. Генеративна вештачка интелигенција посебно је проширила креативне могућности, омогућавајући динамичко креирање садржаја за циљане кампање^{21,22}. „Кроз интерактивни садржај и вредне информације, компаније се повезују са купцима и подстичу интеракцију”²³.

Поред садржаја, ВИ је снажан покретач аналитике и предикције. Предиктивна аналитика, коју истражују Ajiga et al. (2024)²⁴ и Okeleke et al. (2024)²⁵ омогућава прогнозу тржишне трендове, предвиђање понашања потрошача и идентификацију високо вредне сегменте са значајном прецизношћу. Овај приступ, заснован на подацима, трансформише стратешко планирање из реактивног у проактивно. Економски потенцијал ових примена је значајан, о чему сведоче извештаји McKinsey & Company^{26,27}, који указују на то да генеративни ВИ може да генерише

16 Goodfellow, I., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., Courville, A., Bengio, Y. (2020) Generative adversarial networks, *Communications of the ACM*, 139–144.

17 Bergmann, D., Stryker, C. (12 June 2024) *What is a variational autoencoder?*, доступно на: <https://www.ibm.com/think/topics/variational-autoencoder>

18 Schwab, K. (2017) *The fourth industrial revolution*, World Economic Forum.

19 Xu, M., David, J. M., Kim, S. H. (2018) The fourth industrial revolution: Opportunities and challenges, *International Journal of Financial Research*, 90–95.

20 Cheng, H. (20 July 2023) *The importance of personalization in effective marketing*, доступно на: <https://www.freedomtoascend.com/marketing/marketing-channels/personalization/>

21 Gayam, S. R. (2022) Generative AI for personalized marketing: Techniques for dynamic content creation, targeted campaigns, and customer engagement, *Journal of Bioinformatics and Artificial Intelligence*, 191–226.

22 Bhattarai, A. (2023) Exploring customer engagement through generative AI: Innovative strategies in digital marketing campaigns, *Quarterly Journal of Emerging Technologies and Innovations*, 1–9.

23 Cvetković, F., Mitić, P., Stojanović, M., Veličković, A. (2025) Analysis of the role and significance of content marketing in the B2B sector in the Republic of Serbia, *SCIENCE International Journal*, 3(4), 41–46.

24 Ajiga, D. I., Ndubuisi, N. L., Asuzu, O. F., Owolabi, O. R., Tubokirifuruar, T. S., Adeleye, R. A. (2024) AI-driven predictive analytics in retail: A review of emerging trends and customer engagement strategies, *International Journal of Management and Entrepreneurship Research*, 307–321.

25 Okeleke, P. A., Ajiga, D., Folorunsho, S. O., Ezeigweneme, C. (2024) Predictive analytics for market trends using AI: A study in consumer behavior, *International Journal of Engineering Research Updates*, 36–49.

26 Chui, M., Hazan, E., Roberts, R., Singla, A., Smaje, K., Sukharevsky, A., ... Zimmel, R. (2023) *The economic potential of generative AI*, McKinsey & Company.

27 Deveau, R., Griffin, S. J., & Reis, S. (2023) *AI-powered marketing and sales reach new heights with generative AI*, McKinsey & Company.

билионе долара додате вредности у различитим секторима, укључујући маркетинг и продају.

Практични утицај ових технологија видљив је у бројним високопрофилним маркетиншким кампањама. На пример, Coca-Cola платформа „Create Real Magic” позвала је уметнике да користе генеративну ВИ за израду нових радова заснованих на иконичним брендираним елементима компаније, спајајући људску креативност и машинску подршку²⁸. Слично томе, Heinz кампања „AI Ketchup” користила је генераторе слика заснованих на ВИ како би произвела хиљаде визуелних интерпретација флаше кечапа, на иновативан начин јачајући идентитет бренда^{29,30}. Ови примери, заједно са кампањама за Nike³¹ и Virgin Voyages „Jen AI”^{32,33}, показују да вештачка интелигенција више није футуристички концепт, већ актуелан алат за креирање ангажујућих бренд искустава лаких за памћење.

Брзо усвајање вештачке интелигенције у маркетингу праћено је и значајним изазовима, од којих се као најважнији издваја широк спектар етичких питања. Појава „дипфејкова” – хиперреалистичних, али фабрикованих видео или аудио-садржаја – представља растућу претњу приватности, поверењу и националној безбедности^{34,35,36}. Поред тога, ВИ алгоритми могу да одражавају или чак појачавају друштвене пристрасности присутне у подацима на којима су обучени, што може довести до дискриминаторних исхода у оглашавању и циљању потрошача³⁷. Као одговор на ове ризике, предложени су регулаторни и етички оквири. Група високих стручњака за ВИ Европске комисије³⁸ утврдила је смернице за „поуздану ВИ”, наглашавајући принципе правичности, транспарентности и одговорности. За маркетаре, то значи да иновације морају бити праћене одговорношћу. Како наводи Kenan

28 Coca-Cola. (2023, March 20). Coca-Cola invites digital artists to “Create Real Magic” using new AI platform. The Coca-Cola Company. <https://www.coca-colacompany.com/media-center/coca-cola-invites-digital-artists-to-create-real-magic-using-new-AI-platform>

29 Axe, R. (2024, July 8). *AI text-to-image technology associates ketchup with Heinz*. Real Axe. <https://real-axe.com/blog/ai-text-to-image-technology-associate-ketchup-to-heinz>

30 Keenfolks. (2024, June 12). *The best AI marketing campaigns: Examples from top brands*. <https://www.thekeenfolks.com/blog-article/the-best-ai-marketing-campaigns-examples-from-top-brands>

31 AKQA. (2024). *Never done evolving: The greatness of Serena Williams*. <https://www.akqa.com/work/nike/nike-50th-anniversary/never-done-evolving/>

32 Kemp, A. (2023, June 28). *Virgin Voyages makes waves in artificial intelligence by inventing J-Lo’s “Jen AI.”* *The Drum*. <https://www.thedrum.com/news/2023/06/28/virgin-voyages-makes-waves-artificial-intelligence-inventing-j-lo-s-jen-ai>

33 WPP. (2023). *VML: Virgin Voyages Jen AI*. <https://www.wpp.com/en/featured/work/2024/03/vml-virgin-voyages-jen-ai>

34 Citron, D. K., & Chesney, R. (2019). Deepfakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*, 1753–1822.

35 Korshunov, P., & Marcel, S. (2018). *Deepfakes: A new threat to face recognition? Assessment and detection*.

36 Bala, B. M. (2019) *Artificial intelligence and its implications for future*, p. 474–477.

37 Barocas, S., Hardt, M. and Narayanan, A. (2019) *Fairness and machine learning: Limitations and opportunities*.

38 High-Level Expert Group on AI (2019) *Ethics guidelines for trustworthy AI*.

(2023)³⁹, маркетари морају бити проактивни у разумевању и ублажавању етичких ризика ВИ технологија, осигуравајући да њихова употреба не буде само ефикасна, већ и правична и транспарентна. Принципи које су предложили Sands et al. (2024)⁴⁰ пружају јасан путоказ за одговорно оглашавање у ери генеративне вештачке интелигенције.

Сусрет могућности вештачке интелигенције, њене примене у маркетингу и пра-тећих етичких изазова ствара јасан и хитан императив за еволуцију маркетиншког образовања. Традиционални наставни планови засновани на „4P” или „7P” концептима и темељној теорији више нису довољни. Литература указује на критичан јаз у вештинама између онога што индустрија захтева и онога што академски програми тренутно нуде^{41,42}. Аутори који се баве применом алата вештачке интелигенције у маркетингу развијају своја истраживања у више аспеката, а на основу ових студија настају нове теорије и модели примене.

Прво, маркетиншко образовање мора да укључи техничку писменост. Будући професионалци треба да поседују радно разумевање начина на који функционишу ВИ и МЛ модели, не као дата научници, већ као информисани стратеги који могу сарађивати са техничким тимовима, постављати права питања и критички процењивати излазе ВИ система^{43,44}.

Друго, наставни програми морају јасније да нагласе стратешку примену ВИ алата. То подразумева прелазак са теорије на практичан рад са алатима за предиктивну аналитику, генерисање садржаја и оптимизацију кампања^{45,46}. Образовни програми морају научити студенте како да користе ВИ за персонализацију, управљање односима са клијентима⁴⁷ и креативну идеацију.

39 Kenan, J. (2023) AI ethics: How marketers should embrace innovation responsibly, *Sprout Social*, 30. August 2023, accessed 30. March 2026, <https://sproutsocial.com/insights/ai-ethics/>

40 Sands, S., Campbell, C., Ferraro, C., Demsar, V. and Rosengren, S. (2024) *Principles for advertising responsibly using generative AI, Organizational Dynamics*, p. 1–9.

41 Acemoglu, D. and Restrepo, P. Artificial intelligence, automation, and work, in: *The economics of artificial intelligence: An agenda*, eds. Agrawal, A., Gans, J. and Goldfarb, A. (2018), Chicago: University of Chicago Press, стр. 197.

42 Stiglitz, J. E. and Korinek, A. Artificial intelligence and its implications for income distribution and unemployment, in: *The economics of artificial intelligence: An agenda*, eds. Agrawal, A., Gans, J. and Goldfarb, A. (2018), Chicago: University of Chicago Press, стр. 349.

43 Damar, M., Özen, A., Çakmak, Ü., Özoğuz, E. and Erenay, F. (2024) Super AI, generative AI, narrow AI and chatbots: An assessment of artificial intelligence technologies for the public sector and public administration, *Journal of AI*, 83.

44 Kshetri, N., Dwivedi, Y., Davenport, T. and Panteli, N. (2024) Generative artificial intelligence in marketing: Applications, opportunities, challenges, and research agenda, *International Journal of Information Management*.

45 Rodriguez Guzman, M. M. (2024) *Using generative AI tools to improve marketing*, магистарска теза, Universitat Politècnica de València.

46 Soni, V. (2023) Adopting generative AI in digital marketing campaigns: An empirical study of drivers and barriers, *Sage Science Review of Applied Machine Learning*.

47 Reddy, S. G., Reddy Sadhu, A. K., Muravev, M., Brazhenko, D. and Parfenov, M. (2023) Harnessing the power of generative artificial intelligence for dynamic content personalization in

Како моћ ВИ расте, тако расте и одговорност маркетара. Програми морају опремити студенте етичким оквирима за сналажење у питањима пристрасности, приватности и транспарентности, припремајући их да буду одговорни чувари репутације свог брэнда и јавног поверења^{48,49}. Увид у праксе индустријских лидера и истраживачких тела као што су⁵⁰ и WARC (2024)⁵¹ треба интегрисати у наставу како би студенти учили најсавременије стандарде.

Како показује приказана литература, аутори доследно наглашавају да је вештачка интелигенција постала кључни покретач трансформације маркетинга. Иако истраживања детаљно мапирају њене примене — од предиктивне аналитике до персонализације^{52,53} — и истичу пратеће етичке изазове^{54,55}, истовремено се намеће и један суштински закључак: постоји изражен јаз између вештина које индустрија захтева и оних које академско образовање тренутно пружа^{56,57}. Овај јаз није само техничке природе, већ обухвата и стратешко разумевање и етичку примену алата вештачке интелигенције.

Методологија

За потребе спровођења овог истраживања примењена је квалитативна експлораторна техника заснована на дубинским интервјуима. Уз коришћење унапред дефинисаног упитника који је служио као водич за дискусију, интервјуисани су маркетиншки стручњаци из водећих компанија у Србији из различитих индустрија. Овакво истраживачко дизајнирање омогућило је детаљно разумевање њихових ставова, искустава и увида у вези са применом генеративне вештачке интелигенције (Ген ВИ) у маркетиншким процесима.

Подаци су прикупљени полуструктурираним дубинским интервјуима спроведеним путем видео-позива. Сваки интервју трајао је између 40 и 60 минута и пратио је унапред утврђени водич за дискусију, уз флексибилност да се питања прилагоде током разговора ради добијања детаљнијих информација.

---

customer relationship management systems: A data-driven framework, *Journal of AI-Assisted Scientific Discovery*, 379.

48 Al-kfairy, M., Mustafa, D., Kshetri, N., Insiew, M. and Alfandi, O. (2024) *Ethical challenges and solutions of generative AI: An interdisciplinary perspective*, *Informatics*.

49 Ray, P. P. (2023) *ChatGPT: A comprehensive review on background, applications, key challenges, bias, ethics, limitations and future scope*, *Internet of Things and Cyber-Physical Systems*

50 Cannes Lions International Festival of Creativity. (2023) World-class lessons on generative AI in marketing, *Cannes Lions*,

51 WARC. (2024, August) What we know about generative AI, 7. September 2026, <https://www.warc.com/content/paywall/article/bestprac/what-we-know-about-generative-ai/en-gb/>

52 Ajiga et al. нав. дело, стр. 309.

53 Okeleke et al. нав. дело, стр. 42

54 Al-kfairy et al. нав. дело, стр. 8.

55 Ray, P. P. нав. дело, стр. 135.

56 Acemoglu & Restrepo, 2018 нав. дело, стр. 210.

57 Kshetri et al. нав. дело, стр. 18.

Водич за анкетирање обухватао је пет тематских целина:

- Упознавање учесника, њихових компанија и улога.
- Упознатост са алатима заснованим на Ген ВИ технологији и њихова примена.
- Етичка анализа.
- Изазови и баријере у имплементацији Ген ВИ у маркетингу.
- Мишљења о будућем развоју и примени ове технологије у Србији.

При дефинисању питања, као и целокупног истраживачког и аналитичког модела, размотрено је више академских радова. Њихове анализе и налази допринели су креирању упитника који има за циљ да пружи свеобухватан преглед утицаја Ген ВИ на маркетинг и маркетиншку професију^{58,59,60,61,62,63} у Србији.

Прикупљени подаци анализирани су методом тематске анализе, која је омогућила идентификацију кључних тема и образаца у одговорима учесника. Овај приступ осигурао је да релевантни налази буду усклађени са основним циљевима истраживања.

Укупно десет маркетиншких професионалаца из различитих индустрија у Србији учествовало је у студији. Учесници су пажљиво одабрани како би обезбедили разноврсне увиде у примену Ген ВИ у маркетингу, узимајући у обзир различите секторе и величине компанија. Сви учесници заузимали су више позиције у оквиру својих маркетиншких одељења. Међу њима су били стручњаци из индустрије брзе потрошње (FMCG), маркетиншких и рекламних агенција, као и професионалци из гејминг, фармацеутског и телекомуникационог сектора. Неки учесници били су маркетинг директори, други власници агенција, док су неки обављали улоге тим лидера у својим организацијама. Сви учесници имали су значајно професионално искуство у маркетинг индустрији, што је представљало један од кључних критеријума за избор.

58 Pattyn, F. (2024). The value of generative AI for qualitative research: A pilot study. *Journal of Data Science and Intelligent Systems*, 3(3), 184–191. <https://doi.org/10.47852/bonviewJD-SIS42022964>

59 Dolní, P. (2025). *Drivers and barriers to implementing generative AI to digital marketing communications* [Master's thesis, Copenhagen Business School]. https://research.cbs.dk/ws/portalfiles/portal/117062686/2004253_Drivers_and_Barriers_to_Implementing_Generative_AI_to_Digital_Marketing_Communications.pdf

60 Nedashkovskaia, D. (2024). From talk to tech: Employee perspectives on generative AI adoption in corporate communication [Master's thesis, Lund University]. <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=9159256&fileId=9159258>

61 Ivanov, S. V. (2025). Generative AI for advertising and PR content creation: *Qualitative research results*. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/394268455_Generative_AI_for_Advertising_and_PR_Content_Creation_-_Qualitative_Research_Results

62 Zhang, H. (2025). *Harnessing the power of AI in qualitative research*. *Computers in Human Behavior: Artificial Humans*, 4. <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2025.100283>

63 Sujata, J., Sonali, B., Pankaj, P., Natraj, N. A., Saini, J., & Goswami, S. (2025). Harnessing the potential of generative AI in digital marketing using the Behavioral Reasoning Theory approach. *International Journal of Information Management Data Insights*, 5(1). <https://doi.org/10.1016/j.jimei.2024.100317>

Интервјуи су снимани путем платформе Microsoft Teams, а свим учесницима гарантована је анонимност. Стога, ни лични подаци ни називи конкретних компанија неће бити откривени у наредним одељцима ове студије.

Резултати истраживања

Узимајући у обзир професионално искуство свих учесника у истраживању, може се закључити да је узорак високо репрезентативан и стручно квалификован, са просеком од 15 до 20 година искуства у индустрији. Већина испитаника припада топ-менаџменту својих компанија, док су неки уједно и власници маркетиншких агенција. Када је реч о алатима које користе, одговори су били релативно слични, уз одређена одступања у зависности од одељења у којима су учесници запослени. Скоро сви испитаници користе Microsoft Office пакет, док већина користи и Adobe софтвере за дизајн. Поред тога, неколико учесника је навело употребу статистичких и база података као што су Power BI, SPSS и Python, као и рекламних алата попут Google Ads и Meta Ads.

Испитаници су показали солидно разумевање основних функција генеративне вештачке интелигенције (Ген ВИ), док је мањи број демонстрирао напреднија знања. Већина је описала Ген ВИ као алат или технологију која користи велике скупове података за генерисање садржаја, док су неки учесници дали технички детаљнија објашњења која су се односила на специфичне аспекте његовог функционисања. Поред предиктивних могућности и процеса учења и адаптације на основу упутстава и великих скупова података, учесници су нагласили и креативну димензију Ген ВИ у односу на „традиционалну” вештачку интелигенцију. Два учесника из креативних агенција директно су учествовала у пројектима развоја Ген ВИ модела, што додатно потврђује њихов напредни ниво знања о технологији.

Неколико испитаника истакло је да Ген ВИ омогућава брже доношење одлука и олакшава рад у различитим областима, посебно у маркетингу. Скоро сви учесници споменули су употребу Ген ВИ за генерисање садржаја — текста, слика, идеја или концептуалних решења.

Интервјуи су показали да веће компаније углавном немају формална упутства о употреби ових модела, осим општих смерница које се односе на забрану уношења осетљивих података. Ипак, учесници из таквих компанија потврдили су да самостално користе текстуалне моделе као што су ChatGPT и Copilot. Са друге стране, испитаници из маркетиншких агенција навели су активнију и разноврснију употребу Ген ВИ алата — како за текст, тако и за генерисање слика — уз нагласак да ти алати значајно поједностављују одређене задатке. Један учесник из агенције истакао је проблем високих трошкова имплементације, одржавања и лиценци, наводећи да би се интензитет коришћења вероватно повећао када би више алата било доступно бесплатно. Други учесник из агенције навео је да њихов тим избегава употребу ових алата за копирајтинг, настојећи да задржи аутентичност садржаја. Један учесник је навео да њихова компанија користи интерни текстуал-

ни модел заштићен заштитним зидовима, ради контроле осетљивости података и спречавања јавног излагања интерних информација.

Истраживање је такође показало да агенције које раде са више клијената и покривају широк спектар маркетиншких активности — укључујући креирање садржаја, SEO оптимизацију и копирајтинг — користе разноврсне алате за повећање ефикасности и продуктивности. Насупрот томе, учесници из већих компанија које чешће ангажују спољне агенције за маркетиншке активности функционишу у оквирима ригиднијих структура, где су процеси усвајања нових технологија формализованији и спорији, што је очекивано. Ипак, неколико учесника из таквих компанија навело је да се активно спроводе експерименти и тестирају прилагођена решења у складу са потребама организације.

Када је реч о областима примене, најчешће навођене активности укључују креирање садржаја и подршку креативним процесима — посебно у генерисању идеја, дефинисању концептуалних смерница, визуализацији сложених графичких решења и убрзавању креативних процеса, као што је израда mood board-ова. Поједини учесници навели су и коришћење ових алата за анализу података, профилисање потрошача и структурирање неорганизованих података.

Један од значајних увида дошао је од учесника из креативне агенције који Ген ВИ користи пре свега за верификацију и контролу (нпр. проверу да ли одређени назив брэнда већ постоји), а не за генерисање садржаја, како би се очувала оригиналност. С друге стране, учесник из гејминг индустрије навео је да користи Ген ВИ у циљу бољег разумевања мотивације потрошача и дубљег увида у циљне групе. Поред тога, учесник из фармацеутске индустрије истакао је потенцијалну примену Ген ВИ у развоју напредних система динамичког одређивања цена (сличних онима које користе Uber или авио-компаније) у циљу повећања профитабилности и пружања персонализованих цена на основу претходних куповина потрошача.

У погледу потенцијала Ген ВИ, испитаници су исказали највећи степен сагласности око уштеде времена, смањења трошкова и повећања продуктивности. Већина учесника истакла је значајан потенцијал ових алата у дизајну, посебно уштеду времена на недељном нивоу, што запосленима омогућава да више енергије усмере на иновативне и креативне задатке. Ипак, упркос препознавању ових предности, сви учесници су се сложили да Ген ВИ још увек није достигао ниво људске креативности. Без обзира на то, готово половина испитаника сматра да ће употреба ове технологије у наредним годинама наставити да расте.

Када је реч о јединственим увидима, учесник из телекомуникационе индустрије истакао је да ВИ омогућава интеграцију података из различитих извора, синтетише информације и открива обрасце које би људима било тешко да уоче. Унутар ове индустрије, стручњаци могу користити доступне податке за креирање chatbot личности за дубље истраживање сегмената.

Иако одговори учесника указују на широк консензус о предностима примене Ген ВИ у маркетингу — посебно у побољшању ефикасности и уштеде времена —

неки су изразили одређену дозу неизвесности и забринутости у погледу тога како ће се индустрија прилагодити технолошким променама и како ће се сама технологија развијати у будућности. Један учесник повезао је ову неизвесност са брзином технолошких промена, која доводи до све краћих животних циклуса технологија и њихове честе замене новијим и иновативнијим решењима.

Вештачка интелигенција несумњиво утиче на запослене. Због тога су учесници упитани о ефектима ове технологије на запослене и потенцијалним ризицима. Испитаници су углавном нагласили позитивне ефекте, посебно могућност да запослени своје задатке обављају ефикасније и штеде време. Негативни ефекти су углавном посматрани као потенцијални, с обзиром на то да је технологија још увек у развоју.

Међу ризицима наведени су претерано ослањање на технологију, што може довести до смањене способности критичког размишљања и решавања проблема. Учесници су такође истакли ризике недовољне контроле и некритичког прихватања ВИ излаза, који понекад могу бити нетачни или потпуно погрешни — феномен познат као „ВИ халуцинације”. Због тога је више испитаника нагласило важност едукације запослених као кључне мере за спречавање таквих грешака.

Један испитаник указао је на потенцијални ризик за сектор образовања — курсеви и обуке могли би бити угрожени због бржег и лакшег приступа знању путем ВИ алата. Најчешћи наведени ризици односили су се на могући губитак радних места, посебно код запослених који обављају операционе и рутинске задатке. Професије које су најчешће помињане у том контексту укључују копирајтере, аналитичаре и преводиоце. У целини, већина учесника сматра да је генеративна вештачка интелигенција позитиван развој за маркетиншку индустрију, без уочених значајних негативних последица.

Неколико учесника изразило је забринутост због ризика од униформности и губитка аутентичности, упозоравајући да прекомерно ослањање на ВИ може довести до хомогеног и неоригиналног садржаја. Такође су указали на опасност од појаве генеричких или понављајућих излаза у ситуацијама када се ВИ често користи за сличне задатке. Ова забринутост произилази из претпоставке да су људи већ преоптерећени сличним информацијама, што производи сличне начине размишљања и, последично, ризик од неоригиналних или неаутентичних резултата, односно репродукција већ постојећих идеја.

Са позитивне стране, учесник из фармацеутске индустрије нагласио је потенцијал персонализације, истичући да ВИ омогућава креирање маркетиншких порука прилагођених потребама појединачних потрошача. Насупрот томе, учесник из телекомуникационе индустрије истакао је да ВИ компанијама може омогућити да смање ослањање на спољне агенције за мање задатке и део посла врате унутар организације, чиме се штеде ресурси.

Када је реч о будућој примени вештачке интелигенције у маркетингу у Републици Србији, већина испитаника је изразила оптимизам у погледу усвајања генера-

тивне вештачке интелигенције у компанијама у Србији, иако су поједини истакли да одређене технолошке иновације код нас имају тенденцију каснијег прихватања. Испитаник из FMCG сектора и испитаник из маркетиншке агенције нагласили су значај раног усвајања ради очувања конкурентске предности на тржишту. Ипак, испитаник из агенције додао је да каснији усвајачи могу имати користи од праћења и учења на грешкама раних пионира.

Испитаници из телекомуникационе и гејминг индустрије истакли су круте корпоративне структуре великих компанија као потенцијалну препреку која може успорити процес усвајања. Они сматрају да је примена вештачке интелигенције неизбежна, али су несигурни који ће формални приступ компаније одабрати. Конкретно, испитаница из телекомуникационог сектора навела је да ће индивидуално усвајање вероватно тећи брзо, док ће имплементација на нивоу целе компаније трајати дуже — могуће једну до две године — уз експериментисање, едукацију и тестирање. Додала је да ће се свест о технологији брзо ширити, али да ће пуна имплементација напредовати спорије. Такође је указала на могуће промене у динамици односа између компанија и креативних агенција, што би могло довести до редефинисања модела сарадње.

Испитаници из креативних агенција верују да компаније у Србији неће пружати отпор нити одлагати усвајање ове технологије. На основу њиховог ранијег искуства, уверени су да ће компаније и агенције у Србији заправо бити „рани усвајачи” оваквих технологија у поређењу са другим тржиштима.

Поред тога, и испитаник из маркетиншке агенције и онај из FMCG сектора изразили су сличан оптимизам у погледу усвајања вештачке интелигенције, истичући прилагодљивост и сналажљивост маркетиншких стручњака у Србији. Један испитаник је нагласио да комбинација српске домишљатости, адаптабилности и прилива млађих генерација у маркетиншку индустрију ствара повољно окружење за отвореност према иновацијама као што је вештачка интелигенција.

Истраживање је такође показало јединствено слагање међу испитаницима да примена вештачке интелигенције не представља претњу улози маркетинг менаџера. Половина испитаника нагласила је да појединци који прихватају ову технологију, прате трендове и континуирано раде на стручном усавршавању, неће имати изазове због технолошког напретка — указујући да само они који не користе вештачку интелигенцију као алат ризикују да буду замењени онима који то чине. Остали испитаници углавном су говорили о ризику од губитка посла код запослених који раде дуготрајне, рутинске и оперативне задатке, те ће можда бити потребно преквалификавање или усавршавање. Испитаник из гејминг индустрије изнео је сличан став, нагласивши да су појединци у ускоспецијализованим техничким улогама у већем ризику, док ће маркетинг менаџери остати кључне фигуре због стратешког значаја њихових улога у организацијама.

Дискусија

Добијени резултати указују на то да генеративна вештачка интелигенција (Ген ВИ) већ има значајан утицај на маркетиншку индустрију у Србији, показујући снажан потенцијал за повећање ефикасности запослених у овом сектору. Осим тога, циљеви овог истраживања успешно су остварени, јер су испитаници показали висок ниво упознатости са овом технологијом и навели да је често користе у свом професионалном раду. Такође су испуњени и циљеви који се односе на идентификацију потенцијалних изазова и динамику усвајања ове технологије на тржишту Србије, будући да су испитаници пружили различите перспективе. Те перспективе укључују опрез када је реч о коришћењу ових технологија због осетљивости података, потребу за едукацијом запослених и време које је неопходно да се ове технологије у потпуности интегришу у велике корпоративне системе.

Постоје бројне сличности између одговора учесника из Србије и налаза других аутора који су анализирали ову тему^{64,65,66}. Најзначајније сличности обухватају:

- повећање ефикасности и уштеду времена као последицу употребе Ген ВИ;
- изазове као што је ризик од прекомерног ослањања на технологију (такозване ВИ халуцинације), нарочито у погледу дезинформација и неопходности људског надзора;
- сагласност око промена у радним улогама и могућег губитка одређених позиција у маркетиншкој индустрији, при чему су испитаници истицали потенцијални губитак посла и потребу за преквалификацијом, усавршавањем и развојем нових вештина;
- значај употребе ове технологије за прикупљање података, побољшану сегментацију тржишта и прецизније таргетирање.

Истраживање је показало да сви испитаници користе ову технологију, али на различите начине. Испитаници из већих компанија навели су да Ген ВИ најчешће користе за индивидуалне задатке или генерисање идеја, углавном кроз алате засноване на тексту. Насупрот томе, мање агенције користе шири спектар алата у различите сврхе. Сличне налазе изнео је и Dolni (2025)⁶⁷ у студији која је обухватила осам маркетиншких професионалаца. То истраживање идентификовало је седам кључних фактора који подстичу употребу Ген ВИ у маркетиншким активностима: перципиране перформансе, креативност и инспирација, трошкова ефикасност, унапређење вештина, перципирани напор, социјални утицај и хедонистичка мотивација. Број и интеракција ових фактора зависе од величине компаније и специфичних потреба за употребом одређених алата.

Према налазима овог истраживања, маркетиншке агенције имају највеће бенефите од развоја Ген ВИ алата и досада су развиле широк спектар могућих при-

64 Pattyn, 2024 нав. дело, стр. 186.

65 Nedashkovskaia, 2024 нав. дело, стр. 35

66 Dolni, 2025 нав. дело, стр. 28.

67 Dolni, 2025 нав. дело, стр. 30.

мена, уз велику отвореност ка модификацијама и унапређењима. Испитаници из FMCG, телекомуникационе и фармацеутске индустрије показали су опрезнији приступ због осетљивости и вредности података. Због тога су поједини учесници нагласили значај едукације о томе шта Ген ВИ представља, о могућностима и ограничењима, као и практичној обуци за коришћење.

Посебно је значајан налаз да су неки испитаници из FMCG и телекомуникационог сектора поменули реинтерну продукцију мањих маркетиншких задатака унутар својих компанија, због технолошког напретка и смањене потребе за аутсорсингом. Иако то може смањити обим посла за агенције, парадоксално, може довести до већих профита, јер би агенције имале више капацитета да прихвате нове клијенте. Њихово велико искуство и отвореност према технологији, уз учестало коришћење алата и праћење трендова, додатно ојачавају ту предност.

Када је реч о српском тржишту, испитаници су изразили оптимизам и сагласили се да ће маркетиншки сектор пратити развој ове технологије. На питање о могућим кашњењима због конзервативнијег приступа, сви испитаници су навели да су стручњаци у маркетиншкој индустрији Србије веома прилагодљиви и сналажљиви.

Практичне импликације овог истраживања укључују већ поменути потребу за едукацијом запослених — конкретно, организовање радионица и тренинга о правилној употреби алата вештачке интелигенције, са нагласком на тачну интерпретацију резултата и препознавање „ВИ халуцинација”. Потребу за интеграцијом ВИ алата у корпоративну комуникацију и културу истакла је и Nedashkovskaia (2024)⁶⁸ у раду „From Talk to Tech: Employee Perspectives on Generative AI Adoption in Corporate Communication”. Слично томе, у раду „Generative AI for Advertising and PR Content Creation – Qualitative Research Results”, наглашава да маркетиншки стручњаци морају да стекну нова знања и вештине како би успешно имплементирали ВИ алате⁶⁹.

Поред едукације, још један неопходан услов за успешну примену ових напредних алата јесте увођење етичких стандарда за њихову употребу. Развој етичких кодекса за ВИ технологије неопходан је у свим индустријама⁷⁰, а посебно у маркетингу, где ВИ генерисани садржаји могу отворити етичка питања.

Препоручује се и да компаније улажу у ВИ технологије како би остале конкурентне, што може укључивати развој прилагођених интерних ВИ решења ради избегавања проблема повезаних са дељењем поверљивих података. Такав приступ повећао би конкурентност на тржишту и омогућио слободнију и безбеднију употребу ових алата.

Што се тиче ограничења овог истраживања, она се пре свега односе на величину узорка и полуструктурисану природу дубинских интервјуа. Пошто су учесници

68 Nedashkovskaia, 2024 нав. дело.

69 Ivanov, 2025 нав. дело, стр. 47.

70 Zhang, 2025 нав. дело.

долазили из различитих индустрија, било је неопходно прилагодити поједина питања, што је довело до варијација у одговорима.

Будућа истраживања требало би да се фокусирају на студије случаја које анализирају успешне и неуспешне примере примене Ген ВИ у Србији. Таква анализа омогућила би учење из успеха и грешака других, чиме би се подстакла ефикаснија примена Ген ВИ технологија у маркетиншком сектору Србије.

Закључак

У овом истраживању пружен је увид у тренутно стање примене генеративне вештачке интелигенције (Ген ВИ) у маркетиншкој индустрији Србије, као и у изазове и предности које ова технологија доноси. Добијени резултати указују на то да Ген ВИ већ има значајан утицај на ефикасност и продуктивност запослених, али истовремено се суочава са изазовима као што су етичке дилеме, безбедност података и потреба за едукацијом запослених.

Испитаници су се сагласили да ће Ген ВИ имати кључну улогу у будућности маркетинга у Србији, са израженим потенцијалом да унапреди процесе као што су креирање садржаја, персонализација и сегментација тржишта. Иако и даље постоје одређене препреке, попут регулаторних изазова и отпора према новим технологијама, оптимизам испитаника указује на то да ће индустрија брзо усвојити ову технологију, захваљујући прилагодљивости и снажљивости српског тржишта.

Један од кључних налаза овог истраживања јесте да ће едукација запослених бити пресудна за успешну примену Ген ВИ, посебно када је реч о препознавању потенцијалних грешака које могу настати због „ВИ халуцинација”. Такође се препоручује успостављање етичких стандарда и израда етичког кодекса за употребу ВИ у маркетингу, који би требало да укључује и транспарентност у вези са садржајима које је генерисала вештачка интелигенција.

Иако разлика између људске и машинске креативности и даље постоји, будућа сарадња обећава све иновативније резултате. У вештим рукама, Ген ВИ може постати истински креативни партнер. Као природни наставак сарадње између човека и машине која је започела још у доба индустријске револуције, Ген ВИ је већ показао своју вредност као креативни асистент када се користи на одговарајући начин.

ЛИТЕРАТУРА

- Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2018). Artificial intelligence, automation, and work. In A. Agrawal, J. Gans, & A. Goldfarb (Eds.), *The economics of artificial intelligence: An agenda* (pp. 197–236). University of Chicago Press.
- Ajiga, D. I., Ndubuisi, N. L., Asuzu, O. F., Owolabi, O. R., Tubokirifuruar, T. S., & Adeleye, R. A. (2024). AI-driven predictive analytics in retail: A review of emerging

- trends and customer engagement strategies. *International Journal of Management and Entrepreneurship Research*, 307–321.
- AKQA. (2024). *Never done evolving: The greatness of Serena Williams*. <https://www.akqa.com/work/nike/nike-50th-anniversary/never-done-evolving/>
- Al-kfairy, M., Mustafa, D., Kshetri, N., Insiew, M., & Alfandi, O. (2024). Ethical challenges and solutions of generative AI: An interdisciplinary perspective. *Informatics*, 1–17.
- Anyoha, R. (2017, August 28). *The history of artificial intelligence*. *Science in the News (SITN)*. <https://sitn.hms.harvard.edu/flash/2017/history-artificial-intelligence/>
- Axe, R. (2024, July 8). *AI text-to-image technology associates ketchup with Heinz*. *Real Axe*. <https://real-axe.com/blog/ai-text-to-image-technology-associate-ketchup-to-heinz/>
- Bala, B. M. (2019). Artificial intelligence and its implications for future. *Artificial Intelligence*, 474–477.
- Barocas, S., Hardt, M., & Narayanan, A. (2019). *Fairness and machine learning: Limitations and opportunities*.
- Bergmann, D., & Stryker, C. (2024, June 12). *What is a variational autoencoder?* IBM. <https://www.ibm.com/think/topics/variational-autoencoder>
- Bhattarai, A. (2023). Exploring customer engagement through generative AI: Innovative strategies in digital marketing campaigns. *Quarterly Journal of Emerging Technologies and Innovations*, 1–9.
- Božić Miljković, I., & Stanišić, N. (2022). Inovacije i primena digitalnih tehnologija kao faktori unapređenja izvozne konkurentnosti Republike Srbije. In Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Kragujevcu: *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (pp. 229–250). Ekonomski fakultet u Kragujevcu.
- Božić Miljković, I. (2025). Application of artificial intelligence in the Serbian economy: Achievements and limitations. *Godišnjak za sociologiju*, 1, 45–58.
- Brown, S. (2021, April 21). Machine learning, explained. MIT Sloan School of Management. <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/machine-learning-explained>
- Cannes Lions International Festival of Creativity. (2023). *World-class lessons on generative AI in marketing*. Cannes Lions.
- Cheng, H. (2023, July 20). *The importance of personalization in effective marketing*. *Freedom to Ascend*. <https://www.freedomtoascend.com/marketing/marketing-channels/personalization/>
- Chowdhary, K. R. (2020). *Natural language processing*. In *Fundamentals of artificial intelligence* (pp. 603–649). Springer.
- Chui, M., Hazan, E., Roberts, R., Singla, A., Smaje, K., Sukharevsky, A., ... Zimmel, R. (2023). *The economic potential of generative AI*. McKinsey & Company.

- Coca-Cola. (2023, March 20). Coca-Cola invites digital artists to “Create Real Magic” using new AI platform. The Coca-Cola Company. <https://www.coca-colacompany.com/media-center/coca-cola-invites-digital-artists-to-create-real-magic-using-new-AI-platform>
- Damar, M., Özen, A., Çakmak, Ü., Özoğuz, E., & Erenay, F. (2024). Super AI, generative AI, narrow AI and chatbots: An assessment of artificial intelligence technologies for the public sector and public administration. *Journal of AI*, 83–106.
- DataFeedWatch. (2024, October 7). *11 best AI advertising examples of 2024*. <https://www.datafeedwatch.com/blog/best-ai-advertising-examples>
- Deveau, R., Griffin, S. J., & Reis, S. (2023). *AI-powered marketing and sales reach new heights with generative AI*. McKinsey & Company.
- Stiglitz, J. E., & Korinek, A. (2018). Artificial intelligence and its implications for income distribution and unemployment. In A. Agrawal, J. Gans, & A. Goldfarb (Eds.), *The economics of artificial intelligence: An agenda* (pp. 349–390). University of Chicago Press.
- Gayam, S. R. (2022). Generative AI for personalized marketing: Techniques for dynamic content creation, targeted campaigns, and customer engagement. *Journal of Bioinformatics and Artificial Intelligence*, 191–226.
- Goodfellow, I., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., Courville, A., & Bengio, Y. (2020). *Generative adversarial networks*. *Communications of the ACM*, 139–144.
- Heinz AI Ketchup. (2022, August 17). *Campaigns of the World*. <https://campaignsoftheworld.com/digital/heinz-a-i-ketchup/>
- High-Level Expert Group on AI. (2019). *Ethics guidelines for trustworthy AI*. *European Commission*.
- IBM. (n.d.). *What is machine learning (ML)?* <https://www.ibm.com/topics/machine-learning>
- Citron, D. K., & Chesney, R. (2019). Deepfakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*, 1753–1822.
- Keenfolks. (2024, June 12). The best AI marketing campaigns: Examples from top brands. <https://www.thekeenfolks.com/blog-article/the-best-ai-marketing-campaigns-examples-from-top-brands>
- Kemp, A. (2023, June 28). *Virgin Voyages makes waves in artificial intelligence by inventing J-Lo’s “Jen AI.”* *The Drum*. <https://www.thedrum.com/news/2023/06/28/virgin-voyages-makes-waves-artificial-intelligence-inventing-j-lo-s-jen-ai>
- Kenan, J. (2023, August 21). AI ethics: How marketers should embrace innovation responsibly. *Sprout Social*. <https://sproutsocial.com/insights/ai-ethics/>

- Korshunov, P., & Marcel, S. (2018). *Deepfakes: A new threat to face recognition? Assessment and detection*.
- Kshetri, N., Dwivedi, Y., Davenport, T., & Panteli, N. (2024). Generative artificial intelligence in marketing: Applications, opportunities, challenges, and research agenda. *International Journal of Information Management*.
- McCarthy, J. (1979). History of LISP. <http://jmc.stanford.edu/articles/lisp/lisp.pdf>
- Russell, S., & Norvig, P. (2016). *Artificial intelligence: A modern approach*. Pearson.
- Okeleke, P. A., Ajiga, D., Folorunsho, S. O., & Ezeigweneme, C. (2024). Predictive analytics for market trends using AI: A study in consumer behavior. *International Journal of Engineering Research Updates*, 36–49.
- Ray, P. P. (2023). ChatGPT: A comprehensive review on background, applications, key challenges, bias, ethics, limitations and future scope. *Internet of Things and Cyber-Physical Systems*, 121–154.
- Reddy, S. G., Reddy Sadhu, A. K., Muravev, M., Brazhenko, D., & Parfenov, M. (2023). Harnessing the power of generative artificial intelligence for dynamic content personalization in customer relationship management systems: A data-driven framework. *Journal of AI-Assisted Scientific Discovery*, 379–395.
- Rodriguez Guzman, M. M. (2024). *Using generative AI tools to improve marketing* [Master's thesis, Universitat Politècnica de València].
- Samuel, A. (1959). Machine learning. *The Technology Review*, 42–45.
- Sands, S., Campbell, C., Ferraro, C., Demisar, V., & Rosengren, S. (2024). Principles for advertising responsibly using generative AI. *Organizational Dynamics*, 1–9.
- Schwab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. *World Economic Forum*.
- Soni, V. (2023). Adopting generative AI in digital marketing campaigns: An empirical study of drivers and barriers. *Sage Science Review of Applied Machine Learning*, 1–15.
- WARC. (2024, August). What we know about generative AI. <https://www.warc.com/content/paywall/article/bestprac/what-we-know-about-generative-ai/en-gb/153092>
- WPP. (2023). VML: Virgin Voyages Jen AI. <https://www.wpp.com/en/featured/work/2024/03/vml-virgin-voyages-jen-AI>
- Xu, M., David, J. M., & Kim, S. H. (2018). The fourth industrial revolution: Opportunities and challenges. *International Journal of Financial Research*, 90–95.
- Pattyn, F. (2024). The value of generative AI for qualitative research: A pilot study. *Journal of Data Science and Intelligent Systems*, 3(3), 184–191. <https://doi.org/10.47852/bonviewJDSIS42022964>
- Dolní, P. (2025). Drivers and barriers to implementing generative AI to digital marketing communications [Master's thesis, Copenhagen Business School]. <https://re->

- search.cbs.dk/ws/portalfiles/portal/117062686/2004253_Drivers_and_Barriers_to_Implementing_Generative_AI_to_Digital_Marketing_Communications.pdf
- Nedashkovskia, D. (2024). *From talk to tech: Employee perspectives on generative AI adoption in corporate communication* [Master's thesis, Lund University]. <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=9159256&fileOId=9159258>
- Ivanov, S. V. (2025). *Generative AI for advertising and PR content creation: Qualitative research results*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/394268455_Generative_AI_for_Advertising_and_PR_Content_Creation_-_Qualitative_Research_Results
- Zhang, H. (2025). *Harnessing the power of AI in qualitative research. Computers in Human Behavior: Artificial Humans*, 4. <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2025.100283>
- Sujata, J., Sonali, B., Pankaj, P., Natraj, N. A., Saini, J., & Goswami, S. (2025). Harnessing the potential of generative AI in digital marketing using the Behavioral Reasoning Theory approach. *International Journal of Information Management Data Insights*, 5(1). <https://doi.org/10.1016/j.jjime.2024.100317>
- Stojanović, M., Mladenović, M., & Božić Miljković, I. (2023). Challenges of marketing management of commercial enterprises in the 21st century. *Megatrend revija*, 3, 105–119. <https://doi.org/10.5937/megrev2303105s>
- Stojanović, M., Gligorijević, J., Grubor, M., Popović, M., Ćorić, B., Zarev, D., & Šmelcerović, M. (2024). The potential of digital marketing in the promotion of organic agricultural products. *Economics of Agriculture*, 71(4), 1237–1251. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj24041237S>
- Gligorijević, J., Stanković, A., Vukićević, J., Stojanović, M., Cvetković, F., & Šmelcerović, M. (2025). Evaluating the users' perceptions of service quality offered by banks via mobile applications. *SCIENCE International Journal*, 4(3), 23–29. <https://doi.org/10.35120/sciencej0403023g>
- Cvetković, F., Mitić, P., Stojanović, M., & Veličković, A. (2025). Analysis of the role and significance of content marketing in the B2B sector in the Republic of Serbia. *SCIENCE International Journal*, 3(4), 41–46.
- Slavković, M., Pavlović, K., Depalov, V. R., Vučenović, T., & Bugarčić, M. (2024). Effects of digital citizenship and digital transformation enablers on innovativeness and problem-solving capabilities. *Applied Sciences*, 14, 4827. <https://doi.org/10.3390/app14114827>
- Slavković, M., Pavlović, K., Mamula Nikolić, T., Vučenović, T., & Bugarčić, M. (2023). Impact of digital capabilities on digital transformation: The mediating role of digital citizenship. *Systems*, 11(4), 172. <https://doi.org/10.3390/systems11040172>
- Vučenović, T. (2021). *Communication through social media: Blogs and wikis in libraries. Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, 10(3). <https://www.qqml-journal.net/index.php/qqml/article/view/719>

Tamara Vučenović, Miloš Stojanović and Ivana Božić Miljković

Metropolitan University, Faculty of Applied Arts, Belgrade

TRANSFORMATION OF MARKETING
PROFESSION THROUGH APPLICATION OF GENERATIVE
ARTIFICIAL INTELLIGENCE (GEN AI)

Abstract: This study investigates the practical implementation and impact of Generative AI (Gen AI) on marketing practices within the transitional economy of Serbia. Employing a qualitative, exploratory research design, we conducted semi-structured in-depth interviews with ten senior marketing professionals from leading Serbian companies across diverse sectors, including FMCG, telecommunications, and marketing agencies. The thematic analysis of data has revealed that while Gen AI adoption is growing, its application varies significantly between agile agencies and more structured corporations. Participants overwhelmingly cite enhanced efficiency, time savings and accelerated creative workflows as primary benefits. However, the research has also identified critical challenges, including the risks of “AI hallucinations”, ethical concerns regarding data privacy and authenticity, and the potential for job displacement in operational roles. The findings point to the conclusion that the role of a marketing manager is not threatened but is evolving into a more strategic function. Successful integration of Gen AI in the Serbian market is contingent upon robust employee education, establishment of clear ethical guidelines, and the strategic adaptation of AI to leverage it as a creative partner rather than a replacement.

Key words: *Gen AI, marketing, Serbian companies, integration, education, ethics*

Јелена Дробац

Београд

ДВА ПИСМА – ЈЕДАН МОДНИ (ИД)ЕНТИТЕТ

ДИГРАФИЈА У ЗНАКОВИМА МОДНЕ И ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

DOI 10.5937/kultura2691151D

УДК 766(497.1)"1945/1992

316.77:7.05(497.1)"1945/1992"

81'27

оригиналан научни рад

Датум пријема: 3. 10. 2025.

Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: *Наш циљ у овом раду је да осветлимо значај овој типологијској и лингвистичкој феномена и укаже на важност очувања знакова модне и текстилне индустрије у контексту савремене анализе визуелне културе бивше Југославије у периоду 1945–1992. године. Анализирајући специфичне примере из овог периода, разматра се како је феномен дијграфије функционисао као средство визуелне комуникације, али и као одраз политичкој, економској и друштвеној контекста тадашње државе. Двоазбучје истовремено представља сложено синтезу естетике, технологије и функционалности, али одражава и социјалистичке идеје и друштвену историју у пракси и материјалу. Истичување и анализа подсећају на ову интердисциплинарну област стваралаштва у дизајну, данас недовољно изражену и још увек несачувану, а истиче значај дијграфичких знакова као културног наслеђа, њиховог функција за очување нематеријалне баштине и даље истичување ове теме.*

Кључне речи: *типологијска дијграфија, дијграфија, заштитни знак, логотип, Југославија, социоллингвистика*

О феномену дијграфије

Дијграфија (сложеница из грчког језика од $\delta\iota$ – два и $\gamma\rho\alpha\phi\acute{\iota}\alpha$ – писати, писање, цртати), која се у српском језику назива и *двоазбучје* и *двојисменост* је културни и језички феномен из социоллингвистике. Овај појам се односи на се на употребу два писма у истом језику. Историјски и у пракси постоје неколико варијација дијграфије у зависности од историјских, културолошких социолошких и геополитичких прилика. Најчешће се рачва на *синхрону* (која се још назива ис-

товремена или напоредна), што значи да се два или више писама у истом језику користе истовремено, или *дијахрону*, када су се другачија писма користила и мењала у различитим временским периодима¹. Пример ове друге појаве је прелазак са ћирилице на латиницу у Румунији шездесетих година деветнаестог века или транзиција турског језика са арапског у латинично писмо за време Ататурка.

На нашим просторима и данас је делимично присутна је *синхрона дијрафија*, где ћирилица и латиница коегзистирају у истом простору и времену. Овај феномен изазива различита мишљења и полемике како унутар, тако и ван научне заједнице. Лингвистика, неретко, посматра дијрафију као појаву која у одређеним историјским периодима повезује културно и политички различите заједнице. Међутим, постоје и појаве као што је случај данас у Србији и неким околним земљама да два писма истовремено користе чланови исте заједнице, што је често условљено различитим културним и идеолошким оријентацијама унутар те заједнице. Различито бележење истог језика у истом времену може указивати на „рушење културног континуитета и културног јединства унутар дате заједнице”², али и да истиче геополитичке промене и социокултурне и идеолошке поделе унутар те заједнице.

Поред појма дијрафија, постоји сличан термин са другачијим значењем, а то је *дијраф*. Иако слично звуче, овај други термин који се често назива и *двосируки знак*, *дијрам*, означава комбинацију два слова или графеме у један. Примери за дијрафе у *српском* језику се могу видети у пре свега у латиници: *lj, nj, dž*, а таквих примера је било и у старословенском и српскословенском језику.

О графичкој иденџификацији у Југославији

Графички знакови представљају кључни елемент визуелног идентитета индустрије, одражавајући културне, економске и идеолошке токове одређеног периода. У социјалистичкој Југославији (ДФЈ, ФНРЈ и потом СФРЈ), развој графичких знакова био је специфичан процес који је интегрисао модернистичке принципе дизајна, национално и културолошки фасетирано друштво, социјалистичку естетику и потребе тржишно оријентисане самоуправне привреде. За разлику од западних капиталистичких система, у којима су корпоративни брендови били усмерени на профит и конкуренцију, у Југославији су знакови служили и као симболи колективног развоја, друштвене једнакости, индустријске модернизације и националне еманципације.

Развој графичких знакова у Југославији пролазио је кроз неколико фаза, пратећи друштвено-економске трансформације земље. Како запажа Гордана Поповић Васић, историја графичког дизајна „истовремено је политичка, економска и културна историја земље у којој је настао и развијао се”³. У првим деценијама након Другог светског рата, доминирали су индустријски и институционални симболи наглашеног

1 Станишић, В. (2010) *Типолошки оквири српске дијрафије*, стр. 86.

2 Станишић, В. (2011) *О дијрафији у српској и корејској писмености*, стр. 75.

3 Поповић Васић, Г. (2009), *Између стораха и одушевљења: примери графичког дизајна у Србији 1950–1970*, стр 30

функционализма са акцентом на промовисање индустријализације, обнове и колективног просперитета. У првим годинама после Другог светског рата, када су предузећа национализована и отворена нова, визуелни језик био је снажно под утицајем соцреализма, са наглашеним симболима прогреса, еснафа, рада и технолошког развоја. Нови знакови државних фабрика и институција често су користили геометријске облике, индустријске мотиве попут димњака, зупчаника, али и типографију која је подсећала на конструктивистичке идеале. Половином педесетих година долази до либерализације самоуправног социјализма и убрзане индустријализације па се јавља потреба за јединственим идентификационим знаковима југословенских предузећа⁴.

Наредне две декаде, од шездесетих до осамдесетих година представљају значајну прекретницу у развоју југословенског графичког дизајна који је, под утицајем постепене либерализације и интеграције са међународним токовима, доживео својеврстан процват. Утицај међународних графичких тенденција постао је све израженији, што је довело до стварања иновативних, минималистичких и визуелно-ефективних визуелних знакова. Тад се јављају јасне поделе естетике на ону коју су неговали комерцијални ликовни уметници и на естетику надолazeће генерације дизајнера који желе обликовати нови свет и систем⁵. Управо та нова генерација школованих дизајнера уводи модерничке принципе дизајна и постулате швајцарског типографског стила у оквире социјалистичких предузећа и фабрика. Тако шездесетих година на тлу Југославије долази до одбацивања зупчаника, радника и других фигуративних симбола и обликовања првих апстрактних и препознатљивих заштитних знакова и јаких логотипа. Како даље наводи Кршић⁶ појављују се заокружене рекламне кампање, детаљне књиге графичких стандарда и комплексни системи идентитета и амбалажа. Након првих генерација академски образованих графичких дизајнера, уплив у обликовање знакова овог периода има све више архитеката попут Бобића, Гаковића и других. Управо због њих Павле Васић запажа⁷ да знакови овог периода све више иду у апстракцију, геометризацију, сажимање израза у словна решења, игру са негативним простором и слично.

Један од значајних аспеката овог развоја био је пораст јавних конкурса за дизајн знакова, што је подстакло професионализацију и институционализацију дисциплине. Југословенски дизајнери су у свом раду усвајали принципе функционализма, редуктованих форми и минимализма, чиме су њихова решења достигла ниво поредив са савременим глобалним трендовима. Стога је овај период често називан *златним добом* југословенског дизајна, а његови фрагменти су и данас видљиви у светским монографијама те епохе. Доајен домаћег дизајна и визуелни хроничар свог времена и струке Милош Ђирић⁸ наводи податке да су југословенски аутори заузели треће

4 Manojlović, I. (2015) *Dizajn za novi svet = Design for a new world*, стр. 17.

5 Kršić, D. (2012) *Grafički dizajn i vizuelne komunikacije 1950–1975*, стр. 23.

6 Kršić, D. (2012) *Grafički dizajn i vizuelne komunikacije 1950–1975*, стр. 27.

7 Васић, П. (1981) *Примењена уметност у Србији 1900–1978*, стр. 57.

8 Ђирић, М. (2000) *Графички знак и симбол*, стр. 44.

место по броју заступљених стваралаца и четврто место по броју објављених радова у књигама из едиције „Trademarks & Symbols” аутора Јасабура Кувајаме (Yasaburo Kuwayama). Поред ових едиција које данас представљају златни стандард модернизма у дизајну заштитних знакова, југословенски аутори су били заступљени и у другим монографијама дизајна попут „Top Symbols and Trademarks”, уредника Ричија (Franco Maria Ricci) и Ферари (Corinna Ferrari) из 1973. године и других издања.

Последњих година заједничке државе, од осамдесетих година прошлог века до распада земље, производи југословенског графичког дизајна су били одраз сложених друштвених, политичких и културних процеса. Те године доносе експерименталније приступе у дизајну, али и прве знаке економске и политичке кризе. Визуелни језик југословенског графичког дизајна остаје у великој мери под утицајем међународних стилова, као што су швајцарски типографски стил и глобални корпоративни дизајн, али је истовремено укључивао и елементе традиције, симболике и локалне историје. Како наводи Радомир Вуковић⁹ у каталогу изложбе „Знаковито два – педесет година графичких комуникација у Србији” осамдесете године доводе до повећања опсега дизајнерског деловања услед ширења и јачања медијског простора. Управо у јавном простору велики број фирми и даље развија јаке графичке системе и стандарде, док су експериментална решења све присутнија у обликовању културних и спортских манифестација. То се огледало у динамичнијим, често руком цртаним словним решењима. Крај осамдесетих доноси и неочекиване победе на јавним конкурсима за дизајн плаката и симбола конгреса тада једине партије, што парадоксално најављује и распад земље.

У домену дизајна знакова, некадашњи јединствени визуелни систем почео је да се распада, јер су новостворене државе а некадашње републике настојале да креирају сопствене симболе, често одбацујући раније социјалистичке елементе. У том транзиционом периоду, графички дизајн постаје наглашено средство политичке идентификације, а са распадом Југославије и кретањима ка новим друштвено-економским моделима, велики број фабрика и предузећа нестаје, а са њима и њихови графички идентитети. Иако су знакови и логотипи овог периода значајан део културног и дизајнерског наслеђа југословенског тла, многи су остали заборављени или су ишчезли из колективне свести.

*О истраживању „Свијде и није:
знакови југословенске модне и текстилне индустрије”*

Истраживање знакова модне и текстилне индустрије социјалистичке Југославије започето је у оквиру ангажмана за немачки часопис *Slanted*¹⁰, чије је уредништво иницирало анализу типографије у оквиру визуелних идентитета модног сектора

9 Вуковић, Р (2011) *Знаковито два – педесет година графичких комуникација у Србији 1960–2010*, стр. 29.

10 Drobac J. (2024), *Everywhere & Nowhere: Unveiling Fashion Logos of SFR Yugoslavia, Slanted Magazine #44—Type Fashion*, стр. 178–184.

дизајнерских принципа модерне. Посебан изазов представља идентификација аутора ових графичких решења, с обзиром на колективни карактер дизајнерске праксе у социјалистичком систему. Милоћ Ђирић бележи да графички знак нема оригинал, материјал и величину, већ је сваки оригинал и сваки је потпис, па га аутор не потписује¹¹. У том смислу, истраживање је, између осталог, довело до открића ауторства заглавља часописа „Базар” (Ђорђе Прудников из 1969. године), као и знакова „Конфекције Рудник” из Горњег Милановца (аутори Илија Драшовић и Слободан Јелесијевић из 1971. и Драган Дрињаковић из 1989. године), „Први мај Пирот” (аутора Милоша Павићевића) и других што указује на потребу за даљим систематским проучавањем овог сегмента културног и индустријског наслеђа.

Дијграфија у знаковима модне и текстилне индустрије

Графички знакови у модној и текстилној индустрији Југославије (1945–1992) представљали су више од пуких визуелних амблема; они су рефлектовали друштвено-економску улогу предузећа, индустријске традиције, као и културни идентитет региона. Њихова еволуција била је дубоко условљена доминантним друштвеним вредностима и идеолошким оквирима одређених периода, док је њихов постепени нестанак након распада земље довео до значајне празнине у визуелној култури и колективном сећању. Овај рад, као део ширег ауторског истраживачког пројекта „*Svuide i niide*”, усмерен је на мапирање и анализу овог запостављеног сегмента југословенског дизајнерског наслеђа, са посебним фокусом на његову естетику, симболику и историјски контекст.

Посматрајући овај феномен кроз призму графичких знакова модне и текстилне индустрије СФРЈ, уочава се значај дијграфије, односно употребе ћирилице и латинице у решењима заштитних знакова. У југословенском контексту, ова двоазбучност није била искључиво функционалне природе, већ је носила дубоке идеолошке, политичке и културне импликације. Ћирилица је традиционално повезивана са православним и словенским наслеђем, док је латиница у оквирима југословенског дизајна сигнализирала афилијацију са западним културним и економским токовима. Као такав, феномен дијграфије у визуелној култури Југославије представљао је не само средство језичке комуникације, већ и важан елемент изградње колективног идентитета.

Културни значај дијграфије огледа се у њеној способности да одрази језичку и културну разноликост друштва, као и да послужи као инструмент симболичке интеграције различитих идентитетских матрица. Употреба оба писма у оквиру истог визуелног кода није била само резултат прагматичних комуникацијских потреба, већ је имала и дубљу улогу у артикулацији националних, политичких и друштвених конструката. У том смислу, дијграфија се може разумети као специфичан облик културне медијације, који је, осим што је одражавао званичну идеологију југословенског социјалистичког пројекта, истовремено пружао платформу за сложене процесе културне размене и колективног саморазумевања.

¹¹ Ђирић М. (1982) *Графичка идентификација 1961–1981*, стр. 216.

Поред тог друштвеног аспекта, обликовање диграфичких знакова је дизајнерски захтеван подухват, јер ћирилица и латиница имају другачију естетику. Поред изазова да ћирилица није међународно усаглашена већ да поједини језици имају сопствене стандарде у обликовању чак и истих слова (бугарска, српска, руска итд.) додатни проблем је ускладити типографску естетику и геометрију у диграфији. Ћирилична слова у својој форми, услед историјских и развојних услова, базирана су више на основну висину писма односно на висину малих слова – *курентиа*. Пошто имају много мање излаза на линије доњих и горњих продужетака, сама слова иду у ширину. Стога исти испис ћирилицом и латиницом готово по правилу варира у ширини тако што је ћирилица шира у односу на латинични испис исте речи. Имајући то у виду, занимљиво је анализирати умешност и креативност графичких дизајнера тог доба на нашим просторима у проналажењу решења за комплексне проблеме на нижем ступњу штампе, технологије и технике.

Прикупљени и дигитализовани двоазбучни знакови из истраживања су детаљним анализом и промишљањем подељени у неколико категорија:

1. *заштитне знакове са дијахроном диграфијом*, где су се у различитим временским периодима смењивали ћирилица и латиница у логотипу;
2. *заштитне знакове са синхроним диграфијом*, где су се у истом периоду упоредо користиле ћирилица и латиница;
3. *заштитне знакове са симултаном диграфијом*, где се потпуно истовремено логотип може читати на оба писма.

ЗАШТИТНИ ЗНАКОВИ СА ДИЈАХРОНОМ ДИГРАФИЈОМ

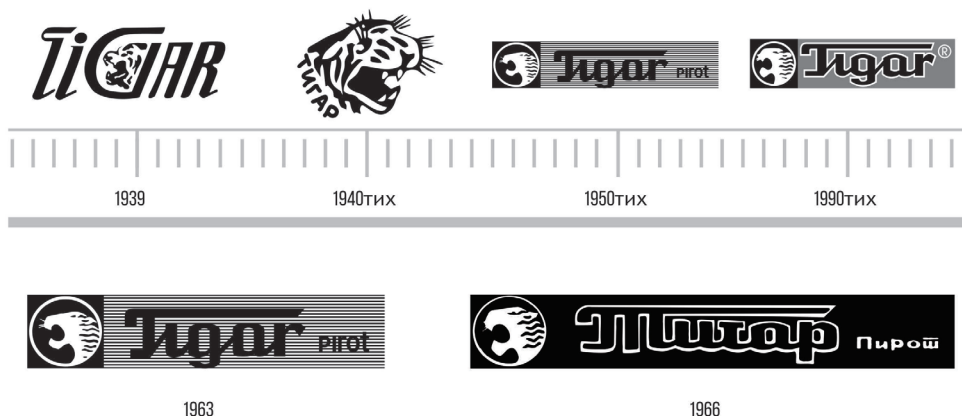

Илустрација 2– заштитни знакови са дијахроним диграфијом

У прву групу названу *зашићени знакови са дијахроним дијграфијом* распоређени су знакови у којима су се у различитим временским периодима смењивале ћирилица и латиница. Њихова употреба није упоредна, већ је реконструисан временски след појављивања, пре свега у средствима информисања и огласима, који се могу узети за меродавне временске тачке.

Примери овакве дијграфије су „Фабрика чарапа и трикотаже *Партизанка* Београд” која је испрва имала латинични знак, а каснијим редизајном се одлучила за ћирилични испис. „Конфекција *Први мај*” из Пирота је имала обрнут развојни пут. Прва решења, по оснивању фабрике су била масивна ћирилична слова којима се придодео симбол у форми геометризованог пиктограма људске фигуре. Касније је тај симбол дорађиван, али је испис постао латинични. И робне марке које су настајале под окриљем овог предузећа су биле латиничне попут фармерки *Pirosi*.

СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ТИГАР ПИРОТ

Илустрација 3 – студија случаја Тигар

Такође из Пирота долази и „Фабрика гуме и обуће *Тигар*”, основана 1935. године, као једна од ретких која производи и данас. На најстаријем знаку који је реконструисан из новинског огласа из 1939. године види се латинични логотип који се уклапао у тежњу власника за екзотичним именом, маскотом и типографијом. Већ почетком наредне деценије, доминира илустрација тигра уз ког стоји ситнија ћирилична типографија. С краја четрдесетих година двадесетог века, симбол тигра се значајно стилизује и ставља у кружну форму, а логотип постаје геометризован и латинични. Цела форма је у негативу и такав концепт, изглед и односе, уз мање корекције и дораде је задржао до данас, готово осамдесет година касније. У ретким приликама се у рекламним кампањама појављивала ћирилична верзија логотипа попут ове реконструисане из 1966. године или две деценије касније, пред почетак

распада Југославије. Стога, „Индустија *Tiipar*” добра је илустрација прве групе знакова, али и наредне групе обухваћене овом анализом.

ЗАШТИТНИ ЗНАКОВИ СА СИНХРОНОМ ДИГРАФИЈОМ

 <p>Даруварска индустрија обуће Чик Куманово, Македоније у употреби: 1970тих</p>	 <p>Југопластика Сплит, Хрватска У употреби 1955 и 1952</p>	 <p>Модна обућа Антилоу Београд, Србија у употреби 1964</p>
 <p>Индустија вунених тканина Бранко Крсмановић Параћин, Србија У употреби: 1952 (ћир) и 1961 (лат)</p>	 <p>Волнарска индустрија Тетекс* Тетово, Македонија У употреби од 1968</p>	 <p>Конфекција Атекс Београд, Србија у употреби: крај 1970тих</p>
 <p>Памучна индустрија Македонка Штип, Македонија У употреби од 1970тих</p>	 <p>Индустија гуме и обуће Борово* Вуковар, Хрватска у употреби 1955-1991</p>	 <p>Текстилен комбинат Битолатекс* Битољ, Македонија У употреби од 1972</p>
 <p>Индустија ципела Обуѓа Београд, Србија дизајн: Љ. Павићевић Фис (1964)</p>	 <p>Охридски текстилни комбинат Охрид, Македонија у употреби 1980тих</p>	 <p>Индустија обуће Газела Скопје, Македонија у употреби: 1970тих</p>

Илустрација 4 – заштитни знакови са дијахроним диграфијом

Други сегмент, назван *заштитним знаковима са синхроним графичком* представља групу знакова у којима су се у истом периоду упоредно користиле ћирилица и латиница. У неким случајевима је употреба била везана за поједине средине попут „Југопластике” из Сплита, која је имала своју доминантну латиничну верзију, а мање је познато да ћирилична верзија овог логотипа датира из 1953. године. У том новинском огласу наводи се да се један део погона фабрике „Југовинил” одвојио од матичног предузећа и да ће од тада носити име „Југопластика”. Дакле, одмах по формирању и именовању предузећа, обликована је карактеристична двоазбична типографија за логотип. Идентичан натпис се налазио на радњама у Вршцу и Зајечару шездесетих и седамдесетих година. Насупрот томе, „Индустрија вунених тканина *Бранко Крсмановић*” из Параћина је свој назив скратила само на назив града са препознатљивом ћириличном типографијом где слово *П* поприма изглед фабричког димњака од цигле. Овај знак се дуго користио а тек понегде се може наћи латинична верзија, пронађена и реконструисана на основу новинског огласа у листу „Борба” из 1961. године.

Знатно чешће, двоазбучје било је упоредно па су се оба писма користила на кесама и изложима што је случај са „Индустријом ципела *Београд*”, аутора Љубомира Павићевића Фиса из 1964. године.¹² На потпуно исти начин се означавала „Модна обућа *Пролетер*”, предратног Бостона из Београда где су се на омотним папирима и изложима широм СФРЈ користила оба писма, а наизменично у оглашавању. Готово иста ситуација је била код гиганта „Атекса” и македонских предузећа „Обуће *Чик*”, Охридског текстилног комбината „Отекс” из Охрида, предузећа „Памучне конфекције *Македонка*” из Штипа, „Вунарског комбината *Текс*” из Тетова, „Индустрије обуће *Аншилој*” из Београда, „Битолатекса” из Битоља и слично.

„Индустрија гуме и обуће *Борово*”, као наследник „Бате” који је у Краљевини Југославији користио ћирилицу, од средине педесетих година, после преименовања (првих година после рата фабрика се звала „Комбинат гуме и обуће *Борово*”) и редизајна, имала је две верзије логотипа и користила их је у складу са доминантним писмом у одређеној средини. Изглед верзалног слова *Б* у обе варијанте знака је естетски повезан са логотипом „Бате”. Касније је логотипу, додат и симбол геометризованог слова *Б* аутора Чедомира Радовића из 1966. године¹³. Ипак, у идентитету и означавању, све до распада Југославије, доминирао је логотип, који је стајао често самостално, без симбола.

12 Поповић Васић, Г. (2009) *Између слика и одушевљења: примери графичког дизајна у Србији 1950–1970*, стр. 29.

13 Ranković, O. (2024) *Yugo logo2: Grafička identifikacija u Jugoslaviji*, 2.deo, Radnja, Zagreb, str. 34.

ЗАШТИТНИ ЗНАКОВИ СА СИМУЛТАНОМ ДИГРАФИЈОМ

Илустрација 5 – заштитни знакови са дијахроном диграфијом

За трећу групу је дуго тражен адекватан назив и на крају је означен као *заштитни знакови са симултаном диграфијом*, јер се потпуно истовремено знак може читати на оба писма. Ово су можда концептуално, типографски и дизајнерски најзанимљивија и најзахтевнија решења. Међу првима која су пронађена је решење „Прве југословенске фабрике гуме *Рекорд*”, основане још 1925. године у Лесковцу, која се испрва бавила производњом ђонова и потпетица а касније гуменом обућом и гумама. Већ у огласима тридесетих година се види истовремена употреба латинице и ћирилице тако што је испис латиницом у позитиву, а потом су у тим истим словним ликовима приказана ћирилична слова као негатив, односно као убушена у латиничну форму. Тим вештим и јединственим типографским маневром један исти испис може се читати истовремено двоазбучно. Предузеће се 1935. године преселило у Београд, а логотип је тад и наредним деценијама претрпео дораду. Том приликом му је придодат симбол у форми стилизованог латиничног *P* иако је концепт натписа остао исти, као што се може видети у огласу у београдским новинама „Време” из јануара 1938. У прилогу се може видети логотип дигитализован према огласу у новини „Борба” из 1965. године где су словни ликови издуженији и софистициранији у односу на првобитно решење, прореди између слова мањи, али је задржан концепт првобитног логотипа са игром слова у позитиву и негативу.

Логотип „Београдске конфекције *Беко*” је још један пример доследног обликовања логотипа тако да се може читати и ћирилично и латинично, што се одржало преко четири деценије, кроз више фаза дизајна. Прве форме нађене у новинским огласима су из прве половине шездесетих година прошлог века где су слова руком обликована са дозом наивности и неправилности у форми (оглас поводом првог маја 1965. године у листу Борба). Иако је форма једноставна идеја је сложена – како искористити сличности у словним ликовима слова *Б* и *б* односно *к* и *к*, наћи им најмањи заједнички (естетски) садржитељ и створити јединствену, а не усиљену, двоазбучну хармонију. Како би логотип био јачи и стабилнији, продужена је линија у горњем делу слова *Б* која може деловати као стилски додатак на латиничном ку-рентном парњаку. Тај типографски концепт се очувао уз повремене измене форме и облика слова. Такође, београдски гиганти попут „Атекса” и „Србијатекса” су имали своја истовремено ћирилично-латинична решења знакова. Први је седамдесетих година прошлог века увео у употребу скраћени знак који је био апстрактни графички симбол састављен од свих словних знакова оба писма у једну печатну форму. „Србијатекс” се такође одлучио за печатну форму, где су логотипска решења на оба писма сложена у спољну кружну форму а у центру доминира геометризовано латинично *С* које се може тумачити и као дуплирани ћирилични парњак.

Закључак

Употреба оба писма, ћирилице и латинице, у знаковима модне и текстилне индустрије такозване друге Југославије представља јединствен културно-политички, али и дизајнерски феномен који одражава специфичности југословенског друштва. Двоазбучност није била само питање језика, већ и инструмент политичке интеграције и културне равнотеже међу народима и народностима тадашње федерације. Чак и формулација „народи и народности” пажљиво је скована и лингвистички артикулисана како би се избалансирао састав те комплексне земље и друштва и избегли термини који се користе данас попут *мањина* и *већина*.

Анализа логотипа, етикета, реклама, просторних обележја и огласа фирми показује како су оба писма коришћена прагматично, али и симболички – као средство изражавања идеолошке неутралности и заједништва. Латиница је често доминирала у контактима са западним тржиштима и северним деловима земље, док је ћирилица била заступљена у домаћем промету и у деловима федерације са већинским православним становништвом. Међутим, присуство оба писма на једном производу или у оквиру једног предузећа сведочи о настојању да се очува равнотежа и једнакост језика и народа у складу с основним начелима југословенске политике *братиства* и *јединства*.

Кроз анализу наведених, али и других примера из овог периода, истражује се на који начин је феномен диграфије функционисао као средство визуелне комуникације, али и као одраз политичког, економског и друштвеног амбијента тадашње државе. Двоазбучје се показује као сложена синтеза естетике, технологије и

функционалности, која уједно рефлектује социјалистичке идеје у свом практичном и материјалном изразу. Овакав визуелни и типографски израз постаје значајан показатељ културног идентитета епохе – сложеног, вишеслојног и у великој мери условљеног политичким и друштвеним контекстом.

Ово истраживање подсећа на интердисциплинарни карактер дизајнерског стваралаштва — данас готово потпуно занемареног и недовољно проученог — и наглашава значај диграфијских знакова као дела културног, лингвистичког, индустријског, дизајнерског али и друштвеног наслеђа, њихов потенцијал у очувању нематеријалне баштине и потребу за даљим истраживањем ове теме. Треба скренути пажњу на то да је након распада Југославије, овакав приступ обликовању знакова готово потпуно нестало што опет говори о јакој поларизацији друштва унутар бивших република. И тај сегмент може послужити као основа за даља истраживања о улози писма и језика у обликовању визуелног идентитета у вишејезичним и мултикултурним друштвима.

ЛИТЕРАТУРА:

- Kršić, D. (2012) *Grafički dizajn i vizuelne komunikacije 1950–1975*, dejankrsic.wordpress.com (приступ 13.12.2024)
- Manojlović, I. (2015) *Dizajn za novi svet = Design for a new world*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd.
- Popović Vasić, G. (2009) *Između straha i oduševljenja: primeri grafičkog dizajna u Srbiji 1950–1970*, Grafički kolektiv, Beograd.
- Ranković, O. (2024) *Yugo logo 2: Grafička identifikacija u Jugoslaviji, 2. deo*, Radnja, Zagreb
- Васић, П. (1981) *Примењена уметност у Србији 1900–1978*, Удружење ликовних уметника примењених уметности и дизајнера Србије, Београд.
- Вуковић, Р. (2011) *Знакови и два – њедесет година графичких комуникација у Србији 1960–2010*, Музеј примењених уметности, Београд.
- Ђирић, М. (1982) *Графичка идентификација 1961–1981*, Музеј примењених уметности, Београд.
- Ђирић, М. (2000) *Графички знак и симбол*, Факултет примењених уметности, Београд и Прометеј, Нови
- Drobac, J. (2024), *Everywhere & Nowhere: Unveiling Fashion Logos of SFR Yugoslavia, Slanted Magazine #44—Type Fashion*, p 178–184, (Karlsruhe, Germany)
- Станишић, В. (2010) Типолошки оквири српске диграфије, Београд, *Зборник Научној савезници слависти у Вукове дане*, Теоријско–методолошки оквир за модернизацију описа српског језика, МСЦ 39/3, 9–12. IX 2009, стр. 85–91

Станишић, В. (2011) О диграфији у српској и корејској писмености, Београд, *Зборник Научној саставанка славистиа у Вукове дане*, Српски језик и његове нормe, МСЦ 41/1, 15–17. IX 2011, стр. 73–79.

Најомене:

ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија. (1943–1945)

ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија (1945–1963)

СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија (1963–1992)

Jelena Drobac

Belgrade

TWO ALPHABETS – ONE FASHION (ID)ENTITY
DIGRAPHIA IN THE TRADEMARKS OF YUGOSLAVIA'S FASHION
AND TEXTILE INDUSTRY

Abstract: The paper explores the phenomenon of digraphia, specifically the simultaneous use of Cyrillic and Latin alphabets in the design of trademarks within the fashion and textile industries of the socialist Yugoslavia (1945–1992). By analysing specific examples from this period, the study examines how digraphia functioned not only as a tool of visual communication but also as a reflection of the political, economic and social context of the former state. Coexistence of the two writing systems represents a complex synthesis of aesthetics, technology and functionality, while simultaneously embodying socialist ideals and the societal needs through practice and materiality. This research and its analysis serve as a reminder of this interdisciplinary field of design creativity – one that remains insufficiently explored and nearly undocumented today – emphasizing the significance of digraphic symbols as cultural heritage, their potential in preserving intangible heritage, and the need for further investigation. The aim of this paper is to shed light on the importance of this typographic and linguistic phenomenon and to underscore the relevance of preserving trademarks of the fashion and textile industries within the framework of contemporary visual culture analysis of former Yugoslavia.

Key words: *typography, digraphia, trademark, logotype, Yugoslavia, sociolinguistics*

Драгана Грујић

Универзитет у Београду, Филолошки факултет –
Катедра за библиотекарство и информатику, Београд

УТИЦАЈ СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА
НА СРПСКУ КУЛТУРУ 19. ВЕКА
БИБЛИОГРАФСКА И УРЕЂИВАЧКА
ПЕРСПЕКТИВА

DOI 10.5937/kultura2691165G
УДК 050(497.11)"18"
011/016(497.11)"18"
оригиналан научни рад
Датум пријема: 3. 10. 2025.
Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: *Познајмо је да српска периодика своје почетке бележи још у 18. веку, међутим, овај рад је усмерен на 19. век када, у повољнијим друштвеним, културним и политичким околностима, серијске публикације доживљавају снажан развој и постају важан носилац културној и националној историји. Појављују се публикације на српском језику које доприносе јачању књижевности, културе и издаваштва, а бележење података о новим књигама постаје све присутније. Библиографија проналази своје место на страницима серијских публикација, захваљујући просветитељским и библиографским настојањима уредника попут Димитрија Давидовића, Георгија Мајарашевића, Милоша Поповића и Стојана Новаковића. Анализирани су Новине сербске, Задачник, Летопис Мајнице српске, Подунавка и Вила – публикације које представљају драгоцену грађу за разумевање културној и историјској животи 19. века. У раду се указује на израјну повезаност уредничких и библиографских пракси и остварање историје за даља уредна изражавања о значају периодике у обликовању српске културе, библиографије, књижевности и научне делатности.*

Кључне речи: *серијске публикације, уређивање периодике, библиографија, српска култура*

Уводне напомене

Деведесетнаести век представља преломно раздобље за српску културу и друштво, обележено дубоким историјским, политичким и културним променама. Тежње српског народа ка националном ослобођењу од османске

власти одвијале су се у сложеним друштвеним околностима, уз бројне политичке преврате и снажне утицаје страних култура. Управо у таквом амбијенту српска периодика се јавља као важан облик културног и друштвеног израза. Не само да је одражавала промене у друштвено-политичкој стварности, већ је имала и пресудан утицај на формирање српског књижевног и културног идентитета.

Циљ овог рада је да сагледа културно-историјски значај српских периодичних публикација у 19. веку, са фокусом на уређивачки и библиографски допринос Димитрија Давидовића, Милоша Поповића, Георгија Магарашевића и Стојана Новаковића. Њихова активност се разматра хронолошки, у складу са временом и публикацијама које су уређивали, а не по хијерархији значаја. Иако се нису сви експлицитно бавили библиографијом као посебном дисциплином, одабир ових личности није случајан. Током 19. века, постојали су и други часописи и интелектуалци који су такође били значајни за културни препород. Међутим, фокусирање на ове личности и издања оправдано је њиховим свестраним ангажовањем и утицајним радом којим су поставили основе за даљи библиографски развој.

Анализиране су *Новине сербске*, *Забавник*, *Летопис Матице српске*, *Подунавка* и *Вила* као публикације које су обележиле српску културну сцену 19. века. Посебна пажња посвећена је библиографским прилозима који су, иако често занемарени у истраживањима, одиграли важну улогу у документовању књижевне и издавачке продукције и у развоју културне и научне свести тог доба.

Истраживања о периодици 19. века најчешће су била усмерена на појединачне наслове или личности, углавном са становишта културе и историје, ређе као извор библиографских информација. Историјски увид даје Душан Будимировић у тексту *Из старих књига и часописа*,¹ а шире сагледавање Василије Крстић у књизи *Историја српске штампе у Ујарској: 1791–1914*.² О листу *Подунавка* има најмање радова, док се *Новине сербске* највише помињу,³ чак и у контексту економских наука.⁴

Посебну област чине публикације о алманасима и календарима као културно-историјском феномену. Јован Деретић у раду *Значај Димитрија Давидовића за развој српске књижевне периодике*⁵ истиче улогу серијских гласила у књижевности, али не и у библиографији. Приређивачки напори Д. Бараћа пружили су увид у

1 Будимировић, Д. (1931) Из старих књига и часописа, *Гласник историјског друштва у Новом Саду* бр. 9, Нови Сад: Историјско друштво, стр. 334–339.

2 Крстић, В. (1980) *Историја српске штампе у Ујарској: (1791–1914)*, Нови Сад: Матица српска, 506. стр.

3 Податак изнет на основу Cobiss базе података.

4 Благојевић, О. Значај „Новина српских” за економску науку у Србији, у: *Зборник радова са научној скупи Сиваралаштво Димитрија Давидовића, поводом прославе 150-годишњице од доношења Срепској уставу*, уредник Марјановић, С. (2009), Земун: Мост арт, стр. 71–79.

5 Деретић, Ј. (1990) Значај Димитрија Давидовића за развој српске књижевне периодике, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* год. 37, бр. 2, Нови сад: Матица српска, стр. 187–192.

библиографски рад Стојана Новаковића.⁶ Ипак, три су кључне публикације за изучавање библиографије на нашим просторима: *Српске библиографије: 1766–1850*⁷ и *Српске библиографије: 1851–1879*⁸ Душана Панковића, те *Основи теорије и историје библиографије* Александре Вранеш.⁹ Оне су полазиште за даља истраживања, јер периодични наслови остају неисцрпан извор за многе научне области.

Увидом у постојећу литературу и с циљем попуњавања празнина и проширења знања у овој области, издвојене су две почетне истраживачке хипотезе:

Уређивачки рад наведених личности био је међусобно повезан и допуњавао се у стварању и развоју српске библиографије као дела културне политике и националног просвећивања. Библиографија, као саставни део уређивачке праксе током 19. века, није само представљала попис књига и часописа, већ је имала активну улогу у подстицању интелектуалног дискурса и обликовању књижевног простора Србије тог времена.

Истраживање се темељи на квалитативној анализи садржаја изабраних периодичних публикација, уз директан увид у дигитализоване изворе.¹⁰ Публикације су анализирани *de visu* кроз преглед бројева доступних у електронском облику, узимајући у обзир стару правописну норму и специфичности штампе тог доба. Историјски контекст је укључен као неизоставни елемент разумевања друштвених и културних услова у којима су ове публикације настајале. У завршној фази применом синтетичког приступа сажети су налази анализе, чиме су хипотезе проверене и дате су закључне оцене о месту и улози библиографије у уређивачкој пракси 19. века.

Библиографи као уредници српских периодичних публикација у 19. веку

У европској штампи примери најављивања и приказа нових књига могу се наћи на страницама листова још у 17. веку.¹¹ Са развојем издаваштва, навика представљања новообјављених публикација, описивања претходних радова и укључива-

6 Бараћ, Д. (прир.) (2004) *Дојуне и појравке Српске библиографије Стојана Новаковића*, Београд: Народна библиотека Србије, 181. стр.

7 Панковић, Д. (1982) *Српске библиографије: 1766–1850*, Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 415. стр.

8 Панковић, Д. (2006) *Српске библиографије: 1851–1879. Том 1*, Нови Сад: Матица српска, 605. стр.

9 Вранеш, А. (2010) *Основи теорије и историје библиографије*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске; Београд: Филолошки факултет, 370. стр.

10 Све анализирани публикације доступне су путем дигиталних библиотека Народне библиотеке Србије и Библиотеке Матице српске, 16. септембар 2024:

Новине сердске, <http://digital.bms.rs/pub.php?s=RPSr-II-3>;

Задачник, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/pubid:5463/id:0>;

Лейтис Мајице српске, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/pubid:31/id:0>;

Подунавка, <http://digital.bms.rs/pub.php?s=RPSr-III-3>;

Вила, https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_0061.

11 *The Athenian Mercury*, London: The Athenian Society; *Philosophical Transactions*, London: The Royal Society; *Gentleman's Magazine*, London: Edward Cave.

ња референци у текстове одиграла је кључну улогу у обликовању, развоју и стандардизацији библиографија.

У тежњи да сустигне ову европску праксу, српска периодика се, уз скромне библиографске почетке, појављује у 18. веку. Међутим, након неколико спорадичних покушаја следи дуга пауза. Почетком 19. века, у контексту борбе за национално ослобођење и очување културног идентитета, јавља се потреба за новинама на српском језику. Године 1813. покрећу се *Новине сербске (Новине сербске из царствующега града Виенне)* у Бечу, под уредништвом Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића, уз подршку Јернеја Копитара и Вука Караџића. *Новине сербске* постављају темеље за развој српске периодике и уређивачке праксе, укључујући и објављивање вести о књигама, чиме почиње и формирање систематизоване српске библиографске културе.

Садржајно гледано, посебно током прве године излажења, у *Новинама сербским* доминирају политичке вести. Међу ретким и првим информацијама из области културе издваја се вест да је Јоаким Вујић, тада ученик Пештанске гимназије, са немачког превео драму *Крешићалица* Аугуста фон Коцебуа (August von Kosebu),¹² што ће остати један од његових чувених превода. Управо овом вешћу документовано је и прво професионално позоришно извођење на српском језику, чиме је Вујић трасирао пут српском позоришту. Већ наредне године објављено је и истоимено дело у његовом преводу.

Крајем те исте године, објављена је вест да је у Бечу из штампе изашла књига *Грамајика романској и цинцарској језика*, коју је приредио Михаил Бојаџи (Mihail Bojagi),¹³ учитељ у Бечу, уз препоруку да ова грамајика може бити од користи Србима који живе у тим крајевима. Овај пример показује да промоција књига у новинама није имала искључиво маркетиншку функцију, усмерену на прикупљање пренумераната и продају, већ је оглашавање служило и као средство информисања и препоруке читаоцима.

Током 1814. године, при дну последње странице, повремено се могу пронаћи кратке приче, анегдоте и приповетке. С временом, уређивачки приступ постаје сложенији и обогаћен тематски разноврсним рубрикама, као и све редовнијим извештавањем о културним и књижевним темама. Значајно је што се у броју 86 из 1814. први пут појављује рубрика *Српска књижевност*, а од 1819. уводи се и *Славенска књижевност*. Од 1815. све више пажње посвећује се објављивању информација о књигама. Већ у првим бројевима те године, почев од 8. јануара, појављују се вести о делу *Жићје Езојово* и информације како књигу набавити. Ипак, библиографски подаци остају скромни: наводи се да је реч о преводу са руског на српски, без подналова и без имена оригиналног аутора. Уместо прецизне године,

12 Аноним, (16. VIII 1913) Приключения внутрення, *Новине сербске из царствующега града Виенне* бр. 12, стр. 50.

13 Аноним, (2. XII 1913) Обявление, *Новине сербске из царствующега града Виенне* бр. 100, стр. 440.

наведено је „пре неког времена”, што указује на ретроспективан библиографски приступ у оквиру листа.

У каснијим бројевима, присутни су и примери другачије библиографске праксе. У броју 20 из 1818. уредник обавештава читаоце да је Вук С. Караџић започео штампање *Рјечника српског језика*, што представља облик текуће библиографије. Додатак уз број 53 из 1818. доноси вест да ће у августу исте године постхумно бити објављено дело Доситеја Обрадовића *Мезимац*. У броју 5 из 1821. најављује се да ће 1823. године изаћи књига *Оледало човечности*, уз препоруку аутора Платона Атанацковића, што се може сматрати перспективном библиографијом.

Значајна новина у уређивачком и библиографском смислу била је и увођење посебне рубрике *Смесице*, која је обухватала кратке вести и прилоге који нису спадали у стандардне рубрике. Уз вести из књижевности, често су садржани кључни библиографски подаци о новим књигама, обухватајући и монографске публикације и приручну литературу. Тако се, на пример, преноси вест о објављивању пољског речника Самуела Богумила Линдеа (*Samuel Bogumil Linde*),¹⁴ уз напомену да може бити користан за сваког Србина и Словена. Наредна два броја доносе детаљнији опис тог речника, са примерима превођења пољских речи на друге словенске језике, што сведочи о раним покушајима сарадње међу словенским писцима и научницима.

Након пет година излажења, новине често добијају и додатке који су представљали засебне целине, понекад и без пагинације. Ти прилози нису били део сваког броја, а њихов садржај је варирао – од просветитељских идеја, преко превода и оригиналних текстова, до књижевних полемика. Већина текстова била је непотписана, али међу потписаним ауторима издвајају се имена попут самог уредника Давидовића, Вука Караџића, Павла Атанацковића, Јозефа Добровског и Јернеја Копитара.

Новине су објављивале и вести које су пристизале од читалаца уз напомену „послато редакцији”. Тако је у прилозима уз бројеве 32, 33 и 35 из 1818. Павле Атанацковић обавестио читаоце да је у Сомбору Његово Величанство одобрило отварање Педагошког института са јавном библиотеком. Фонд ове библиотеке чинило је већ 500 различитих књига, уз новчану подршку. Новине су наставиле да прате развој библиотеке, па је у броју 59 из 1821. објављена и вест о раду Библиотеке Српског педагошког института у Сомбору.

Димитрије Давидовић је, самостално као уредник, али и уз сараднике, утицао на јавно мњење и друштвене расправе. Несумњиво је да су текстови у новинама утицали на ставове и мишљења читалаца. Новине су представљале одраз времена и актуелних догађања, па је тако и борба за српски језик нашла своје место на страницама листа кроз живу преписку и полемике. Након низа критика романа *Усамљени јуноша*, аутор¹⁵ Милован Видаковић се у наредним бројевима оштро

14 Аноним, (15. I 1816) Смјесице књижевственне, *Новине србске* бр. 11, стр. 43–44.

15 Аноним, (17. IX 1815; 18. IX 1915; 21. IX 1815) Смјесице књижевственне, *Новине србске* бр. 205, стр. 819–820; бр. 206, стр. 823–824; бр. 208, стр. 831–832. (Рецензије нису потписане, али се приписују Вуку Караџићу)

огласио,¹⁶ додајући у поднаслову једног свог одговора латинску изреку *Concordia parvae res crescunt, discordia magnae et maximae dilabuntur*.¹⁷

Периодичне публикације су такође одличан извор биографских података. Тако је у једном од ретко објављиваних некролога у новинама наведено да је у Венецији преминуо Павле Соларић.¹⁸ Често се као податак о његовом рођењу наводе две године – 1779. и 1781. Иако каталози националних библиотека обично бележе 1779, ово није у складу са информацијом из новина. У некрологу се истиче да је П. Соларић преминуо „не навршивши ни 40 годину”, што другу годину чини вероватнијом. Имајући у виду Давидовићеву уредничку репутацију, засновану на тачности и поузданости у преношењу вести, овај податак из новина треба сматрати веродостојним.

Како су приметили савременици и каснији критичари, гашење новина није био само ударац за српску штампу, већ и за српски народ уопште. Један од узрока таквог исхода била је недовољна препознатљивост и подршка током самог периода излажења, што је довело до опадања броја претплатника. Тек по њиховом гашењу постала је јасна права вредност коју су новине имале, као и губитак који је настао престанком њиховог објављивања.

У жељи да се више посвети култури и прошири круг читалаца, Давидовић је покренуо периодичну публикацију *Задавник* (1815–1821). Већ у уводном обраћању читаоцима, истиче да је настојао да, поред уобичајене понуде календара, садржајем допринесе и образовању читалаца.¹⁹

Стојан Новаковић је Давидовићу приписао заслуге не само за оживљавање српског новинарства, већ и за увођење новог књижевног облика кроз алманах који је прикладно назван *Задавник*.²⁰ Ова врста периодике одиграла је важну улогу у промовисању књижевних дела. Давидовић је, чак и пре Новаковића, увидео да су новине непосредно повезане са развојем политичког и националног живота, док алманаси и календари, преко поучних садржаја и књижевне забаве, имају већи домет од новина.²¹ Посебно у првој половини XIX века, алманаси и календари били су саставни део српске периодике,²² да би их постепено, а потом и трајно заменили часописи.

16 Видаковић, М. (20. X 1815; 21. X 1815; 22. X 1815) Отговоръ, *Новине србске* бр. 233, стр. 931–932; бр. 234, стр. 935–936; бр. 235, стр. 939–940.

17 *Слојом расійу мале сївари, а неслојом и највеће йройагају*. (Гај Салустије Крисп).

18 Давидовић, Д. (15. I 1820) [Некролог], *Новине србске* бр. 5, стр. 32.

19 Давидовић, Д. (1815) Благонаклоннїй читателю! И читателъице!, *Задавникъ* бр.1, Виenna: Писмены г. Иоанна Шнирера, стр. 2.

20 Новаковић, С. (1871) Историја српске књижевности, Београд: Државна штампарија, стр. 258.

21 Новаковић, С. (1870) Књижевни прегледи: наши календари за 1870. годину. *Млада Србадија* бр. 5, стр. 231.

22 Најпотпунији преглед ових публикација може се видети у: Матицки, М. (1986) *Библиографија српских алманаха и календара*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1144 стр.

Приметно је да је Давидовић, у формалним карактеристикама, обликовао овај алманах по узору на немачка издања, док је садржајем преносио и развијао српске и словенске идеје.²³ Судајући према броју претплатника наведеним у првом броју, а који обухвата чак 11 страница, ова врста публикације била је веома тражена и привукла је значајну пажњу читалаца.

Живот, рад и стваралаштво значајних личности тог доба често су се преплитали, било директно, било кроз трајно наслеђе остављено на страницама публикација. Рад Димитрија Давидовића утицао је на Георгија Магарашевића, обликујући његове идеје и рад. Њихов сусрет у Бечу 1819. године имао је утицај на будуће активности Магарашевића. Овај сусрет, уз подршку истакнутих библиографа Лукијана Мушицког и Павла Шафарика, подстакао је Магарашевића да се прихвати уређивачког рада.

Георгије Магарашевић, српски историчар, писац, професор и књижевни критичар, у области српске књижевности и културе највише је познат као покретач и уредник *Сердској лейтхойса*, касније познатог као *Лейтхойс Мајилице српске*. Жеља за покретањем књижевног часописа постојала је много раније, али услови за његову реализацију нису били испуњени. Од почетка је Магарашевић као уредник имао бројне препреке, највише везане за употребу говорног језика и правописа. Планирао је да објављује четири тома годишње, али је тадашњи познати штампар Константин Каулиције сматрао да је све преко три броја ризично због недовољног броја претплатника. Поред тога, Магарашевић је био изложен оштрој критици, посебно Јована Хацића. Неки критичари сматрали су да би Магарашевићева улога требало да буде ограничена само на организацију чланака, без утицаја на њихову корекцију или процену.

Упркос свим препрекама, Магарашевић је истрајао у уредничком раду. Верујући у очигледну вредност часописа, није сматрао потребним да детаљно образлаже његов значај. У промоцији листа и приликом тражења претплатника наглашавао је његову важност и корисност за српску и словенску заједницу. Као резултат тога, од првог броја часопис је привукао не само читаоце, већ и особе спремне да га финансијски подрже.

Први број, првобитно намењен за 1824. годину, објављен је са благим закашњењем 1825, након што је 12. маја добио цензорско одобрење, што је назначено на полеђини корица. На почетку је личио на Давидовићев алманах, али је током времена прерастао у часопис. Већ на насловној страни наведено је да је уредник Георгије Магарашевић, гимназијски професор; информација која се понавља и у наредним бројевима. У првом броју посебно се указује на празнину насталу престанком *Новина сердских*. Цитирајући Аугуста Шлецера (August Ludwig Schlözer), истиче да су серијске публикације кључно средство културног развоја, путем којих

23 Будимировић, Д. (1931) Из старих књига и часописа, *Гласник историјској друштва у Новом Саду* бр. 9, Нови Сад: Историјско друштво, стр. 334.

Срби постају део Европе.²⁴ Цитати су пажљиво библиографски обрађени, са свим неопходним подацима на изворном језику.

Према Георгију Магарашевићу, информативност периодике тесно је повезана са књижевношћу. Због тога је посвећен редовном праћењу дела словенских писаца и српских публикација.²⁵ То одлично постиже кроз рубрике *Крајке библиографическе вести о литератури Словена и Слесице*. Прва библиографска целина садржи списак публикација разврстаних у библиографске јединице. Обухвата 19 страних, претежно руских публикација, где су јединице класификоване према типу и жанру. Друга, обимнија секција посвећена је српским књигама и укључује списак од 37 српских дела, почевши од Еустахије Арсић, једне од првих жена писаца у новијој српској књижевности, па до Магарашевићевог рада из 1823. године *Историја најважнијих јолијичких евројских јријајања*. Нажалост, није унео никакво дело под именом песникиње Е. Арсић. Можда је намеравао, али је остало само њено име без и једне публикације. У овом одељку напомиње се да ће библиографске јединице бити настављене у наредном броју. Рубрика са библиографским вестима убрзо добија на значају и појављује се већ у првом делу трећег броја. У наредним бројевима биће преглед пољске и чешке књижевности. На основу чешке библиографије периодике, саставиће преглед српских серијских публикација. Српски библиограф Душан Панковић је истакао да је главни циљ библиографских прилога био промоција научне, књижевне и опште културне вредности објављених наслова.²⁶

Детаљнији и аналитички описи дела налазе се у рубрици *Слесице*, где су дате вести о новим књигама, рецензије и књижевне критике. Ове две рубрике могу се, према хронолошком критеријуму, поделити на ретроспективну и текућу библиографију. Опис публикације укључује пуно име аутора, које је графички наглашено италиком, али без посебног издвајања као самосталне одреднице. Кроз библиографске прилоге и вести у рубрици *Слесице* види се намера уредника да пре свега утемељи часопис као књижевну публикацију.

Његова библиографска секција у *Лейојису* издваја се укључивањем елемената попут биографија аутора, чиме је допринео развоју биобиблиографије, као и пружањем детаљних података о издању. Тиме је поставио темеље за даљи развој и свеобухватнији приступ библиографском опису.

Георгије Магарашевић остаје уредник до 1830. године. Иако с временом постаје више сарадник него уредник, библиографски прилози, било као посебни одељци или у оквиру рубрике есеја, били су његово поље деловања у коме је дао оригиналан допринос. Захваљујући њему, основни задатак часописа био је да „систематски

24 Магарашевић, Г. (1825) Кратке библиографическе вџсти о Литеартуры Славена, *Србски лейојис* бр. 1, стр. 149.

25 Исто, стр. 150.

26 Панковић, Д. (2006) *Српске библиографије 1851–1879. јодине. Том 1*, Нови Сад: Матица српска, стр. 24.

развија српску књижевност и културу, али је он ту мисију обављао увек истичући значај комуникације са другим, страним књижевностима и културама”.²⁷

Традиција поменутих *Новина сербских* настављена је под истим именом 1834. године, прво у Крагујевцу, а затим 1835. у Београду. То означава почетак српске фазе новина као првог званичног листа у Србији. Док су новине тог времена пре свега биле усмерене на актуелне дневне, друштвене и политичке вести, значајан развој бележи се 1843. појавом недељног листа *Подунавка*. *Подунавка* је била додаток *Новинама сербским*, али је посвећена пре свега књижевности. Иако у форми додатка, имала је јединствен концепт под уредништвом Милоша Поповића, током целог периода излажења до 1848. године. Као државно издање, Поповић је приликом постављања на место уредника полагао заклетву и као новинар и као државни службеник.²⁸

Иако објављивање овог додатка није најављено посебним саопштењем, Министарство просвете је 4. јануара 1843. године позвало професоре на сарадњу. Међу сарадницима овог часописа били су неки од најугледнијих личности тог доба, укључујући чувене српске писце као што су Александар Андрић, Сима Милутиновић Сарајлија, Јован Стерија Поповић и други.

Лист је садржао чланке о књижевним делима, поезији и преводима, као и кратке вести разноврсног садржаја, често из области историје. Као што је било уобичајено у скромној српској штампи, на последњој страни је била рубрика *Смесице*. Међутим, ради привлачења пажње читалаца, информације о новим књигама издаваче су као посебне вести. Током прве године излажења, у броју 14, појавила се рубрика *Књижевни њреїлед*. У њој су читаоци упознати са четвртом књигом књижевног алманаха *Голубица* познатог српског књижара и књиговесца Глигорија Возаровића, објављене 1842. године. Поред основних библиографских података, више од половине рубрике садржало је препоруке. Постала је пракса да уз препоруку или оцену одређеног дела буде дата и комплетна библиографска информација.

Накнадно се појавила и рубрика *Нова књиџа*, мада не увек са тако детаљним белешкама. У њој су биле вести о текућим издањима, те представља прилог текућој библиографији. У једној таквој рубрици Поповић ће најавити поновно издање књиге *Историја српског народа* његовог славног претходника Димитрија Давидовића, коју је издавач Глигорије Возаровић штампао у Београду 1846. године. Овде су дате комплетне библиографски подаци: прва књига из сабраних дела Давидовића, првобитно објављена у Бечу 1821, а сада (1846) штампана у српској државној штампарији у Београду.²⁹ Ови прилози су без потписа, али приписују се уреднику.

27 Негришорац, И. Летопис Матице српске као јединствени, непоновљиви и светски културни феномен, у: *Летњоїис Маїишце срїске*, уредник Негришорац, И. (2023), Нови Сад: Матица српска, стр. 223.

28 Шумаревић, С. (1938) *Подунавка: докуменїарни њрилої истїорији срїске шїїамїе*, Београд: Штампарија Белетра, стр. 14.

29 Аноним, (29. III 1846) *Нова књиџа*, *Подунавка* бр. 13, стр. 52.

Након престанка излажења овог листа, Поповић ће касније своје новинарске и уредничке способности применити у другим серијским публикацијама.³⁰

Озбиљнији библиографски радови у периодици могу се наћи у часопису *Вила*, штампаном у државној штампарији и уређиваном од стране Стојана Новаковића током свог целокупног трајања (1865–1868). У првом броју, уредник се обраћа читаоцима речима да је свестан неопходности читања у савременом добу и да ће се трудити да се у часопису нађу пажљиво одабрана дела вредног садржаја, како ниједан читалац не би зажалио куповину. Његов уреднички приступ био је другачији, посебно је указивао на важност и потребу да жене читају, чиме се овај часопис у великој мери разликовао од својих претходника.

Профил часописа био је већ видљив у поднаслову: *лист за забаву, књижевност и науку*. Иако је Павле Поповић, чувени српски књижевни критичар, овај серијски часопис окарактерисао као *мали, искључиво књижевни часопис*,³¹ он је укључивао и друге културне вести. Поред поезије и књижевних текстова, часопис је објављивао извештаје са културне сцене, укључујући позоришне прегледе. Доносио је вести које су се односиле не само на домаћи, већ и на страни научни живот, а посебно место припадало је историји, што није изненађујуће с обзиром на уредничко уже поље интересовања. На страницама овог листа читаоци су могли да пронађу и уводна предавања професора недавно установљене Београдске велике школе. Поповић је похвално говорио о изгледу и техничком уређењу листа, што се већ на први поглед уочава – у графичком смислу, био је напреднији од претходних сличних издања.

Несумњиво, главна рубрика била је *Књижевност*, која је обухватала кратке рецензије нових књига и нових бројева серијских публикација. Извештавао је и о покретању нових серијских публикација, као што су *Београдске илустриране новине*, али и о престанку излажења других, попут хрватског илустрованог часописа *Гласоноша*.³²

Стојан Новаковић је, између осталих својих улога, упамћен у српској историји као библиограф. Педантно је бележио кључне податке о свакој представљеној публикацији (аутора, назив дела, место издања, издавача и годину; за публикације на страним језицима навођен је и српски превод у загради). Међутим, када су у питању књиге које није лично прегледао, већ је информације прикупљао индиректно из других извора, подаци су били скромнији. Новаковић је био свестан ове мањкавости. Због тога је, имајући у виду оваква ограничења, критиковао лоше развијену књижевну продукцију и књижарство, јер је било тешко доћи до нових књига.³³

Било је критичара који су *Вилу* окарактерисали као омладински часопис, пре свега због младог уредника, иако је Новаковић тада већ био професор у гимнази-

30 Милош Поповић је био уредник часописа *Бачка вила* (1841–1845), основач и уредник новина *Видов дан* (1861–1876).

31 Поповић, П. Један стари књижевни лист (*Вила* 1865–1868), у: *Из књижевности* Св. 3, Поповић П. (1926), Београд: Г. Кон, стр. 197.

32 Новаковић, С. (1865) *Књижевност*, *Вила* бр. 52, Београд: Стојан Новаковић, стр. 632.

33 Исто, бр.6, стр. 78.

ји. Такође и зато што је лист пратио оснивање и рад младих удружења која су у то време постајала веома активна. Међутим, по својим прилозима, садржају и озбиљном уредничком приступу, часопис је био зрео. Ово потврђују и истакнути српски писци који су објављивали у овом гласилу, попут Лазе Костића и Ђуре Јакшића.

Нажалост, због финансијских проблема, као и многи други часописи тога доба, престаје са излажењем 1868. године. Ипак, поједини садржаји и библиографске информације објављене у овом листу послужили су као извор за Новаковићеву књигу *Српска библиографија за новију књижевност: 1741–1867*.³⁴

Све публикације су водили истакнути представници српских интелектуалних и књижевних кругова, што указује на значај уредничког вођства у обликовању садржаја и усмерења сваког издања. Кроз свој допринос књижевности, образовању и културном дискурсу, оставили су трајан траг који и даље утиче на српски интелектуални живот. Свака публикација бавила се неком врстом библиографског рада, било да је то пружање података о новим књигама и преводима, евидентирање основних библиографских информација или укључивање обимних библиографских рубрика. Све анализирани публикације објављивале су вести о издатим књигама. У почетку је то било ненаметљиво, али временом су се појављивале целе рубрике посвећене библиографским новостима. Ово указује на заједничку посвећеност промоцији српске књижевности и евидентирању културног и интелектуалног стваралаштва. Сви поменути листови били су дубоко укључени у српску културу и интелектуални живот. Било кроз политичке вести, књижевност, уметност или образовање, све су допринеле развоју и афирмацији српског културног идентитета. С временом су неке публикације мењале уредничке приступе или шириле фокус свог садржаја. На пример, *Лейпцигска Мајице српске* је у почетку био усредсређен на књижевни и културни садржај, да би касније укључивао и научне теме, показујући прилагодљив одговор на промене интелектуалних токова и интересовања читалаца.

Закључак

Периодика је одиграла значајну улогу у културном, друштвеном, образовном и политичком животу Србије током 19. века. Серијске публикације служиле су као важна платформа за промоцију културних, друштвених и политичких идеја, доприносећи свести о националном ослобођењу. Током 19. века, уредници издања настојали су да јавност информишу о новим књигама, иако се нису представљали као библиографи. Међутим, у оквиру серијских публикација које су уређивали показивали су блиску повезаност између библиографије и уредничког рада. Овај аспект има посебан значај ако се има у виду ограничена доступност књижара и издавача у том периоду. Њихове уредничке позиције омогућавале су им да библиографске принципе унесу у часописе које су обликовали. Стога, посебно из библиографског угла, није претерано окарактерисати цео 19. век у српској култури као

34 Бараћ, Д. (прир.) (2004) *Дојуне и њихове Српске библиографије Стојана Новаковића*. Београд: Народна библиотека Србије, 182 стр.

доба обележено личностима попут Димитрија Давидовића, Георгија Магарашевића, Милоша Поповића и Стојана Новаковића.

Ове личности, као утемељивачи развојног пута библиографије, користиле су уредничке улоге за промоцију и унапређење стандарда библиографске праксе у српском новинарству. Кроз своја дела служили су као узор од којих су потомци учили, позајмљивали, допуњавали и цитирали у сопственим библиографским настојањима. Они су ишли даље од простог извештавања о новим публикацијама, обликујући садржај постављањем високих критеријума за библиографски рад у часописима. Вести које су објављивали нису биле само најаве, препоруке и критичке оцене, већ и патриотски апели љубитељима књига – да читају, купују и подржавају штампу у свом језику.³⁵ Та спојеност уредничких обавеза и библиографске стручности допринела је развоју српског новинарства и библиографске праксе тог доба.

Библиографско-систематски увид у садржај серијских публикација омогућава да се издвоје неке кључне заједничке карактеристике. Сви поменути уредници били су свестране личности, добро упознате са актуелним друштвеним, културним и политичким околностима тог времена. Поседовали су све квалитете које истовремено красе добре библиографе и уреднике: темељност, информативност и свестраност. Имајући сазнања о актуелним догађајима, вештине у селекцији релевантних информација и њиховом ажурном преношењу, допринели су напретку развоја серијских публикација. Сви су имали групу угледних сарадника.

У погледу концепције, ове серијске публикације биле су сличне. Имале су главне рубрике и подрубрике. Обухватале су широк спектар тема, преплитали су се чланци забавног, образовног и научног карактера. Садржај часописа временом се развијао, са све већим фокусом на књижевне вести, библиографске податке и најаве. Увођење тематских рубрика, развој редовније обраде културних и књижевних новости и укључивање различитих рубрика, попут *Најаве* и *Смесице*, представљали су значајне уредничке иновације. Такође, пансловенство је заједничка одлика која се огледа у библиографији не само српских, већ и словенских публикација.

Што се тиче садржаја, периодика је обиловала преводима и адаптираним делима прилагођеним српској читалачкој публици. Анонимни текстови били су такође чести, иако су углавном приписивани уредницима. Циљ свих поменутих публикација био је да досегну широк спектар корисника, да привуку читаоце информативним и забавним текстовима, али и да шире културу и образовање, јачају национална и патриотска осећања и повезују Србе расуте по Европи. Периодика је служила као централна тачка повезивања српске интелигенције и доприносила културном и историјском животу тог времена. Имала је значајну улогу у подстицању интелектуалног дискурса и обликовању јавног мњења. Са ове временске дистанце, све поменути листови имају још већи значај. Оне су трајно релевантне и

³⁵ Добрашиновић, Г. (1973) *Објављенија*, Београд: [б. и.], стр. 124.

доприносе очувању и документовању културне и историјске баштине. Због тога су све дигитализоване и доступне у електронском облику.³⁶

Информације о књигама, иако важне за информисање, препоруке и развој књижевности, углавном су остале у сенци научних интересовања.³⁷ Текст је настојао да пружи увид у рад библиографа и уредника и тиме истакне и представи културне доприносе који превазилазе националне границе. Резултати истраживања указују да су уређивачки подухвати кључних личности били прожети тежњом да се библиографија афирмише не само као документарнио средство, већ и као покретач културног и научног развоја, што је оставило трајан утицај на културни и интелектуални живот Србије XIX века.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бараћ, Д. (прир.) (2004) *Дојуне и појравке Српске библиографије Стојана Новаковића*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Благојевић, О. Значај „Новина српских” за економску науку у Србији, у: *Зборник радова са научној скупи Сиваралашићво Димитрија Давидовића, поводом прославе 150-годишњице од доношења Срепњској усјава*, уредник Марјановић, С. (2009), Земун: Мост арт.
- Будимировић, Д. (1931) Из старих књига и часописа, *Гласник историјској друштва у Новом Саду* бр. 9, Нови Сад: Историјско друштво, стр. 334–339.
- Вранеш, А. (2010) *Основи теорије и историје библиографије*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске; Београд: Филолошки факултет.
- Грујић, Д. Дигитализација серијских публикација из XIX и прве половине XX века, у: *Дигитализација културне и научне баштине*, уредник Вранеш, А. (2012), Београд: Филолошки факултет, стр. 397–404.
- Давидовић, Д. (ур.) *Задавник*, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/pubid:5463/id:0>.
- Давидовић, Д. и Фрушић, Д. (ур.) *Новине српске*, <http://digital.bms.rs/pub.php?s=RPSr-II-3>.
- Деретић, Ј. (1990) Значај Димитрија Давидовића за развој српске књижевне периодике, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* год. 37, бр. 2, Нови сад: Матица српска, стр. 187–192.

36 Грујић, Д. Дигитализација серијских публикација из XIX и прве половине XX века, у: *Дигитализација културне и научне баштине*, уредник Вранеш, А. (2012), Београд: Филолошки факултет, стр. 397–404.

37 Добрашиновић, Г. нав. дело, стр. 99.

- Добрашиновић, Г. (1973) *Објављенија*, Београд: [д. и.].
- Крестић, В. (1980) *Историја српске шtamпе у Ујарској: (1791–1914)*, Нови Сад: Матица српска.
- Магарашевић, Г. (ур.) *Летопис Матице српске*, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/pubid:31/id:0>.
- Матицки, М. (1986) *Библиографија српских алманаха и календара*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Негришорац, И. Летопис Матице српске као јединствени, непоновљиви и светски културни феномен, у: *Летопис Матице српске*, уредник Негришорац, И. (2023), Нови Сад: Матица српска, стр. 217–234.
- Новаковић, С. (ур) *Вила*, https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_0061.
- Новаковић, С. (1870) Књижевни прегледи: наши календари за 1870. годину. *Млада Србадија* бр. 5, стр. 231–234.
- Новаковић, С. (1871) *Историја српске књижевности*, Београд: Државна штампарија.
- Панковић, Д. (1982) *Српске библиографије: 1766–1850*, Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 415. стр.
- Панковић, Д. (2006) *Српске библиографије 1851–1879. године. Том 1*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, М. (ур.) *Подунавка*, <http://digital.bms.rs/pub.php?s=RPSR-III-3>.
- Поповић, П. Један стари књижевни лист (Вила 1865–1868), у: *Из књижевности* Св. 3, Поповић П. (1926), Београд: Г. Кон.
- Шумаревић, С. (1938) *Подунавка: документарни њрило историји српске шtamпе*, Београд: Штампарија Белетра.

Dragana Grujić

University of Belgrade, Faculty of Philology –
Department of Library and Information Science, Belgrade

THE IMPACT OF SERIAL PUBLICATIONS
ON THE 19TH CENTURY SERBIAN CULTURE
A BIBLIOGRAPHICAL AND EDITORIAL PERSPECTIVE

Abstract: It is known that Serbian periodicals date back to the 18th century. However, this work is focused on the 19th century when, in more favorable social, cultural and political circumstances, serial publications experienced strong

development and became an important vehicle for cultural and national revival. This era witnessed the appearance of publications in the Serbian language, which contributed to the growth of publishing industry. The development of publishing made it more common to record data on newly published books, and bibliographies started appearing on the pages of serial publications. In a desire to inform the public about various topics, guided by enlightened and bibliographic principles, Dimitrije Davidović, Georgije Magarašević, Miloš Popović and Stojan Novaković took on editorial work. Several noteworthy periodicals are explored here, including the newspaper *Novine serbske*, *Zabavnik*, *Podunavka*, the literary journal *Letopis Matice srpske*, and *Vila* – a journal for entertainment and literature. During the 19th century, periodicals served as a central point connecting the Serbian intelligentsia, covering the cultural and historical life of the era. Together they are witnesses of an era and based on them, the cultural and historical life of the 19th century can be reconstructed. The paper points to the lasting connection between editorial and bibliographic practices and opens the door for further comparative research on the importance of periodicals in shaping Serbian culture, bibliography, literature, and scientific activity.

Key words: *serial publications, periodical editing, bibliography, Serbian culture*

Јелена Михаиловић

Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду

БЕМУС У КОНТЕКСТУ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ

DOI 10.5937/kultura2691181M

УДК 78.091.4(497.11)

316.75:78(497.11)"19"

прегледни рад

Датум пријема: 7. 5. 2026.

Датум прихватања: 18. 5. 2026.

Сажетак: Београдске музичке свечаности (БЕМУС), основане 1969. године, најстарији су фестивал уметничке музике у Србији и значајан показатељ односа културне политике према уметничким манифестацијама. Током више од пет деценија, БЕМУС је пролазио кроз различите друштвено-политичке и економске фазе које су обликовале његов идентитет, обим и уметничке стандарде. У савременом контексту, фестивал се суочава са изазовима нестабилног финансирања, одсуством дуорочне подршке и непријатним процесима комерцијализације. Анализа положаја БЕМУС-а у систему културне политике указује на важност институционалне подршке у очувању континуитета и квалитета. БЕМУС тако остаје олегално трансформација културне политике Србије и њене способности да преко уметничке фестивале као кључне носиоце културног идентитета и развоја.

Кључне речи: културна политика, уметничка музика, фестивал, БЕМУС, јавно финансирање

„Београдске музичке свечаности (БЕМУС) нанизале су, срећни што се то може рећи, толике године повести да је све мање оних који памте њихов почетак и досадашњи живот, а све више оних који тек постају њихова публика, јер су им вршњаци, па и млађи од њих.”¹

Увод

Београдске музичке свечаности (БЕМУС) су једна од најстаријих уметничких манифестација у Србији. Од 1969. године, када је БЕМУС основан, и сам фестивал, али и држава прошли су кроз различите друштвено-политичке

1 Деспих, Д. (2000) БЕМУС – тридесет година Београдских музичких свечаности. Београд : Југоконцерт, стр. 5.

околности које су диктирале обим али и квалитет програма и кроз деценије постојања и (срећом) опстајања, БЕМУС је мењао споредне концептуалне замисли, али се за све то време ипак није одустајало од основног концепта који је подразумевао уметничку изврсност и врхунске музичке интерпретације уметничке музике.

Подразумева се да су одлуке и смернице културне политике међу којима је и финансирање трасирале пут, облик и изглед фестивала те је управо из тог разлога важно размотрити и анализирати однос савремене културне политике према БЕМУС-у и упоредити са одлукама и програмском политиком из претходних деценија.

Важно је нагласити да је литература, када би се радило опсежније истраживање о БЕМУС-у, донекле ограничавајући фактор те да је свега неколико књига, монографија, збирки критика и одређена количина новинских чланака полазна тачка сваког будућег темељног истраживања које би се тицало БЕМУС-а и свих сегмената које фестивал таквог значаја има за културу једне државе.

Као музички уметник који је почаствован приликом да буде и члан Организационог одбора БЕМУС-а у протекле три едиције фестивала (од 2023. године па до данас – 55, 56, 57. БЕМУС) и Председник Организационог одбора у припреми 58. издања фестивала у 2026. години, осећам и личну потребу да сва искуства у досадашњем раду преточим у једно, за сада мање истраживање, а које ће ми као члану Организационог одбора фестивала потенцијално помоћи у даљем раду и иницирању поставке и реализације што квалитенијег уметничког програма и споредних активности иако су препреке за све жеље, идеје и замисли Одбора пристуне и евидентне и то највише у погледу расположивог буџета, донекле програмске политике, али и односа према БЕМУС-у као потенцијалном комерцијалном музичком фестивалу што креативну слободу Организационог одбора неретко ограничава усмеравањем према програмима који би били комерцијално исплативи.

Бемус и културна полијтика

Немогуће је раздвојити постојање и опстајање БЕМУС-а од одлука културне политике још од својих почетака па до данас, како у погледу финансирања тако и у погледу кадровског апарата задуженог за програмску политику, организацију и његову реализацију.

Осим континуираног финансирања од стране града Београда односно Секретаријата за културу али не и континуирано стабилног буџета, иако по Одлуци града Београда БЕМУС представља једну од сталних манифестација у области културе од значаја за Град Београд², уочава се и релативна незаинтересованост институција оснивача за унапређење и проширивање обима, квалитета и активности БЕМУС-а.

Такође, уколико се осврнемо на став др Прњата да се „културна политика не темељи само на сазнањима о постојећем, већ је она у функцији припремања и

2 Одлука о сталним манифестацијама у области културе од значаја за Град Београд („Сл. лист града Београда”, бр. 15/2007, 78/2014, 86/2016, 96/2016, 4/2017, 10/2019, 9/2021, 71/2021, 19/2022, 76/2022 и 65/2023).

остваривања могућег”, те и да је она „пут ка оној култури која није позвана само да избрише умор са лица човека, већ и да врати достојанство и целовитост његових људских могућности” (ибид.), у контексту БЕМУС-а о томе можемо размишљати из перспективе тренутка настајања БЕМУС-а 1969.године. Та година је, како наводи Деспић, била посебно значајна како за свет, тако и за Београд. У месецу јулу 1969. године људска нога, нога Нила Артмстронга крочила је на Месечеву површину, а те јесени, 7. октобра 1969. године и Београд је учинио својеврстан мали-велики корак, са трајним трагом на нашем културном тлу. И прошле године, 2025. године, када је БЕМУС обележио своје 57. издање у специфичним друштвено-политичким локалним, али и глобалним околностима, окупио је хиљаде љубитеља музике. Како наводи Деспић, те 1969.године, „родило се БЕМУС – празник музике, музичка слава Београђана“ (Деспић, 2000:6).³

На крилима друштвеног и културног развоја који је обележио шездесете године прошлог века и који је погодовао амбицијама да и Београд ухвати корак са светом и постане једно од активних и привлачних средишта уметничких збивања на разним пољима, настали су БИТЕФ, ФЕСТ и БЕМУС. Како Деспић наводи, то је било време „фестиваломаније” када су многи градови широм ондашње Југославије, већи или мањи, организовали разне врсте културно-уметничких окупљања и светковања (Деспић, 2000:147). Први БЕМУС је представљао увод у обележавање 25 година од ослобођења Београда од фашистичке окупације што се, како наводи Јанковић Бегуш, може схватити као својеврсна „духовна” димензија фестивала.

Из свега досада наведеног, може се закључити да БЕМУС у контексту културне политике оправдава задатке и циљеве од тренутка оснивања, с тим да су се кроз деценије његовог постојања програм и концепт прилагођавали задатим околностима. Посебно је криза деведесетих година редуковала концептуално-програмски развој фестивала.

У савременим оквирима, потенцијално отежавајућа околност за програмску политику и продукцију фестивала представља ограничење у процедуралним оквирима који не омогућавају припрему програма и ангажовање уметника унапред, односно за следећу годину посматрано из године у којој се реализује претходно осмишљено издање БЕМУС-а. Уколико би процедурални оквири омогућили флексибилније планирање и ангажовање врхунских уметника у већим временским оквирима имајући у виду њихову заузетост на светској уметничкој сцени, а не планирање програма у тренутној години за тренутну годину како је сада случај, то би умногоме допринело квалитету и разноврсности самог програма, али и концептуалном унапређењу самог фестивала.

Горе поменуто отежава и комуникацију и сарадњу са потенцијалним спонзорима, односно када су у питању есктерна средства којима се БЕМУС додатно

³ Деспић, Д. (2000) *БЕМУС – тридесет година Београдских музичких свечаности*, Београд : Југоконцерт, стр. 6 а избрисати заграду и оно што је у загради на крају реченице: (Деспић, 2000:6).

финансира. Постоје напори чланова Организационог одбора и извршног продуцента ЦЕБЕФ-а да се програм, бар у мери која зависи од Одбора и продуцента, конципира у неком минималном обиму тако да се може потенцијално остварити контакт и сарадња са спонзорима да би се програм финансијским средствима спонзора додатно обогатио, али је увек неизвесно до самог почетка фестивала да ли ће и колика подршка спонзора бити.

Увек пристуна одређена доза неизвесности доводи у веома незахвалан положај Организациони одбор и установу којој је додељена продукција фестивала. Одбор и продуценти у оваквим моментима, иако касно, покушавају да у последњем тренутку изнађу решење које ће фестивалу помоћи да се реализује, што подразумева се, утиче на квалитет не само програма већ и реализације али и самог резултата у статистикама и финансијама. Оснивач очекује позитиван финансијски резултат од фестивала а неретко се деси да едиција фестивала не постигне жељени и очекивани финансијски резултат и да бројеви покажу значајан минус. Тада Организациони одбор и продуценти покушавају да програмом следеће едиције надоместе финансијске минусе, што неминовно води у компромисна програмска решења која ће дати комерцијални ефекат али донети и потенцијални ризик да „зналци” и „љубитељи” (како их назива Деспић) неће бити задовољни одабиром програма. Самим тим БЕМУС потенцијално може изгубити део своје сталне публике што опасност - када је публика уметничке музике у Србији у питању - прави још гломазнијом.

Све наведено потврђује следеће: у условима „флуидне модерности” (Bauman, 2000: 7–10), културне институције функционишу у оквиру потрошачког друштва у којем се вредност све више одређује тржишном логиком и процесом комодификације (Bauman, 2007: 12–15). У том контексту, доминација „великих имена” може се довести у везу са ширим концептом фетишизма робе (Marx, 1976: 165) што доводи до тога да наши фестивали осцилирају од фетишизма робе (великих имена иза којих се заклања слабост или неодређеност програмске концепције, као и немогућност остваривања економских резултата) до социо-културе, нажалост схваћене као репрезентације популизма.

Опасност која вреба све фестивале основане шездесетих година 20. века и који су ношени визијом, енергијом и снагом појединаца, јесте да одласком својих „аутора” с временом изгубе свој профил и утемељеност. Ово је кроз деценије био случај и са БЕМУС-ом, где се од године до године, из критике у критику, може уочити одређена сета када се говори о претходним едицијама фестивала. Године 1972. на БЕМУС-у је наступила Берлинска филхармонија под диригентским вођством Херберта фон Карајана. Следеће године, 1973. године, Лењинградска филхармонија под управом ГенADIЈА Рожденственског и тако из године у годину БЕМУС је добио једну од својих особености, а то је била традиција да се сваке године на фестивал доведе (бар) по једна филхармонија светског угледа (већ поменути Берлинска, Лењинградска, али и Бечка, Чешка, Дрезденска....) (Деспић, 2000:29).

У годинама које су уследиле, ова традиција је „посуштајала” из различитих разлога. Како наводи Деспић, 1987. године, у све неповољнијим условима материјалне, организационе и опште природе, први пут се јавно на телевизији од једног угледног музичара чуо резигниран закључак да „је успех што је БЕМУС уопште и одржан!” (Деспић, 2000:85). Иако Деспић наводи да је такав песимизам био претеран или преурањен, јер је до данас БЕМУС уз све изазове и препреке имао својих светлих тренутака, неминовно се наведени закључак провлачи и пре и после сваког издања фестивала и у савременим оквирима. У свим наведеним околностима, као што је већ поменуто, програм се модификује и самим тим се потенцијално урушава основна концепција фестивала.

Када је покретање културне манифестације као што је БЕМУС у питању, настојало се да се избегне само прост збир различитих догађања, већ и да постоји водећа идеја, основни циљ, смисао и заокруженост, односно – концепција. Тако је БЕМУС од самог почетка, у тадашњем Београду, имао све предуслове за успех: и материјалне и просторне али и уметничке (Деспић, 2000:148). Отварање и посебно затварање фестивала су биле вечери са посебним нагласком, како по значају извођеног програма тако и по димензијама ансамбла а да репертоар буде свечаног и упечатљивог, евентуално и асоцијативног, епско-хероичног карактера. Овако постављан оквир је произвео да је од издања до издања фестивала програмска садржина варирала те се о конкретној концепцији, као и данас, није, нити може говорити. БЕМУС је, како наводи Деспић, „фестивал општег типа” уз делимичне, повремене и привремене покушаје да се у оквиру тога успостави нека повезујућа нит или ужи стилски избор (Деспић, 2000:149). Међутим, ови покушаји су се, идентично као и у данашњем оквиру, неславно завршавали не због аудиторума или инертности организатора већ због финансијских ограничења и немогућности да се благовремено планира и ангажују уметници који би били природан део одређене уже одређене концепције. Најсажетије је тадашњу али и данашњу проблематику БЕМУС-а исказао Драгутин Гостушки у једној телевизијској хроници БЕМУС-а: „БЕМУС је постао фестивал без концепције, јер је у почетку био оно што су организатори хтели, а сад је оно што могу...”⁴

Како је то навела Јанковић Бегуш, већина менаџера укључених у истраживање фестивала означила је питање извора и износа финансирања као најзначајнији изазов са којим ће се фестивали суочавати у будућности. Када је у питању БЕМУС, највећи део средстава се обезбеђује из јавних извора финансирања и у знатно мањој мери уз подршку комерцијалних спонзора. Као и када су претходна истраживања рађена, тако и данас, аплицирање за средства код иностраних фондација се ретко практикује или се уопште не практикује (спорадично се, у зависности од личних контаката и воље) појави могућност подршке одређене стране амбасаде. Инертност и неуспешност у лоцирању додатних средстава од стране иностраних

4 Деспић, Д. (2000) *БЕМУС – тридесет година Београдских музичких свечаности*. Београд: Југоконцерт.

фондова, културних центара и амбасада, може се донекле приписати и усмерити ка Организационом одбору и продуценту фестивала, али је програмска политика потенцијална стварна препрека у остваривању такве врсте сарадњи будући да одређене фондације захтевају одређену програмску концепцију како би дали своју подршку, али је и стална опструкција у благовременом планирању сходно дневним друштвено-политичким околностима објективна препрека у остваривању краткорочних, а посебно дугорочних или стратешких сарадњи са иностраним партнерима. Када су у питању домаћи комерцијални спонзори, два су уочљива проблема: први је да програми нису благовремено осмишљени, прецизирани и достављени маркетиншким одељењима корпорација на разматрање у периоду године када се креирају њихови буџети за следећу годину, а други проблем је што комерцијални спонзори не виде свој интерес у таквој врсти сарадње сматрајући да њихово учешће и финансирање програма уметничке музике неће дати резултате као да је у питању локални или регионални поп, рок или турбо фолк извођач. Први проблем би се могао предупредити ранијим прецизирањем програма БЕМУС-а за следећу годину уколико би услови за креирање програма и потписивање уговора са уметницима дали могућност да се благовремено одреди бар оквир програма, а други проблем отвара многа питања која су утицала на културу и уметност у Србији у протеклих тридесет година у налету кича и шунда и захтева потпуно другачији приступ промоцији и маркетингу уметничке музике посебно млађим генерацијама и нов(и)јој публици која би потенцијално могла бити циљна група и потенцијалног комерцијалног спонзора.

Управо је маркетинг једна од важних компоненти одржавања и унапређења угледа БЕМУС-а у културној историји града Београда и државе у целини, али колико је важан, толико се њему не посвећује довољно пажње како због финансија, тако и због бројних других проблема којима се организатори баве и које решавају упоредо са креативним сегментом реализације. Уз додатни проблем који се огледа у недостатку људских ресурса, маркетинг не даје своје резултате како је жељено и очекивано.

Оно што ограничава ширење публике на неку нову и бројнију публику јесте маркетинг који не успева да изађе из стандардног обрасца који подразумева рекламу БЕМУС-а сваке године непосредно пред почетак фестивала (месец дана пре) и увек на исти или сличан начин. Најаве и репортаже о БЕМУС-у у штампаним медијима понекад су непотпуне и нетачне, чак се наводе и погрешни подаци о извођачима и репертоару, јер их пишу новинари који немају музичко образовање. Деспић као занимљив пример наводи да је најаву почетка БЕМУС-а 1979. године у *Полицији* објављена након што је фестивал већ увелико био завршен, као и да је Телевизија Београд прилично редовно преносила БЕМУС и снимала неке од најважнијих концерата, али да већи број снимака није сачуван (Деспић, 2000:171–172).

Како је још 2006. године навела Јанковић, чини се да су фестивали уметничке музике у Србији, међу којима је и БЕМУС постали „ендемске врсте” којима је потребна

помоћ да би преживели транзиционо „ледено доба” (Јанковић, 2006). Проблеми са којима се суочава и БЕМУС су већ поменуто редукација јавних фондова, смањивање броја публике на концертима и немогућност да се оствари значајнији приход.

Комплексно питање финансирања фестивала уметничке музике у Србији као што је БЕМУС додатно подстиче чињеница да је приход од улазница изузетно мали или непостојећи па је учешће сопствених средстава занемарљиво. Уколико и преостане нешто средстава, она покривају неке мање текуће трошкове и не могу унапредити финансијски резултат фестивала. Како је то приметила Јанковић, када је продаја улазница у питању могу се идентификовати три проблема: куповна моћ становништва, становништво није спремно да плаћа културна добра на начин на који купује друге врсте робе и већ поменуто, турбулентне деведесете године 20. века су утицале на културне потребе због налета шунда и кича који је био бесомучно промовисан у националним медијима.

Ако данас сагледамо платежну моћ становништва, у складу са економском ситуацијом, постоји критична маса која има могућност да плати улазницу стандардне цене за врхунске интерпретације уметничке музике, потенцијално чак и већу, али је упитна заинтересованост такве друштвене групе за садржаје уметничке музике. И даље средњу или најмању куповну моћ и данас у нашем друштву имају културна и интелектуална елита која природно гравитира садржајима културе и уметности и која поседује одређени културни капитал и стечене културне навике и културне потребе. Самим тим, БЕМУС годинама има публику истог профила, а проток времена ствара нове генерације публике БЕМУС-а по сили закона. Вечно је питање да ли БЕМУС треба да се прилагођава смени генерација и компромисно се реализује у складу са временом, или је БЕМУС тај који би требало да, поред осталих манифестација од значаја за културу, кроји културни имиџ Београда и утиче на културну политику државе.

Недостајућа карика у ланцу реализације не само БЕМУС-а, већ и других манифестација уметничке музике и установа културе је свакако аутоевалуација, организациона дијагностика и институционално позиционирање. Управо је (ауто) евалуација уметничких установа из јавног сектора у Србији готово непостојећа, те се сматра да те организације добро раде докле год успевају да „држе главу изнад површине воде”, тј. докле год постоји и најмања заинтересованост да се оне финансирају из јавних буџета (Јанковић Бегуш, 2008:37).

Поред поменуте (ауто)евалуације, неопходно је о БЕМУС-у размишљати у развојном и стратешком контексту како би се потенцијално унапредио квалитативно и концептуално, и публици понудио савремена програмска решења очувајући вредност и традицију коју носи са собом од свог оснивања.

Под развојем капацитета се сврстава и улагање у људске ресурсе, њихова обука и перманентна едукација запослених, будући да и БЕМУС, као и већина других фестивала уметничке музике у Србији, послује у јавном сектору. ЦЕБЕФ као извршни продуцент фестивала располаже људским ресурсима који су искусни, про-

фесионални и обучени појединци склони квалитетном тимском раду, али се због преоптерећености ЦЕБЕФ-а различитим програмским садржајима у току године (Белеф, Фест, Софест, Чело фест, регуларна сезона итд), увиђа мањак запослених што повремено утиче на квалитет логистике и организације.

Када је стратешко планирање у питању, као један од драгоцених приступа осмишљавању и дефинисању програмских и организационих циљева уметничких организација, увиђа се недостатак и на овом плану. У задатим околностима које диктирају друштвено-политичке околности и финансирање, није могуће ни краткорочно ни дугорочно осмислити и планирати стратегију не само развоја БЕМУС-а већ и конкретних активности које се тичу реализације и продукције.

Када је финансирање БЕМУС-а као фестивала уметничке музике у питању, у овом контексту важно је направити поређење са фестивалима истог или сличног концепта како би се увиделе основне разлике, недостаци и смернице за потенцијални развој и планирање. Управо је финансирање главна тачна спотицања ако упоредимо буџет БЕМУС-а за 2025. годину који је био на нивоу од око 200.000 евра и буџет међународног фестивала Ђорђе Енеску који се од 1958. године одржава у Букурешту. Само у 2025. години, буџет за реализацију фестивала Ђорђе Енеску био је на нивоу од око 17 милиона евра, од чега скоро 90% средстава представљају средства из буџета државе. Само на овом поменутом издању наступило је преко 4000 уметника из целог света, међу којима су Марта Аргерич, Готје Каписон, Ана-Софија Мутер као и *The London Royal Philharmonic Orchestra*, *Rome's National Academy of Santa Cecilia Orchestra* и *Royal Concertgebouw Orchestra*. Упркос опадајућој економији Румуније, Енеску фестивал је успео да задржи, чак и да повећа буџет у протеклих неколико година додељен од стране државе (2019. године буџет је износио 11.5 милиона евра од чега су средства из буџета државе износила 70.9%). Уметнички директор фестивала диригент Кристијан Мацелару, који је уједно и музички директор француског Националног оркестра сматра да је инвестиција у културу не само инвестиција у боље друштво, већ да прави и директан економски добитак.⁵ Са нешто мањим буџетом од Букурешта свој фестивал реализује и Љубљана фестивал, док на пример Салцбуршки фестивал реализује свој богати уметнички програм на нивоу од преко 70 милиона евра.

Наведени буџети неминовно отварају могућности за ширу програмску концепцију са продукцијама које не подразумевају само концерте солиста, камерних ансамбала и симфонијских оркестара и рецитале, већ и иновативне оперске и балетске па и позоришне продукције, цез, домаће стваралаштво, програме за децу и младе, пратеће трибине и научне конференције. Све наведено у оваквом обиму омогућава шири простор за маркетинг, али самим тим и за бољу посету фестивалу

5 Видети: <https://www.reuters.com/lifestyle/romania-enescu-festival-woos-more-music-lovers-despite-budget-cuts-2025-09-20/#:~:text=The%20London%20Royal%20Philharmonic%20Orchestra,deficit%20in%20the%20European%20Union.>

и консеквентно економске резултате који се у том случају посебно могу направити у сарадњи са туристичком организацијом.

Још један условно речено проблем са којим се сусрећу сви фестивали, али у овом случају конкретно и БЕМУС је посвећивање пажње не само локалним друштвено-политичким околностима већ и геополитичким догађајима који повремено отварају питања за дискусију када је креирање програма у питању. Наиме, војни сукоб у Украјини и питање Палестине и Израела у протеклих неколико година (од недавно и Израела и Ирана) створило је одређену напетост када је у питању програмска политика БЕМУС-а, са спорадичним стрелицама као својеврсним порукама различитих страна да би требало из програма искључити уметнике одређених земаља. На сву срећу, Организациони одбор није подлегао притисцима те врсте сматрајући да на БЕМУС-у нема простора за примену политике кансел културе и срећом за БЕМУС, Београд и будућност, преовладала је пацифистичка идеологија те су на свим протеклим БЕМУС-има од 2023. године уважавани уметници са свих страна света, па и из ратом захваћених подручја што је било прихваћено, испраћено и уважено како од публике и стручне јавности, тако и од политичких структура.

Закључна разматрања

Положај културе и културних вредности је у данашњим околностима неопходно константно унапређивати, посебно имајући у виду манифестације од јавног значаја као приоритете у области културе и уметности. С тим у вези, на листи стратешких приоритета развоја културе Републике Србије коју је донела Влада Републике Србије, под приоритетом бр.6 налази се уметност, под бројем 11 образовање и учешће у културним програмима а под бројем 19 развој културног туризма, те је неопходно да сви чиниоци културне и јавне сцене доследно прате приоритетне одреднице како би се могао остварити напредак у контексту културе и културне политике. Све заједно може утицати не само на конкретну продукцију и реализацију већ и на мотивацију стваралаца .

Уколико би се улога фестивала као што је БЕМУС схватила као значајан медијатор културе и чинилац моћног алата у рукама културне дипломатије, потенцијално би се могао променити однос не само владајућих струкутра према БЕМУС-у и њихова подршка, већ и присуство и сарадње са привредним сектором и цивилним друштвом како би се и имиџ Београда и Републике Србије у међународним круговима развијао у правцу друштва склоног цивилизацијским вредностима и тековинама. Уколико би се туристички и економски потенцијал и капацитет фестивала као што је БЕМУС схватили на прави начин, профит се не би мерио само у бројевима од продатих улазница већ и у значају и пажњи који би Београду могао бити посвећен у интернационалним медијима и интернационалним друштвеним и културним круговима. За крај, ако све посматрамо из угла капиталистичке призме и бизнис идеологије, о односу према уметности и значају који има за цивили-

зацију се може размишљати и на начин да уметност није само бизнис, то је много више од бизниса”.

ЛИТЕРАТУРА:

- Арнаутовић, Ј. (2017) *Интеркултурни дијалози на музичким фестивалима у Србији*, Звечан: Факултет уметности Универзитета у Приштини, Звечан-Косовска Митровица.
- Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity*, Cambridge, UK: Polity Press.
- Bauman, Z. (2007) *Consuming life*, Cambridge, UK: Polity Press.
- Деспић, Д. (2000) *БЕМУС – тридесет година Београдских музичких свечаности*. Београд : Југоконцерт.
- Исаковић, Љ. С. (2012) *Бемус преузима мобиле*. Јавно предузеће „Службени гласник” и Агенција „Музика Класика”.
- Janković, J. (2006) *Place of the classical music festivals in a transitional society*, магистарска теза одбрањена на УНЕСКО катедри Универзитета уметности у Београду.
- Марх, К. (1976) *Capital: A critique of political economy (Vol. 1)* (B. Fowkes, Trans.), London, UK: Penguin Books.
- Одлука о сталним манифестацијама у области културе од значаја за град Београд, („Сл. лист града Београда”, бр. 15/2007, 78/2014, 86/2016, 96/2016, 4/2017, 10/2019, 9/2021, 71/2021, 19/2022, 76/2022 и 65/2023): http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2021_09/BG_071_2021_001.htm
- Прњат, Б. (1979) *Културна историја*. Београд: Радничка штампа.
- Romania's Enescu festival woos more music lovers despite budget cuts. 2025. Reuters: <https://www.reuters.com/lifestyle/romania-enescu-festival-woos-more-music-lovers-despite-budget-cuts-2025-09-20/#:~:text=The%20London%20Royal%20Philharmonic%20Orchestra,deficit%20in%20the%20European%20Union>.
- Stefanovic I. (2017) Transition of Festivals` Ideas, in *Cultural Diplomacy, Arts, festivals and geopolitics*.
- Стратешки приоритети развоја културе у Републици Србији од 2021. до 2025. године: <https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/6132/Strate%C5%A1ki%20prioriteti%20razvoja%20kulture.pdf>

University of Arts in Belgrade, Faculty of Dramatic Arts, Belgrade

BEMUS IN THE CONTEXT OF CULTURAL POLICY

Abstract: The Belgrade Music Festival (BEMUS), founded in 1969, is the oldest classical music festival in Serbia and a significant indicator of the relationship between cultural policy and festivals of art. For more than five decades, BEMUS has gone through various socio-political and economic phases that have shaped its identity, scope and artistic standards. In the contemporary context, the festival is faced with the challenges of unstable funding, absence of a long-term strategy and the pressures of commercialisation. The analysis of the position of BEMUS in the cultural policy system indicates the importance of institutional support in preserving continuity and quality. BEMUS thus becomes a mirror of the transformation of Serbia's cultural policy and its ability to recognize art festivals as key bearers of cultural identity and development.

Key words: *cultural policy, classical music, festival, BEMUS, public funding*

Невена Витошевић

Завод за уџбенике – Сектор за издавачку делатност, Београд

НАСТАНАК И РАЗВОЈ СРПСКИХ ЛУТКАРСКИХ ПОЗОРИШТА

DOI 10.5937/kultura2691193V

УДК 792.97(497.11)

прегледни рад

Датум пријема: 7. 5. 2026.

Датум прихватања: 18. 5. 2026.

Сажетак: У овом раду даћ је сажет и преглед настанка и развоја луткарских позоришта на тлу Србије током ХХ века, нарочито од раздобља између два светска рата, па све до нашег времена. Истражују се главне појаве у развоју српског луткарства (позоришта, редители, тисци, фестивали), као и кључне епохе које су овај развој обележиле, естетичке и естетске особности и јединих раздобља (луткарски натурализам, луткарски надреализам – концепција хомогеног, или класичног луткарског позоришта и епоха херојености). Разматрају се и главне одлике луткарских репертоара. Поред класичних позоришних форми луткарских инсценирања за децу, истраживање доноси и музичка луткарска остварења (опера, мјузикл), као и покушаје луткарства за одрасле. Долази се до закључка о значајном развоју српских луткарских позоришта, који, нажалост, не праћу развој високог школства, ниш у довољној мери оштра свест у друштву и медијима о значају луткарства.

Кључне речи: луткарство, позориште за децу, историја српских позоришта за децу, луткарска режија, луткарска драматургија, фестивали луткарства, луткарство за одрасле

Да би се један град могао окарактерисати градом, он би морао имати своје професионалне установе културе које се баве, поред осталих, и луткарском умјетношћу за најмлађе.

Предраг Бјелошевић¹

¹ Бјелошевић, П. Пет деценија путем заједничких снова, у: *Чаробњаци из Ниша (Позориште луткара Ниша 1958–2008)*, приредио Крстић С. (2008), Ниш: Позориште луткара Ниш, стр. 235.

Луткарско позориште представља значајан, али у домаћој театролошкој литератури још увек недовољно систематизован и истражен сегмент српске позоришне и културне историје.² Иако постоје драгоцене прилози и студије посвећене појединим аспектима луткарства, позориштима, ауторима и поетичким појавама, целовитији преглед развоја српских луткарских позоришта и њихових уметничких и естетских особености и даље није у довољној мери присутан у домаћој научној литератури.³ Због тога је циљ овог рада да пружи сажет преглед настанка и развоја српских луткарских позоришта, као и да укаже на главне уметничке, репертоарске и естетске промене које су обележиле развој луткарства у Србији, од раздобља између два светска рата до савременог доба.

Лутке су своје сталне зграде, са позорницама и местима за публику, почеле да добијају у свету тек у XVII и XVIII веку. Из XVII века датирају и први записи о лутки као глумцу. Међутим, луткарска позоришта за децу настају тек крајем XIX века, када се јављају у већини европских земаља. Тада луткарство почиње да губи своју одраслу публику, а позоришта за децу се оснивају као плод свести о потреби издвајања деце и омладине из света одраслих и стварања уметности намењене најмлађима. Први оснивачи оваквих специјализованих театара углавном су били васпитачи, одакле потиче дидактичка одлика позоришта за децу, нарочито изражена у раном периоду.

Истински замах луткарство је остварило почетком XX века, а нарочит процват у његовој другој половини.

Код нас се зачеци луткарства у виду аматерских луткарских дружина појављују већ почетком XX века. У Краљевини Југославији, између два рата, луткарство је, иако претежно у аматерским оквирима, било прилично распрострањено, премда само као луткарство за децу. За настанак и развој луткарства у том периоду, највише су заслужни чешки луткари и њихова честа гостовања, која су имала позитиван и подстицајан утицај на тадашње луткарство. Такође, значајна су била и југословенска соколска друштва⁴, која су схватила етички, односно васпитни и образовни значај луткарства, доприневши оснивању тадашњих луткарских трупа.

2 Објашњење скраћеница: т. текст, д. драматизација, а. адаптација, р. режија, л. лутке, ил. израда лутака, с. сценографија, к. костими, мк. маске, дк. декор, м. музика, и. играју. Датум у проужетку је датум премијере.

3 Међу значајније новије прилоге проучавању српског луткарства спадају и радови Зорана Ђерића, нарочито књига *Луткарски симулакруми: Прилози историји луткарских позоришта у Србији*, (2021), Нови Сад: Матица српска.

4 Соколство је зачето у Чешкој 1862. године, а основни циљ је био подизање националне свести у борби против германизације ради националног ослобођења. Соколство се брзо ширило у све словенске земље како би се ослободило и ујединило целокупно Словенство. Занимљиво је да је име надахнуто српском народном јуначком поезијом у којој реч *соко* означава све оно што је јуначко, правдољубиво, племенито.

У Београду, новинар Жика Ковачић (у сарадњи са А. Анђелковићем) 1923. године покреће Марионетско позориште, које је своје представе играло у старом Народном позоришту, у тзв. „Мањежу” до 1929. године. Представе су биле углавном преведени чешки комади. Након пожара у „Мањежу”, годину дана представе су се давале у сали кафане „Руска круна”. Како је закуп ове сале био готово једнак приходу Позоришта, Жика Ковачић је био приморан да направи покретну луткарску позорницу.

Чешки часопис *Луџкар (Loutkář)* за 1928/29. годину, извештава: „Београдско луткарство је младо, али је омиљено. Редактор Живојин Ковачић је након петогодишњице дјелатности добио од министарства дозволу да игра у великом казалишту, и то недељом и празником; игра такођер у краљевском дворцу за пријестолонаследника. Ковачићево казалиште лутака је постало најбољом забавом београдске дјеце. За своје заслуге у луткарству био је Ковачић одликован ’Дворским редом са златном круном’ од краља Александра.”⁵

У Југословенски луткарски савез, одмах након његовог оснивања (1930), учланила су се и марионетска позоришта из више српских градова и варошица⁶. То су, очигледно, углавном биле аматерске луткарске дружине.

Занимљиво је да су Југословенски луткарски савез и југословенска соколска друштва организовали мноштво разних стручних курсева, чији програми сведоче о ондашњој озбиљности приступа луткарству. Полазници ових курсева били су сликари, вајари, позоришни редитељи, глумци, дечији писци, педагози...

У листу *Соколска просвета* 1932. године уведена је рубрика за позориште лутака, а године 1935. основана је Соколска библиотека, која је објављивала текстове за луткарску сцену. Просветни одбор Југословенског савеза позоришта лутака основао је и радионицу за израду луткарских потрепштина. Све ово утицало је на велико ширење луткарства, тако да се позоришта оснивају и у сасвим малим местима.

Важан датум за југословенско луткарство међуратног периода био је IV конгрес Међународног луткарског савеза – Униме (Union internationale des marionnettes), одржан у Љубљани 1934. године. Тада је, између осталог, изнето да у Југославији делује 30 југословенских и 18 чехословачких луткарских позоришта.

Године 1931. отвара се у Новом Саду Позориште лутака, које настаје из Соколске секције лутака, основане годину дана раније. Неки сматрају, због сталне зграде, ово позориште нашим првим луткарским позориштем. Прва представа новосадског позоришта била је *Краљевић из подземља*.

5 Mrkšić, B. (1976) *Drveni osmjesi*, Zagreb: Centar za vanškolski odgoj Saveza društava „Naša djeca” SR Hrvatske, str. 204.

6 Београд, Земун, Нови Сад, Крагујевац, Ђуприја, Сремска Митровица, Велики Бечкерек, Тител, Ердевик...

Позориште је након Другог светског рата поново прорадило 1948. године, као Војвођанско позориште лутака, да би већ 1952. постало Градско позориште лутака. Представе су се играле и на језицима мађина. Шездесетих година поред лутака марионета уводе се и гињол и јавајке, а 1968. игра се и прва „жива” представа, што узрокује поновну промену имена у Позориште младих, које је и данас актуелно.

Позориште данас има Сцену за децу (са луткарским и нелуткарским представама) и Драмску сцену. Поставило је велики број представа⁷ и добило значајне домаће и иностране награде⁸.

Настојањем Соколског друштва основано је и Дечје позориште у Суботици 1934. године. За директора је постављен инжењер Отон Томанић, који је завршио луткарски курс у Љубљани и био редитељ, писац и сценограф овог позоришта, то јест, аутор огромног броја комада. Позориште је веома брзо постало изузетно популарно и попуњено до последњег места. Након Другог светског рата, поново је почело са радом 1946. године.

Први професионални ансамбл формирао се у сезони 1953/54. године. Позориште 1960. године, играњем прве „живе” представе *Дечаџи Павлове улице*, мења име и уместо Луткарско постаје – Дечије позориште. Од тада Позориште равноправно негује и луткарски и „живи” репертоар.

Позориште има вишејезичан и врло разноврстан репертоар (намењене деци од предшколског до средњошколског узраста)⁹, богат фестивалски живот и значајну међународну сарадњу. Према броју награда и признања, односно својим високим уметничким донетима, спада у сам врх домаћег луткарства.

Дечије позориште из Суботице суорганизатор је Међународног фестивала позоришта за децу, који се од 1994. године успешно одржава све до данас. На овом Фестивалу учествовала су позоришта из око педесет земаља.¹⁰

Пољски академик, проф. др Хенрик Јурковски (Henryk Jurkowski)¹¹, један од највећих ауторитета на пољу луткарства, рекао је отварајући Фестивал: „Широм Европе имамо фестивале, готово у сваком већем граду, а то је разумљиво јер ми на овом континенту желимо да се зближавамо, али Суботица иде даље у том правцу и нуди могућност да упознате људе са свих континената света. Фестивал је благо свих нас, благо човечанства.”¹²

7 Постављено је више од 300 наслова, одиграно је преко 13.000 луткарских представа, које је видело више од два и по милиона гледалаца

8 Позориште је добило преко тридесет награда.

9 Годишње изведе шест премијера (две на српском, две на мађарском, једну на хрватском и новогодишњи двојезични програм). Укупно се одигра око 200 до 230 представа, од чега око педесет широм Војводине, а остале на матичној сцени.

10 Преко 500 позоришних ансамбала.

11 Вишегодишњи сарадник Фестивала, почасни председник Савета Фестивала и члан фестивалског жирија.

12 Jurkowski, H. Pozorište za buduće ljude. 21. maj 2013., 11. maj 2026., <https://www.autonomija.info/pozoriste-za-buduće-ljude/>

Након Другог светског рата, 1948. године, основано је Мало позориште у Београду, као Позориште лутака Народне Републике Србије, премда је прву премијеру (*Пејелуја*), којом је и званично отворено, имало 1949. године. Од 1952, наредних десет година, ово позориште се зове Београдско марионетско позориште. Године 1962. спаја се са Гињол-сценом Позоришта „Бошко Буха” и мења назив у Мало позориште. После смрти песника Душка Радовића, позориште ће добити песничково име, у знак сећања на незаборавну представу *На слово на слово* (1969), која је уједно била и једна од најзначајнијих представа у модернизацији нашег луткарства шездесетих година.

Поводом тридесетогодишњице овог позоришта Душко Радовић је написао: „Да од мене, неким делићем, зависи судбина Малог позоришта у следећих тридесет година, веровао бих, много, у културну и педагошку мисију луткарства. Као да не постоји ништа важније ни лепше.”¹³

Песник Драган Лукић, поводом четрдесет година постојања овог позоришта каже: „Лепо је што Београд има Мало позориште, малу позоришну шкољку која, као морска шкољка бисер, негује дечју душу.”¹⁴

У новије време, поред луткарских представа, Мало позориште има и много представа са живим глумцима у којима нема лутака.

Према Бориславу Мркшићу, у Југославији је педесетих година постојао значајан број професионалних и аматерских луткарских позоришта.¹⁵

Од Мркшића такође сазнајемо, да је у то време у Кикинди постојало Пионирско позориште лутака, као и да је 1952. основано позориште лутака у Бачком Петровом Селу и Бачкој Тополи, а 1956. у Никшићу, при Народном позоришту.¹⁶

Занимљиво је како је основано позориште лутака у Бањалуци, данас Дјечије позориште Републике Српске. У Бањалуци је 1954. године гостовао чувени руски луткарски уметник Сергеј Обрасцов, који је тада одржао и кратки курс луткарства, што је уродило формирањем луткарског ансамбла, који је већ 1956. године извео прву луткарску представу.¹⁷

(Да корени луткарства у Бањалуци сежу још даље сведочи и чињеница да се у међуратни Југословенски савез луткара међу првима учланило и марионетско позориште из Бањалуке).

13 Радовић, Д. У спомен Душку Радовићу, у: *Мало позоришће „Душко Радовић” – Београд 1949–1989*, уредили Новковић, М., Копривица, С., Јевтић Ничева, М., Беблер, П. (1989), Београд: Мало позориште „Душко Радовић”, стр. 3.

14 Лукић, Д. *Лушке живе ћушке само кад су саме...*, у: *Мало позоришће „Душко Радовић” – Београд 1949–1989*, уредили Новковић, М., Копривица, С., Јевтић Ничева, М., Беблер, П. (1989), Београд: Мало позориште „Душко Радовић”, стр. 22.

15 17 професионалних позоришта лутака (од којих 10 марионетских, пет која раде са јавкама и два са гињолима) и 150 аматерских – Mrkšić, В. *nav. delo*, str. 280.

16 Исто.

17 *Бањалучка кућа од снова – Пола вијека Дјечије позоришће Републике Српске*, приредио Бјелошевић, П. (2006), Бања Лука: Дјечије позориште Републике Српске, стр. 18–20.

Позориште је током деценија рада остварило значајан број премијера, гостовања и награда.¹⁸

Под окриљем овог, данас реномираног позоришта, одржава се од 2002. године Међународни фестивал позоришта за дјецу. Фестивал је такмичарског карактера и сваке године окупља позоришта из десетак држава.

Ево једног запажања о раду бањалучког Позоришта из пера проф. др Радослава Лазића: „Бањалучко Дјечије позориште Републике Српске (...) бележи значајне уметничке и естетске домете, нарочито у древној техници театра сенки, какав је Бјелошевићев *Тужни ѝрини*, у инсценацији Бисерке Колевске и визуелној креацији сена Свиле Величкове из Софије, као и њихова заједничка креација *Чаробне фруле* као тоталног визуелног театра, невиђене лепоте у синкретизму слике и звука, чудесног спектакла аудио-визуелне синтезе. То јесу (...) представе за антологију савременог луткарства данас у Европи и свету.”¹⁹

Професионално Луткарско позориште у Зрењанину основано је 1956. године, премда се већ од почетка XX века у Зрењанину играју луткарски комади у оквиру аматерских дружина. Ово позориште спаја се са Драмским позориштем 1975. године у Народно позориште „Тоша Јовановић”, са две сцене: драмском и луткарском.²⁰ Луткари учествују на многобројним страним и домаћим фестивалима и добитници су великог броја награда.

У Нишу је 1958. године основано професионално Дечије позориште са луткарском и живом сценом, које је израсло из Марионетске секције Пионирског дома „Станко Пауновић”, основане седам година раније. Године 1962. ово позориште мења назив у Позориште лутака, када и први пут учествује на Сусретима професионалних позоришта лутака Србије. Од тада Позориште излази и на иностране сцене, учествује на многим фестивалима, добија бројне награде...²¹ У почетку Позориште се бави претежно марионетама, али касније и гињол луткама, као и црним театром и театром сенки...

Чувени луткарски редитељ Живомир Јоковић, поводом нишког луткарског позоришта каже: „Више од педесет година бавим се овом уметношћу. Радио сам у многим позориштима у земљи и иностранству и одговорно кажем да позориште лутака у Нишу има једну од најбољих сцена у Европи. Нишко позориште има

18 Позориште је поставило више од 300 премијера, а гледало их је више од четири милиона гледалаца.

19 Лазић, Р., у: *Бањалучка кућа од снова – Пола вијека Дјечијег позоришта Републике Српске*, приредио Бјелошевић, П. (2006), Бања Лука: Дјечије позориште Републике Српске, стр. 256–258.

20 На луткарској сцени се годишње појаве по четири премијере на српском и две на мађарском. Луткари изведу око 250 представа годишње, од чега око 100 на гостовањима у земљи и иностранству.

21 Поставило је преко 200 представа, које је видело око четири милиона гледалаца у Србији и широм света.

најлепшу и најкомплетнију луткарску позорницу са свим неопходним пратећим просторијама. Тиме може да се поноси, уосталом, као и својим представама.”²²

Предраг Бјелошевић, такође, износи своје утиске о овом позоришту: „Оно што је красило луткаре из Ниша (...) јесу представе које су са великим успјехом у себи обједињавале и едукативно и естетско. За све зналце театра остаће у сјећању представа, комбинација луткарског и драмског театра, *Велимир и Босиљка*²³ у режији Живомира Јоковића, која је плијенила ведрином, чистим сликама које су се смјењивале у брзом ритму праћене одличном живом музиком и колективном игром која је разоткривала један дух, етнос и менталитет нашег јужног човјека.”²⁴

У Нишу је 1997. године покренут и Балкански фестивал луткарства.

Године 1972. Живомир Јоковић оснива у Земуну Путујуће позориште лутака „Пинокио”. Трупa Живомира Јоковића изводила је луткарске представе по читавој Србији. „Пинокио” наредне године добија своје седиште у Земуну, при тадашњем Радничком универзитету, и том приликом мења име тако што губи реч *йуџујуће* и остаје само Позориште лутака „Пинокио”. Од 2014. године Позориште се сели на Нови Београд, у зграду некадашњег Биоскопа „Југославија”, где се налази и данас.

Иако Позориште има своје стално седиште, представе се и даље изводе и у вртићима, школама, болницама, парковима, забаченим селима... „Основна концепција ’Пинокија’ и јесте ’да одлази деци на ноге’; то је нешто што је остало од првобитног путујућег карактера Позоришта, (...) јер је луткарство у својој бити, ако се тако може рећи, путујући медиј.”²⁵

Године 1978. „Пинокио” добија статус сталног београдског позоришта, а до данас је остало једино (искључиво) луткарско позориште.

Основу репертоара чине представе рађене по мотивима народних бајки, а једним делом и уметничких (Петар Пан, Мали Принц). Репертоар се заснива и на мотивима легенди и епске поезије (*Смрт мајке Јујовића*²⁶, *Бој на Косову*²⁷, *Женидба краља Вукашина*²⁸), а настаје и на основу драмских текстова, већином савремених.

22 Јоковић, Ж. Деца желе динамичну игру, у: *Чаробњаци из Ниша (Позоришће лутака Ниш 1958–2008)*, приредио Крстић С. (2008), Ниш: Позориште лутака Ниш, стр. 212.

23 т. Стеван Пешић, л. Иванка Гетова, ил. с. Иван Цонев, м. Зоран Мамутовић, и. Зоран Лозанчић, Небојша Јовановић, Биљана Вујовић..., 23. март 1999.

24 Бјелошевић, П. Пет деценија путем заједничких снова, у: *Чаробњаци из Ниша (Позоришће лутака Ниш 1958–2008)*, приредио Крстић С. (2008), Ниш: Позориште лутака Ниш, стр. 236.

25 Јоковић, Ж. Петнаест година позоришта „Пинокио” (Разговор са Живомиром Јоковићем), у: *Позоришће лутака „Пинокио” – Земун – 1972–1987, (1987)*, Београд: Позориште лутака „Пинокио”, без пагинације.

26 т. Иво Војновић, р. а. м. Живомир Јоковић, л. с. Иван Цонев, 20. април 1989. – Тимошенко Милосављевић ову представу је окарактерисао као „праву ’православну’ луткарску представу” (нишке *Народне новине*, 11. новембар 1989) – Усуђујем се да претпоставим да је то можда била и прва луткарска представа урађена у православној духу код нас.

27 т. Љубомир Симоновић, р. Живомир Јоковић, 28. новембар 1996.

28 т. Игор Бојовић, р. Живомир Јоковић, 15. јун 2000.

Поред Јоковића, као управника, редитеља и адаптатора, рад Позоришта је посебно обележио и наредни управник, Игор Бојовић, у улози плодног писца текстова. Ту су и скоро сви најзначајнији домаћи аутори који су дали допринос нашем луткарству – Александар Поповић: *Месинјани коњ*, *Шкрџи Берберин*²⁹, Стеван Пешић: *Ловачка прича*³⁰, *Гуска на месецу*³¹, *Велимир и Босиљка*³², Радослав Павелкић: *Маја и Кики*³³, *Како расту јунаци*³⁴, Љубомир Симовић: *Бој на Косову*, Србољуб Луле Станковић (који је своје текстове и режирао): *Врабац Пийац*³⁵, *Лујка са црвеном кайом*³⁶, *Бајка о њејлићу*³⁷, *Пејелуја*³⁸, *Рођендан*³⁹, *Прича о цину*⁴⁰ ... – као и велики број страних писаца – Лудвиг Штреда (Ludvig Streda): *Звездан*⁴¹, Торбјорн Егнер (Thorbjörn Egner): *Каријус и Бактус*⁴², Лав Николајевч Толстој: *Балада о Шарцу*⁴³, Јозеф Пер / Лео Спачил: *Гуливер у свећу лујка*⁴⁴... Једна од представа заснива се и на поезији Душка Радовића *Децо, децо*⁴⁵. Такође су урађене и две адаптације његових текстова – *Порука за њрекосуйра*⁴⁶ и *Размажена лујка*⁴⁷.

„Пиноккио” је још 1981. године приказао као луткарску оперу Змајеву *Несрећну Кафину*⁴⁸, чије извођење је забележио Јован Ђирилов: „Несрећна Кафина је једно од ретких драмских дела нашег класика Јована Јовановића Змаја и једино написано за децу, које препоручује деци да га сама играју и гледају. (...) Војислав Костић

29 **р.** Србољуб Станковић, **л. с.** Драга Вуковић, **м.** Радослав Граић, 21. октобар 1979; **р.** Србољуб Станковић, **л. дк. к.** Вукосава Николин-Николић, **м.** Радослав Граић, 6. март 1988. и 20. мај 1999.

30 **р.** Србољуб Станковић, **л. с.** Милена Ничева, 6. фебруар 1984.

31 **р.** Србољуб Станковић, **л. с.** Вукосава Николин-Николић, **м.** Михајло-Миња Ђорђевић, 27. мај 1985.

32 **р.** Србољуб Станковић, **л. мк.** Марија и Мима Јанковић, 10. март 1996.

33 **р.** Мирослав Ујевић, **л. с.** Вукосава Николин-Николић, 13. мај 1980.

34 **р.** Мирослав Ујевић, **л. с.** Бранко Стојаковић, 22. октобар 1981.

35 **л. с.** Милена Ничева, **м.** Радослав Граић, 17. јануар 1982.

36 **л. с.** Милена Ничева, **м.** Радослав Граић, 23. јануар 1983.

37 **л. с.** Вукосава Николин-Николић, **м.** Радослав Граић, **к.** Бранка Поповић, 15. јун 1986.

38 **л. с.** Вукосава Николин-Николић, 8. јануар 1989.

39 **л. с.** Драга Вуковић, **м.** Саша Трофимов, 27. јануар 1991.

40 **л. мк.** Мима Јанковић, **м.** Радослав Граић, 14. фебруар 1993.

41 **р. а.** Емилија Мачковић, **л. к.** Ваља Панајотова [Ваља Панајотова], **с.** Тихомир Мачковић, 29. октобар 1999.

42 **р.** Стеван Бодрожа, **а.** Игор Бојовић, **с. л.** Стефанка Киувлиева, **м.** Кристијан Хартман (Christian Hartmann), Владимир Петричевић, 5. март 2004.

43 **р. а.** Живомир Јоковић, **л.** Стефанка Киувлиева, **м.** Војкан Борисављевић, 25. јануар 2006.

44 **р. с.** Живомир Јоковић, **л.** Вукосава Николин-Николић, 28. април 2006.

45 **р.** Ања Суша, **с.** Зорана Петров, **и.** Зорана Милошаковић, **Ненад Радовић**, 16. фебруар 2006.

46 **р. д.** Србољуб Станковић, **л. с.** Вукосава Николин-Николић, **м.** Арсен Дедић, 27. октобар 1986.

47 **р. а. л.** Мима Јанковић, **с. м.** Бане Јанковић, 10. септембар 1995.

48 **р.** Србољуб Станковић, **л. с.** Бранко Стојаковић, **м.** Војислав Костић, 8. новембар 1981.

је показао у 'Пинокију' да се од Змајевих стихова може начинити наша прва врло (мелодиозна) грангињолска опера за децу претежно у ритму валцера."⁴⁹

Јоковићева представа из 1985. *Куда одлазиш, коњићу*, слови као луткарски мјузикл. Нажалост, данас је немогуће видети ове две музичке представе.

Позориште је у другој деценији овог века, у копродукцији са БЕМУС-ом, успешно изводило и Моцартову оперу (прилагођену луткарском театру) *Бастиијен и Бастиијена*.

Године 2004. у организацији Позоришта лутака „Пинокио“ и Скупштине града Београда, одржан је међународни луткарски фестивал РІТА (Puppetry International Theatre Adventure).⁵⁰ Фестивал је био замишљен као место сусрета савремених тенденција у луткарству и размене искустава домаћих и иностраних уметника; међутим, није настављен као континуирана међународна манифестација.

Прошле године је у „Пинокију“ отворена нова сцена за бебе под називом „Колевка театар“, што указује да ово позориште не престаје да се развија и прати савремене европске тенденције („baby theatre“).

Ово позориште добитник је низа значајних награда и признања у оквиру свог веома живог учешћа на многим домаћим и страним позоришним фестивалима и има велики број иностраних гостовања.⁵¹ Оно свакако припада врху нашег луткарства.

Након „Пинокија“, Београд је 1996. године, добио још једно претежно луткарско позориште, то је Дечије позориште „Чарапа“⁵². Основали су га економиста и издавач Новица Павличић и глумица Валентина Павличић. Лутке за ово позориште израђују и веома угледни уметници као што су Борис Чершков и Мима Јанковић. Репертоар се великим делом заснива на бајкама. Од 2009. ова институција промовише позориште и у малим срединама кроз пројекте „Чарапа на точковима“ и „Позориште за СВУ децу“. Такође, игра се и велики број хуманитарних представа и ставља се приличан акценат на екологију, па је тако позориште „Чарапа“ и оснивач позоришног фестивала Лименка театар фест који се одржава од 2022. године сваке године у другом граду и има међународни карактер.

49 Ђирилов, Ј. Одјеци, *Позоришне луткара Пинокио – Земун – 1972–1987*, (1987), Београд: Позориште лутака „Пинокио“, без пагинације. (Прештампао из: *Полијика*, 17. новембар 1981, стр. 81.)

50 Представе су игрane на сценама Позоришта лутака „Пинокио“, Позоришта „Бошко Буха“ и Малог позоришта „Душко Радовић“.

51 Позориште изводи преко тридесет представа на матичној сцени и приликом бројних гостовања, што је на годишњем нивоу око двеста педесет извођења. Такође, сваке године припреми око пет премијера. Представе годишње посети између педесет и шездесет хиљада гледалаца. На Сусретима луткарских позоришта Србије, који се традиционално одржавају сваке године у другом луткарском центру, једно је од највише награђиваних позоришта (за представу у целини, за глуму или анимацију, за режију или ликовно обликовање представе).

52 Од 2004. до 2008. године има сталну сцену у КОЦ „Чукарица“. Године 2009. и 2010. представе изводи на сцени Театра 78. Затим, наредне године игра на више сцена, да би од 2012. до данас имало редовне недељне наступе у Дечјем културном центру.

Најмлађе позориште, са претежно луткарским репертоаром, у Србији је Позориште за децу у Крагујевцу, основано, као градско позориште, 2003. године (премда је своју прву представу извело још 1993).⁵³ Захваљујући квалитету представа, позориште је брзо стекло приличан углед,⁵⁴ а данас је постало једно од најнаграђиванијих позоришта у региону. Томе доприноси и чињеница да је Позориште домаћин Међународног луткарског фестивала „Златна искра”, на којем учешће узимају и водећа светска луткарска позоришта.⁵⁵ У изради лутака приметно је учешће бугарских луткара (који су мање или више присутни у свим нашим луткарским позориштима). Репертоар се једним делом заснива на бајкама.

Поред сцене за децу, 2009. године оформљена је и „Сцена 303” намењена студентима и средњошколцима. Године 2022. дошло је до промене имена у Позориште за младе и децу Крагујевац.

Поменимо и Позориште лутака „Абракадабра” из Новог Сада, основано почетком деведесетих, које 2006. године добија назив „Луткарски студио *Абракадабра*”. Тај луткарски студио делује као путујуће позориште, а бави се и едукацијом деце и одраслих на пољу луткарства, као и израдом маскота и лутака.

У Шиду је 2008. године у оквиру Културно-образовног центра луткарску сцену покренуо луткар Цветин Аничић, која делује све до данас.

Традиција позоришта на тлу Војводине допринела је да се у Бачкој Паланци, већ више од две деценије, одржава Фестивал еколошког позоришта за децу. То је уједно једини позоришни фестивал у свету који се одиграва у граду у којем не постоји позоришна зграда.

У Лазаревцу, од 2009. године, као професионално позориште са представама и за децу и за одрасле, делује Пулс театар, мада је свој рад започео много раније. Иако није специјализовано луткарско позориште, повремено поставља и луткарске представе, како за децу тако и за одрасле, а организује и фестивал дечјег позоришта „Позоришни рингишпил”.

Тиме се у основним цртама заокружује преглед развоја српских луткарских позоришта.

„Нема ниједног луткарског позоришта у нашој земљи које не осећа недостатак кадрова оспособљених за луткарство (...). Луткарство у Србији заслужује озбиљан третман, могућност за академско (универзитетско) образовање и одговарајућу подршку. Кад томе придодемо чињеницу да је луткарска публика – дечја, тим је одговорност друштва према позориштима, као и потенцијалној луткарској академији,

53 Потпуна реконструкција Позоришта урађена је 2008. године.

54 Годишње се одигра око 170 представа којима присуствује преко 40.000 гледалаца.

55 Позориште организује и „Фестивалчић”, смотру драмско-луткарског стваралаштва предшколских установа и „Искрицу”, фестивал драмско-луткарских радионица основних школа Крагујевца.

већа. (...) Зашто не би луткарство у Србији, после више од осам деценија постојања, стекло право да постане универзитетска дисциплина?”⁵⁶

Значајан помак у високом образовању из области луткарства у Србији учињен је 2024. године, када је на Академији уметности у Новом Саду отпочео мастер студијски програм Луткарство, први специјализовани високошколски програм из области луткарства у Србији. Нажалост, основне студије још увек не постоје, па се многи наши луткари школују у иностранству, најчешће у Бугарској.

Поменимо још и наша остала нелуткарска дечија позоришта, јер их нема много, а њихово навођење даће прегледнију слику опште позоришне атмосфере за децу у Србији, а самим тим и јаснију слику места и значаја луткарства код нас.

Поред београдског градског Позоришта за децу „Бошко Буха”, основаног 1950. године (које је, као што је већ речено, у почетку имало и Гињол-сцену, која је касније спајањем са Позориштем лутака, прерасла у Мало позориште), у Београду је статус градског дечијег позоришта, од 1997. године, задобило и Позориштанце „Пуж”⁵⁷, у чијим представама се понекад, истина ређе, појаве и лутке.

У престоници још постоји и дечије позориште: Пан театар⁵⁸. С времена на време, настану и нестану још нека позоришта за децу, која имају повремени или нестални карактер.

У унутрашњости, дечија нелуткарска позоришта налазе се још у Новом Саду (Позориште „Весела корњача”, основано 1990. као прво приватно професионално позориште у Војводини), у Краљеву – Краљевачко позориште⁵⁹ (даје представе и за децу и за одрасле), у Шапцу (Позориште за децу „Весело мајмунче”, основано 2001, које функционише као школа глуме за децу од 7 до 14 година, где деца глуме у представама), итд.

Као што се може уочити, код Срба, данас, има мало луткарских (десетак), па и уопште осталих дечијих позоришта (још мање). Могућност за отварањем приватних позоришта даје извесну наду, али не превелику.

Свакако да на ово утиче више разлога: недостатак високе школске установе за луткарство, недостатак развијеније луткарске позоришне критике, изванредно потцењивачки однос према установама културе за децу, вечита оскудица у култури,

56 Đerić, Z. Metafizika lutkarstva, u: *Magija lutkarstva*, priredio Lazić, R. (2007), Beograd: Foto Fortuna i autor, str. 119, 122.

57 Позориште је основао глумац Бранко Милићевић-Коцкица и његова супруга редитељ Слободанка-Цаца Алексић, 1977. године, као *Пујино позориштанце Пуж*, а затим, 1988. године позориште стиче сопствену салу и мења име у данашње *Позориштанце Пуж*. Представе се, углавном, само овлаш заснивају на класичним бајкама, које су прилично измењене.

58 Основао га је 1995. године брачни пар Ђурашковић-Викторовић. Од 1999. године, уз подршку Општине Звездара, имају сталну сцену. Већина репертоара се базира на дечијим представама, али имају и вечерњу сцену са репертоаром за одрасле. Баве се и педагошким радом у оквиру Дечијег и омладинског драмског студија.

59 Основано је још 1949. године као професионално Народно позориште Краљево и у том статусу је остало до 1959. године. Тада прелази у аматерско Позориште 14. октобар до 1996, када поново стиче статус професионалног позоришта под именом Краљевачко позориште.

која произилази не само из наше хроничне материјалне оскудице, већ великим делом и из духовне оскудице и неразумевања оних који одлучују.

Ка луткарству за одрасле

*Не знам како је одраслао у умјетности.*⁶⁰

Борислав Мркшић

Код нас су луткарска позоришта – позоришта за децу. Нажалост, не постоје позоришта лутака за одрасле, што је велика штета, јер тек у сусретима са извршним представама ове врсте, може се видети колико је распон ове уметности огroman и колико су неслућено велике могућности које она пружа.

Оснивач „Пинокија”, луткарски редитељ Живомир Јоковић, приликом двадесет пет година позоришта, овим поводом каже:

„Са жаљењем морам констатовати да ни ми нисмо успели у једном – да одраслом гледаоцу приближимо луткарство као уметност, нити да остваримо луткарски театар за одрасле гледаоце, као што је то често на сценама европских метропола или у традиционалним културама појединих народа.”⁶¹

Позориште лутака „Пинокио“, које је већ почетком овог века уврстило у репертоар и неколико представа за одрасле (*Ивице* – 2003, *Макс Мејалик* – 2004, *Дон Кихот* – 2006), наставило је и касније повремено да поставља представе намењене старијој или породичној публици (*Дневник Ане Франк* – 2025; комбинација драмског и луткарског театра), чиме се приближило савременим тенденцијама европског луткарства, у којима луткарство све више превазилази искључиво оквир театра за децу.

„Лутка је повезана са игром зато што, прелазећи у свет одраслих, носи са собом успомене на детињство, на свет фолклора, митологије и свет игре. Баш то чини лутку не случајном, већ потребном компонентом сваке зреле ’одрасле’ цивилизације.”⁶²

У новије време у Србији се појављују и сложенији облици луткарства за одрасле. Тако је Пулс театар из Лазаревца 2025. године поставио представу *Хипнос и Танатос*, ауторски пројекат Браниславе Илић, означен као „луткарско цезирање за два глумца и глас”. Представа кроз симболе сна (Хипноса) и смрти (Танатоса) преиспитује савремени свет несигурности и страха, а на формалном плану истражује однос глумца, лутке, маске и анимације.

У Београду је постојао покушај оснивања луткарског позоришта за одрасле 1957. године. На старој сцени Атељеа 212 (у згради „Борбе”) била је основана Сатирична луткарска сцена. Текст за прву представу *Весели и тужни њињол* написао

60 Mrkšić. B. (1976), *Drveni osmjesi*, Zagreb: Centar za vanškolski odgoj Saveza društava „Naša djeca” SR Hrvatske, str. 283.

61 Јоковић, Ж. Јубилеј Позоришта лутака „Пинокио”, разговор водио Лазић, Р., *Позоришне луткари Пинокио – 1972–1997*, (1997), Београд: Позориште лутака „Пинокио”, без пагинације.

62 Lotman. J. Lutke u sistemu kulture (1978), u: *Svetsko lutkarstvo*, priredio Lazić, R. (2004), Београд: Фото Futura i Radoslav Lazić, str. 174.

је један од оснивача ове сцене Драгутин Добричанин, а он је представу и режирао. Посебно су се истицале лутке Тира и беба Сатирико. Представа је била проткана сатиричним примедбама на културни живот Београда. Међутим, убрзо, преласком Атељеа 212 у нову зграду, Сатирична луткарска сцена се угасила.⁶³

Оснивање професионалног луткарског позоришта за одрасле било би од огромног значаја за наше целокупно луткарство. Они који као деца, или као родитељи, нису имали прилике да се упознају или више друже са сценским луткама, открили би на овај начин зачудне лепоте њиховог света. Уопште, људи би били у прилици више и чешће да се срећу са луткама, а самим тим би развијали и продубљивали слух за ову врсту позоришне уметности, од чега би и луткарство и читава наша култура само могли да имају користи, постајући разноврснији и богатији.

Преображаји у српском луткарству

*Нова схваћања извирала су из природе саме лутке, која је прескакала да буде човек у малом и почела да илени својим правим, моћним говором облика и окрећа, језиком асоцијација, метафора и симбола.*⁶⁴

Бранислав Крављанац

*Бујни развој луткарске позоришне уметности, у другој половини века, учинио је да јој се приклонимо, да је заволимо и развијемо.*⁶⁵

Радослав Павелкић

Педесетих година луткарство у бившој Југославији налазило се у прилично скромним оквирима. Представе луткарских позоришта су ретко критички оцењиване; веома су била ретка гостовања и размене са другим луткарским позориштима у земљи, а са иностраним оваква сарадња уопште није постојала, па су и могућности ширег и свестранијег вредновања и поређења биле незнатне, готово непостојеће.

Бранислав Крављанац наглашава да је у то време било важно за наше луткарске „да што је могуће брже ухвате корак са светом, са далеко развијенијим луткарским срединама“⁶⁶, јер смо у односу на њих већ доста каснили.

„А у том свету почео је да се осећа нови дух и дах, да сазревају нова сазнања о европском луткарству као посебном жанру у крилу велике театарске породице и

63 Kulundžić, M. (1988) *Moj život s lutkom*, Sarajevo: Bijenale jugoslovenskog lutkarstva Bugojno: Poslovna zajednica profesionalnih pozorišta Bosne i Hercegovine, str. 89–90.

64 Крављанац, Б. 40 година, у: *Мало позоришће „Душко Радовић” – Београд 1949–1989*, уредили Новковић, М., Копривица, С., Јевтић Ничева, М., Беблер, П. (1989), Београд: Мало позориште „Душко Радовић”, стр. 8.

65 Павелкић, Р. Сведочанства, *Позоришће луткара Пинокио 1972–1997*, (1997), Београд: Позориште лутка „Пинокио”, без пагинације.

66 Крављанац, Б. нав. дело, стр. 8.

о потреби његове еманципације од драмског позоришта, под чијим је окриљем и духовним туторством луткарска уметност дуго, неприродно дуго егзистирала у првом реду као наративна и дескриптивна врста. Осећала се насушна потреба за трансформацијом, попут оне која је филм од снимљеног позоришта учинила самосталним уметничким медијем.⁶⁷

Борислав Мркшић у реферату о стању у југословенском луткарству, поднетом на конгресу Унине у Прагу 1957. године, између осталог, каже:

„Већ неколико сезона настојимо схватити и изразити да је лутка гледаоцу ближа и занимљивија ако је заиста лутка, а не имитација живог човјека. Настојимо разликовати стил 'живог казалишта' од стила и ограничености казалишта лутака. Желимо да се и у казалишту лутака код нас осјећа било данашњег живота и сувремене умјетности.“⁶⁸

За српско (и југословенско) луткарство од посебног значаја је било оснивање Фестивала дјетета у Шибенику 1958. године. Захваљујући овом фестивалу наше луткарство је изашло у јавност, добило друштвено признање, постало равноправно са другим уметностима намењеним деци, ступило у контакт са светским луткарским токовима и ауторитетима, што је допринело настанку плодноних промена у нашим луткарским позориштима.

Како су на Фестивалу учествовале и стране луткарске трупе, југословенска позоришта су добила прилику да се њихов рад озбиљно критички процењује и пореди не само у домаћим, већ и у међународним оквирима.

„У таквим околностима естетски критеријуми постајали су дубљи и свестранији а однос према постигнутом много критичкији.“⁶⁹

Иако је Фестивал био широко замишљен као обједињавајућа смотра уметности за децу и уметности саме деце, и бавио се специфичним питањима сваке поједине уметности намењене детету, већ је III фестивал 1963. године био посвећен теми: „Дете и сценски израз“.

Од посебног значаја за луткарство био је IV фестивал 1964. године када је организован кратки семинар за југословенске професионалне луткаре, који је представљао прву послератну школу ове врсте код нас, која је затим наставила са радом и наредних година, током V, VII и VIII фестивала.

Предавања су се бавила изучавањем луткарске драматургије и режије, анимације и технологије лутке, историје луткарства и критике. Предавачи су били познате личности из света луткарства Чехословачке, Пољске, СССР-а, СР Немачке: Јан Малик (Jan Malík), Здењек Рајфанда (Zdeněk Rajfanda), Ото Редл (Otto Rödl), Вацлав и Емил Хавлик (Václav, Emil Havlík), Мирослав Чесал (Miroslav Česal), Ерик Колар (Erik Kolár), Ленора Шпет (Lenora Shpet), Хенрик Јурковски, Лудвиг Крафт (Ludwig Kraft)...

67 Исто.

68 Mrkšić. B. (1976) nav. delo, str. 282–283.

69 Kravljanač, B. (1984) *Od igre do mišljenja – Zapisi o predstavama Malog pozorišta*, Bugojno: Bijenale jugoslovenskog lutkarstva, Šibenik: Jugoslovenski festival djeteta, Beograd: Malo pozorište, Novi Sad/Beograd: Slavija press, str. 172.

„Њиховим истовременим учешћем у разговорима за округлим столом и на симпозијумима, као пратећим манифестацијама Фестивала, у методологију вредновања и критичко процењивање достигнутог унесени су европски принципи и мерила.”⁷⁰

У то време у нашим позориштима неговао се луткарски натурализам, који је тежио на подударности са животом. Представа *Наше шире* Малог позоришта из Београда, приказана с великим успехом 1965. године у Шибенику, можда је била и врхунац овог стила у домаћем луткарству.

„Но већ тада, на свом врхунцу (...) натурализам је као став и схватање у луткарству показивао опште знаке замора (што је напоменуто и на разговорима за округлим столом) и у свету се потпуно повлачио. У Малом позоришту ће за наредних неколико година од значајних представа у том стилу бити урађене још само две: *Звезда Фифи* (VI фестивал, 1966) и *Доживљаји мачка Тоше* (VII фестивал, 1967). Натурализам је уступао место другим назорима, који су више извирали из природе саме лутке и истицали другачији однос према њој. Почео је лагано да се одвија један нов процес (...). Био је уочљив у представи *На слово, на слово* Душана Радовића, у режији Вере Белогрић, одиграној на X фестивалу (1970). Овај процес значио је реакцију на натурализам и илузионизам и представљао удаљавање од имитативног и подражавалачког. (...)

За приступ и режијски поступак близак новим схватањима у представи *На слово, на слово* услове је обезбедио изванредни текст Душана Радовића, грађен без једноставне фабуне, саздан од низа мањих драматуршких целина, у којима је граница реалног померена и свакодневне ’обичне’ ствари и односи пребачени у иреални свет, а ситуације у том свету најчешће деформисане и изграђене на апсурдним односима, из којих су извирали Радовићев хумор и могућност да се изгради нека врста, ако се тако може рећи, лирске гротеске.

(...) Говор лутке помоћу речи схваћен је као стран лутки, као ’спољашњи статичан моменат’, па је тај говор почео све више да се потискује и замењује говором облика и покрета, или да се реч стилизацијом приближава и прилагођава стилизованом природи лутке.”⁷¹

Говорећи о представи *Фанџазије*, гостујућег редитеља из Братиславе Бохдана Славика (Bohdan Slavík), у Малом позоришту, у којој су речи биле потпуно укинуте, Крављанац каже:

„Показало се, кад су лутке у питању, да се значење речи може у потпуности исказати значењем облика и покрета, и да се њима може исказати и најтананији садржај.”⁷²

Као допринос Малог позоришта, насталој промени у домаћем луткарству, Крављанац означава још две представе: *Аску и вука* Ива Андрића, у адаптацији Ми-

70 Isto, str. 173.

71 Isto, str. 174.

72 Isto, str. 175.

ленка Мисаиловића, а у режији Драгана Јовића и *Веселу кућу* Стевана Пешића, у режији Србољуба Станковића.

За *Веселу кућу* он каже да је била природни наставак процеса „модернизације” израженог у представи *На слово на слово*, и продуженог у *Фанџазијама*, чему је посебно допринела особена Пешићева драмска структура без обавезног смењивања узрока и последица, са елементима надреалног, апсурдног и гротескног. Крављанац ову представу означава као приближавање театру апсурда и значајну и драгоцену новину како у југословенском луткарству тога времена, тако и на Фестивалу дјетета у Шибенику (XII фестивал, 1972).

„Београдска настојања, нарочито у драматургији, веома (су) блиска поетском надреализму.

(...)

Савремено луткарство поступно престаје да буде имитативна, описна и подражавалачка радња, постаје све више креативно-контемплативна и самостална уметничка дисциплина.

(...)

Доминантно је изражена тежња ка, ако се тако може рећи – тоталном театру, представама у којима су поред лутака разних ’техника’ и предмета, заступљени и живи глумци, музика, балет и слично.

Понајмање се (...) негује позориште сенки, а марионете све више нестају.

(...)

Репертоар (је) ослоњен првенствено на савремене домаће ауторе.”⁷³

И наш познати луткарски редитељ Србољуб Станковић говори о једном новом савременом луткарству, где нема главних и споредних улога, већ уместо свега тога израња представа, са целим ансамблом на сцени. Овај театар, који је још у настајању, иако је показао и неке изузетне резултате, и који захтева озбиљније теоријско испитивање и вредновање, он условно назива „лирским луткарством”. Станковић наглашава да се ово позориште већ у драматургији битно разликује од дотадашњих схватања луткарског театра.

„Нису више важни појмови као експозиција, ескалација, драмски сукоб, катарза, заплет, расплет, носиоци радње и противрадње, није више важан ни ’садржај’ фабуле, ни сама прича – важни су пре свега количина, квалитет и интезитет *емоција* којима је сценско збивање у стању да мотивише учеснике и да те емоције пренесе гледаоцу, не у његов мисаони апарат већ непосредно у срце. И зато је то ново луткарство доиста лирско.”⁷⁴

73 Крављанац, Б. *Куда иде савремено (југословенско) луткарство*, разговор водио Лазић, Р, необјављен и недатиран рукопис, стр. 2, 4, 9–10.

74 Станковић, С. Колективна креација, у: *Позориште лутака Пинокио – Земун 1972–1997*, (1997), Београд: Позориште лутака „Пинокио”, без пагинације.

У прилог „лирском луткарству” свакако иде и мисао познатог писца луткарских текстова Стевана Пешића: „Поезија је једини закон кога се писац придржава у луткарском театру.”⁷⁵

У разговору са проф. др Радославом Лазићем, Пешић даје веома надахнуто виђење луткарског позоришта:

„Луткарски театар је за мене онај у коме има глумаца, маски, лутака, боја и музике. То је идеално позориште у коме се све може догодити. Пред нашим очима догађају се чуда, преображаји: од цвета постаје лептир, од лептира камен, од камена човек. А шта ту тек човек може бити! Он је земља, птица, дуга, Месец.

Ту је све што постоји живо. Ту људи, животиње, минерали и небеска тела говоре једним језиком, оним којим су говорили у првим данима пошто је створен свет. У овом театру су сва бића и појаве равноправни. Сцена је горе и доле; нема гравитације, не постоје силе које нас држе приковане за земљу. Ту човек лети, дрвеће хода, а расковник, трава која отвара врата природе, у нашим је рукама. Машта је створила свет; она је закон и у овом позоришту.”⁷⁶

Слично, овом поетичном виђењу луткарског позоришта Стевана Пешића, сведочи и угледни редитељ Луко Паљетак: „Луткарска режија је веома налик писању pjesама.”⁷⁷

Проф. др Радослав Лазић луткарски театар и луткарску режију назива сценском поезијом.⁷⁸

Пред нашим луткарством се у време шездесетих и седамдесетих година отворио један нови хоризонт, који је означио нова трагања и нова уметничка достигнућа. Отпочела је сарадња са најзначајнијим драматурзима и другим уметницима у земљи и изван њених граница.

Чини се да је посебно изражен утицај бугарске луткарске школе на наша луткарска позоришта.

Поред Фестивала дјетета у Шибенику, отворила су се врата Позорја Змајевих игара, Југословенског бијенала луткарства, Фестивала малих сцена, као и многобројних међународних фестивала (Берлин, Констанца, Варна...) и позоришних гостовања (Варшава, Праг, Братислава, Букурешт, Москва, Софија...).

С обзиром да немамо сачуване снимке представа из тог периода промена у луткарској уметности код нас, веома је тешко само на основу теоријских и критичких

75 Pešić, S. Misli o lutkarstvu, u: *Estetika lutkarstva*, priredio Lazić, R. (2002), Beograd: autorsko izdanje, str. 208.

76 Pešić, S. O lutkarskoj dramaturgiji – Razgovor s dramskim autorom Stevanom Pešićem (1939–1994), u: *Svetsko lutkarstvo – Hrestomatija – Istorija, teorija, istraživanja*, priredio i razgovor vodio Lazić, R. (2004), Beograd: Foto fortuna i Radoslav Lazić, str. 375.

77 Paljetak, L. O lutkarskoj dramaturgiji, u: *Svetsko lutkarstvo – Hrestomatija – Istorija, teorija, istraživanja*, priredio Lazić, R. (2004), Beograd: Foto fortuna i Radoslav Lazić, str. 375.

78 Лазић, Р. Свет луткарског театра и његова режија, *Позоришне луткара Пинокио – Земун 1972–1997*, (1997), Београд: Позориште лутака „Пинокио”, без пагинације.

ставова и запажања вршити поређења са каснијом, а поготово данашњом луткарском уметношћу.

Рекло би се да су неке од карактеристика тог новог духа у луткарству, настајао пре пола века, још увек присутне у нашим луткарским представама, као што су лиричност, поетичност, уопште специфичан луткарски израз, проткан метафорама и симболиком.

Но, свакако, да се у нашем веку стварају и сасвим нова, модерна луткарска остварења, која одишу сензибилитетом свог времена. Једна успела таква представа је, на пример, *Црвенкаја* Позоришта лутака „Пинокио”, према тексту Игора Бојовића, а у режији Југа Радивојевића.⁷⁹

Позориште лутака, које је у првој половини XX века прошло кроз две битне фазе – прилагођавања захтевима „праве” уметности позоришта и откривања и усвајања принципа савремене уметности – у другој половини XX века кретало се у правцу антиреалистичког и поетског театра.

Захваљујући могућностима брзих путовања, које се отварају седамдесетих година XX века, европски и наши луткари долазе у ближи контакт са луткарима широм света, тако да европско и домаће луткарство за врло кратко време, посредством ових дотицаја, постаје обogaћено великим бројем нових изражајних средстава (богатство ликовних форми, маски, материјала, техника анимације...).

Дечије луткарско позориште је, у оквиру ових преображаја, нарочито кренуло у правцу интересовања према дечијем фолклору и драмским делима са елементима дечије игре.

У складу са модерном тенденцијом у позоришту да редитељ постаје доминантан и да он драмски текст може да скраћује, проширује, мења у складу са својом уметничком визијом, и у луткарском театру текст је све више само повод који провоцира игру.

Међутим, иако се праве и веома успеле луткарске представе без речи, у луткарском позоришту за децу, где текст мора да претрпи разна прилагођавања луткарској драматургији за децу, он ипак још увек опстаје близак свом изворном облику, као важна компонента представе, која поред специфично луткарских обележја мора да поседује и основе доброг драмског текста уопште.

Несумњиво, наша луткарска позоришта стварају представе високих домета, које гостују широм света и освајају признања у међународним оквирима.

Закључак

Ако се узме у обзир чињеница да луткарска позоришта за децу у свету настају тек крајем XIX века, може се закључити да је наша средина релативно брзо прихватила луткарство као једну од важнијих уметности за најмлађе. Код нас већ почетком XX века делују аматерске луткарске дружине, а почев од треће деценије

79 л. к. Наташа Николајевић, ил. Зорана Милошаковић, с. Дејан Пантелић, м. Мирољуб А. Расински, и. Зорана Милошаковић, Горан Поповић, 20. децембар 2002.

настају луткарска позоришта која у континуитету стварају представе, постижући значајне уметничке домете.

Почев од половине XX века, како у свету тако и код нас, руши се *концепција хомоіеноі, или класичноі луткарскоі йозоришћа*, у којем су лутке личиле на живе сценске ликове који наизглед делају самостално, и започиње *ејоха хетјероіеностіи*.

Позориште лутака, које је у првој половини XX века прошло кроз две битне фазе – прилагођавања захтевима „праве” уметности позоришта и откривања и усвајања принципа савремене уметности – у другој половини века кретало се у правцу антиреалистичког и поетског театра.

У том новом периоду усвајају се нове вредности и проширује се круг изражајних средстава. Долази до одбацивања паравана, укидања позоришне илузије, поред лутака на сцени се појављују глумци (који су најчешће у првом плану), маске, сенке, предмети за свакодневну употребу (у функцији лутака).

Пресудну улогу за подстицање плодносних преображаја у нашем луткарском театру одиграли су контакти наших луткара са светским уметницима на овом пољу.

Нажалост, наша луткарска институционална педагогија далеко заостаје за самим луткарским театром, па смо једна од ретких земаља која нема основне студије луткарства у оквиру студија драмских уметности, због чега су наши луткари присиљени да се школују у иностранству.

Ниједна друга уметност није толико блиска предшколском детету као што је то луткарство. Благоволно дејство лутке на децу раног узраста је непроценљиво. Међутим, за разлику од развијенијих земаља које имају свест о далекосежном значају првих утисака у обликовању личности, и стога највише новца издвајају управо за образовање најмлађих, ми ову свест још нисмо развили у довољној мери.

Извесну наду буде могућности оснивања приватних луткарских позоришта, као и приватних луткарских академија. Међутим, све док у друштву не дође до истинске свести о значају луткарства и његове популаризације, на овом пољу се не могу очекивати крупнији помаци.

Луткама се током друге половине XX века, па све до наших дана, често постижу врло смела и успела уметничка решења, која по својој оригиналности и снази нимало не заостају за дометима позоришта за одрасле. Међутим, медији скоро да не обраћају пажњу на рад луткарских театара, а дневни листови готово да не остављају простора за позоришне приказе ове врсте.

На крају промишљања о нашем луткарству, чини се да није неумесно запитати се колико је мисао Бранислава Крављанца, коју наводимо, пуна истина, а колико је још увек тежња: „У нашој средини створена је свест о луткарству као високој уметничкој дисциплини и једном од најмодернијих облика сценског исказивања.”⁸⁰

80 Крављанац, Б. 40 година, у: *Мало йозоришће „Душко Раговић” – Београд 1949–1989*, уредили Новковић, М., Копривица, С., Јевтић Ничева, М., Беблер, П. (1989), Београд: Мало

ЛИТЕРАТУРА:

- Бјелошевић П. (2006). *Пола вијека Дјечијејџ њозоришћја Републице Српске*, у: *Бањалучка кућа од снова*, приредио Бјелошевић. П. Бања Лука: Дјечије позориште Републике Српске.
- Бјелошевић, П. (2008). Пет деценија путем заједничких снова, у: *Чаробњаџи из Ниша (Позоришћје лутџака Ниш 1958–2008)*, приредио Крстић С. Ниш: Позориште лутака Ниш.
- Đerić, Z. (2007). *Metafizika lutkarstva*, u: *Magija lutkarstva*, priredio Lazić, R. Beograd: Foto Fortuna i autor.
- Јоковић, Ж. (1987). Петнаест година позоришта „Пинокио”, у: *Позоришћје лутџака „Пинокио” Земун – 1972–198*, Београд: Позориште лутака „Пинокио”.
- Јоковић, Ж. (1997) Јубилеј Позоришта лутака „Пинокио”, разговор водио Лазић, Р. у: *Позоришћје лутџака Пинокио 1972–1997*, Београд: Позориште лутака „Пинокио”.
- Јоковић, Ж. (2008). Деџа желе динамичну игру, у: *Чаробњаџи из Ниша (Позоришћје лутџака Ниш 1958–2008)*, приредио Крстић С. Ниш: Позориште лутака Ниш.
- Jurkovski, H. Pozorište za buduće ljude. 21. maj 2013, 11. maj 2026, <https://www.autonomija.info/pozoriste-za-buduce-ljude/>
- Kravljanac, B. (1984) *Od igre do mišljenja – Zapisi o predstavama Malog pozorišta*, Bugojno: Bijenale jugoslovenskog lutkarstva, Šibenik: Jugoslovenski festival djeteta, Beograd: Malo pozorište, Novi Sad/Beograd: Slavija press.
- Крављанаџ, Б. (1989). 40 година, у: *Мало њозоришћје „Душко Радовић” – Београд 1949–1989*, уредили Новковић, М., Копривиџа, С., Јевтић Ничева, М., Беблер, П. Београд: Мало позориште „Душко Радовић”.
- Крављанаџ, Б. *Куда иде савремено (јуџословенско) луткарствџо*, разговор водио Лазић, Р., необјављен и недатиран рукопис.
- Kulundžić, M. (1988) *Moј život s lutkom*, Sarajevo: Bijenale jugoslovenskog lutkarstva Bugojno: Poslovna zajednica profesionalnih pozorišta Bosne i Hercegovine.
- Лазић, Р. (2006). у: *Бањалучка кућа од снова – Пола вијека Дјечијејџ њозоришћја Републике Српске*, приредио Бјелошевић, П. Бања Лука: Дјечије позориште Републике Српске.
- Lotman. J. *Lutke u sistemu kulture* (2004), u: *Srpsko lutkarstvo u svetskoј teatrologiji*, priredio Lazić, R. Beograd: Foto Futura i Radoslav Lazić.

позориште „Душко Радовић”, стр. 8.

- Лукић, Д. (1989). Лутке живе ћутке само кад су саме..., у: *Мало позоришће „Душко Радовић” – Београд 1949–1989*, уредили Новковић, М., Копривица, С., Јевтић Ничева, М., Беблер, П. Београд: Мало позориште „Душко Радовић”.
- Mrkšić, В. (1976) *Drveni osmjesi*, Zagreb: Centar za vanškolski odgoj Saveza društava „Naša djeca” SR Hrvatske.
- Павелкић, Р. (1997). Сведочанства, у: *Позоришће лутака Пинокио – 1972–1997*, Београд: Позориште лутака „Пинокио”.
- Paljetak, L. (2004). О луткарској драматургији, у: *Svetsko lutkarstvo – Hrestomatija – Istorija, teorija, istraživanja*, priredio Lazić, R. Београд: Фото фортуна и Radoslav Lazić.
- Pešić, S. (2004) О луткарској драматургији – Разговор с драмским аутором Стеваном Пешићем (1939–1994), у: *Svetsko lutkarstvo – Hrestomatija – Istorija, teorija, istraživanja*, priredio i razgovor vodio Lazić, R. (2004), Београд: Фото фортуна и Radoslav Lazić.
- Pešić, S. (2002). Мисли о луткарству, у: *Estetika lutkarstva*, priredio Lazić, R. Београд: ауторско издање.
- Радовић, Д. (1989). (У спомен Душку Радовићу), у: *Мало позоришће „Душко Радовић” – Београд 1949–1989*, уредили Новковић, М., Копривица, С., Јевтић Ничева, М., Беблер, П. Београд: Мало позориште „Душко Радовић”.
- Станковић. С. (1997). Колективна креација, у: *Позоришће лутака Пинокио – Земун 1972–1997*, Београд: Позориште лутака „Пинокио”.
- Ђирилов, Ј. Одједи, *Позоришће лутака „Пинокио” – Земун – 1972–1987*, Београд: Позориште лутака „Пинокио” (Прештампано: *Полиџика*, 17. новембар 1981, стр. 81).

Nevena Vitošević

Institute for Textbooks – Publishing Department, Belgrade

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT
OF SERBIAN PUPPET THEATRES

Abstract: This paper provides a concise overview of the origin and development of puppet theatres in Serbia during the twentieth century, with particular emphasis on the period from the interwar years to the present day. It examines the major developments in Serbian puppetry (theatres, directors, playwrights, festivals), as well as the key transformations that marked this development, namely the poetic and aesthetic characteristics of particular periods (puppet naturalism, puppet surrealism – the concept of homogeneous or classical puppet theatre,

and the era of heterogeneity). The paper also discusses the main features of puppet theatre repertoires. In addition to classical theatrical forms of puppet performances for children, the research addresses musical puppet productions (opera, musical theatre), as well as attempts to develop puppet theatre for adults. The study concludes that Serbian puppet theatres have undergone significant development which, unfortunately, has not been accompanied either by the development of higher education in this field or by a sufficiently developed public and media awareness of the importance of puppetry.

Key words: *puppetry, children's theatre, history of Serbian children's theatres, puppet directing, puppet dramaturgy, puppet festivals, puppet theatre for adults*

CONTENTS

▶ SERBIAN MONASTERIES AND CHURCHES IN KOSOVO AND METOHIJA AS THE SOURCE AND BASIS OF SERBIAN CULTURAL IDENTITY

Marija Jeftimijević Mihajlović and Slađana Ilić
INTRODUCTION

5

Slobodan Antonić
KOSOVO AND METOHIJA AND SERBIAN CULTURAL IDENTITY
BETWEEN ALBANIAN NATIONALISM AND SERBIAN AUTO-CHAUVINISM

9

Jelena Đorđević
MONASTERIES AND CHURCHES OF KOSOVO AND METOHIJA
AS A SPIRITUAL TOPOS IN THE POETRY OF DARINKA JEVRIĆ

39

Ivana Ženarju Rajović
CHURCH ART AND IDENTITY IN KOSOVO AND METOHIJA
IN THE 19th CENTURY

53

Dragana Cerović
PEĆ AS A SPIRITUAL TOPONYM IN *THE LIFE OF ARCHBISHOP DANILO II*
BY A DANILO'S DISCIPLE

69

Tijana J. Milentijević
HAGIOGRAPHY AS A VEHICLE OF CULTURAL MEMORY

81

Isidora Ana Stambolić
ICONOGRAPHY OF HELLISH TORMENTS IN THE FRESCOES OF THE
MONASTERY OF VISOKI DEČANI AND SERBIAN MEDIEVAL APOCRYPHA

97

Olja M. Arsenijević and Tatjana Jovanović
WOMEN'S LEADERSHIP AND AUTHORITY: ЈЕЛЕНА АНЖУЈСКА ИЗМЕЂУ
ПОЛИТИЧКОГ УТИЦАЈА, БРИГЕ И КУЛТА
111

Tamara Vučenović, Miloš Stojanović and Ivana Božić Miljković
TRANSFORMATION OF MARKETING PROFESSION THROUGH APPLICATION
OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE (GEN AI)
129

Jelena Drobac
TWO ALPHABETS – ONE FASHION (ID)ENTITY
151

Dragana Grujić
THE IMPACT OF SERIAL PUBLICATIONS ON THE 19TH CENTURY
SERBIAN CULTURE
165

Jelena Mihailović
BEMUS IN THE CONTEXT OF CULTURAL POLICY
181

Nevena Vitošević
THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF SERBIAN PUPPET THEATRES
193

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008:316.7

КУЛТУРА : часопис за теорију и социологију
културе и културну политику / одговорни уредник
Владан Церовић ; главна уредница Слађана Илић.
- 1968, бр. 1- . - Београд : Завод за проучавање
културног развитака, 1968- (Београд : Ретро
Принт). - 25 cm

Dostupno i na: <http://casopiskultura.rs/>. -
Тромесечно. - Друго издање на другом медијуму:
Култура (Београд. Online) = ISSN 2406-0372
ISSN 0023-5164 = Kultura (Beograd)
COBISS.SR-ID 8472066